

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії, політології і міжнародних відносин»

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

4'2013

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М. В. Кугутяк (Івано-Франківськ)
відповідальний секретар – кандидат історичних наук, доцент М. М. Волощук (Івано-Франківськ)

Редакційна колегія

кандидат історичних наук, доцент Т. В. Галицька-Дідух (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент В. З. Дебенко (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент Ю. Л. Довган (м. Івано-Франківськ)
доктор історичних наук, професор О. С. Жерноклеєв (м. Івано-Франківськ)
доктор історичних наук, професор В. Л. Комар (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент О. В. Марущенко (м. Івано-Франківськ)
доктор історичних наук, професор В. В. Марчук (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук (PhD) В. М. Нагірний (м. Краків, Польща)
кандидат історичних наук, доцент І. Я. Райківський (м. Івано-Франківськ)
доцент М. В. Сигидин (м. Івано-Франківськ)
аспірант III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Андрій Стасюк
студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Ростислав Буджак
студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Юрій Гривнак
студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Володимир Мірчук
студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Андрій Носенко

Переклади та філологічна редакція

співробітник Навчально-наукового центру історії українського національно-визвольного руху Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» Галина Пославська
аспірант III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Андрій Стасюк
студент V курсу Інституту історії Ягелонського університету (Краків, Польща) Павел Глінка
докторантка III курсу Інституту Росії і Східної Європи Ягелонського університету (Краків, Польща) Магдалена Фрончек

Адреса редакційної ради

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Інститут історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Тел.: 59-61-03

Студентські історичні зошити 2013. Вип. 4.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням історії та етнології. Авторський колектив складають студенти українських і зарубіжних університетів. Видання адресоване для широкого кола читачів, які цікавляться історією рідного краю та зарубіжних держав.

**СТОРИНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

Gaudeamus igitur,	Отже, веселимося,
Juvenes dum sumus!	Поки ми молоді!
Post jucundam juventutem,	Після веселої молодості,
Post molestam senectutem	Після обтяжливої старості
Nos habebit humus!	Нас прийме земля.
Ubi sunt, qui ante nos	Де [ж] ті, хто перед нами
In mundo fuere?	У [цьому] світі були?
Vadite ad superos,	Йдіть до небесних богів,
Transeas ad inferos,	Перейдіть у царство мертвих,
Hos si vis videre!	Хто хоче їх побачити.
Vita nostra brevis est,	Наше життя коротке,
Brevi finietur.	Скоро закінчиться.
Venit mors velociter,	Смерть приходить швидко,
Rapit nos atrociter,	Хапає нас безжалісно,
Nemini parceretur!	Нікому не буде пощади!
Vivat Academia!	Хай живе Академія!
Vivant professores!	Хай живуть професори!
Vivat membrum quodlibet!	Хай живе кожен зокрема!
Vivant membra quaelibet!	Хай живуть всі разом!
Semper sint in flore!	Хай завжди вони процвітають!
Vivant omnes virgines	Хай живуть усі дівчата,
Graciles, formosae!	Стрункі, красиві!
Vivant et mulieres	Хай живуть і жінки,
Tenerae, amabiles,	Ніжні, милі,
Bonae, laboriosae!	Добрі, працьовиті!
Vivat et res publica	Хай живе і республіка,
Et qui illam regunt!	І хто нею править.
Vivat nostra civitas,	Хай живе наша община,
Maecenatum caritas,	Милість меценатів,
Qui nos hic protegunt!	Які нами тут опікуються.
Pereat tristitia,	Хай згине печаль,
Pereant dolores!	Хай згине туга!
Pereat diabolus,	Хай згине диявол,
Quivis antiburschius	Всякий ворог студентів,
Atque irrisores!	А також насмішники!

Переднє слово

Шановний Читачу, перед Тобою четвертий випуск *Студентських історичних зошитів* – щорічника, який містять на своїх сторінках публікації українських та зарубіжних студентів.

Збірник, традиційно, складається з двох основних частин. У першій з них вміщено тези учасників IV Міжнародної конференції «Династичні звязки Рюриковичів: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)» («*Rurkowiecze w świetle powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)*») із серії *Colloquia Russica*, котра відбуватиметься в Могільно (Польща) 14–16 листопада 2013 р. Дана конференція є продовженням попередніх конференцій: «Середньовічна Русь та сусіди (IX – середина XIII ст.)» («*Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*») Краків, 24–26 листопада 2010 р.), «Князівства Галицької та Волинської земель у міжнародних відносинах XI–XIV ст.» (Івано-Франківськ, 20–22 жовтня 2011 р.) і «Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480» («*Ruś epoki najazdów mongolskich: 1223–1480*») Варшава, 15–17 листопада 2012 р.). Перша конференція була організована Інститутом історії Ягеллонського університету, друга – Інститутом історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника при співпраці з Інститутом історії Ягеллонського університету. Організаторами третьої конференції були Інститут історії Польської Академії наук, Історичний Інститут Варшавського університету, Студіум Східної Європи Варшавського університету при співпраці з Інститутом історії Ягеллонського університету та Інститутом історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Четверта конференція із серії *Colloquia Russica* відбудеться 14–16 листопада 2013 р. в місті Могільно (Польща). Вона буде організована Інститутом історії і міжнародних відносин та Центром по дослідженню історії Середньовічної Русі Університету Казимира Великого у Бидгощі, Інститутом історії Ягеллонського університету при співпраці з Інститутом історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський Національний університет імені Василя Стефаника».

Четверта конференція із серії *Colloquia Russica* поєднає в собі секції для виголошення доповідей студентів, аспірантів і кандидатів наук, круглі столи за участю відомих фахівців, відкриті лекції професорів, а також презентації найновіших наукових досліджень з історії середньовічної Русі. У конференції приймуть участь 37 учасників (24 студентів і аспірантів та 13 наукових працівників) із Польщі (Бидгощ, Краків, Познань, Лодзь, Білосток), України (Івано-Франківськ, Чернівці, Київ), Білорусі (Мінськ), Литви (Каунас), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Словаччини (Братислава), Чехії (Брно, Оломоуц) та Сербії (Новий Сад). Відповідно до концепції проекту *Colloquia Russica*, тези доповідей студентів і аспірантів, публікуються в *Студентських історичних зошитах* на трьох робочих мовах (польській, російській і англійській) і на мові даного видання – українській.

Другу частину даного випуску *Студентських історичних зошитів* складають статті українських та польських студентів. Вони об'єднані за тематичним принципом у чотири рубрики. В першій із них – *Археологія та етнологія* – вміщено праці археологічної ті етнографічної спрямованості. Друга рубрика – *Studia Mediaevalia* – включає дослідження над проблемами європейської середньовічної історії. У третій – *Актуальні питання вітчизняної історії* – публікуються матеріали присвячені українській історії. Наступна рубрика – *До історії Чернелицького замку* – вміщені статті присвячені фортеці в Чернелиці, одній із найбільш відомих пам'яток Прикарпаття XVII ст. Остання рубрика – *Miscellanea* – об'єднує студії з історії України та всесвітньої історії XVI–XVIII ст. В кінці збірника містяться відомості про авторів.

Редколегія сподівається, що цей випуск *Студентських історичних зошитів* щиро викличе зацікавлення, бажання популяризувати на сторінках наступних номерів свої наукові напрацювання чергові покоління студентів з України та зарубіжних країн, таким чином відкриваючи все нові горизонти для активної і продуктивної міжнародної співпраці.

Редколегія

Матеріали

IV Міжнародної конференції із серії *Colloquia Russica*
 «Династичні зв'язки Рюриковичів: політика, звичаї, культура,
 релігія (X-XVI ст.)»
 14-16 листопада 2013 р., Могільно, Польща

Віктор Адамович/Viktor Adamovič
 (Брно/Brno, Братислава/Bratislava, Чехія/Czech Republic)

Династичні відносини між Рюриковичами та Пшемислідами: реальні та вигадані шлюби

У доповіді розглядаються проблеми, пов'язані з реальними та надуманими династичними зв'язками між двома середньовічними династіями: руськими Рюриковичами й чеськими Пшемислідами. Дослідити ці відносини непросто, в першу чергу через відсутність джерел та непевність їх повідомлень. У руських літописах, як і в чеських хроніках, часто знаходимо лише короткі записи про те, що якийсь руський князь чи його син женився на доньці іноземного володаря. При цьому в більшості випадків літопис не згадує навіть імені нареченої.

У виступі основна увага буде присвячена п'яти імовірним шлюбам між Рюриковичами та Пшемислідами, які можна розділити на три категорії, залежно від стану інформації в джерелах. По-перше, це шлюби, про які можна говорити зі стовідсотковою певністю, де обое з подружжя названі поіменно, зокрема, укладений у 1261 р. між Кунігундою, донькою Ростислава Михайловича, та чеським королем Пшемислом Оттокаром II.

По-друге, це важко ідентифіковані шлюби, зокрема – ймовірний шлюб між Святополком Мстиславовичем та донькою моравського володаря Оттона II (Євфимією?), а також шлюб між Вратиславом, сином моравського князя Ольдриха та руською княжною, нібито донькою Василька Ростиславовича.

По-третє, в науковій літературі згадуються шлюби, про які взагалі немає прямих згадок у джерелах. Вчені опираються лише на опосередковані дані. До такої категорії можна теоретично віднести шлюби між чеським князем Болеславом III і донькою великого князя Володимира Святославовича, а також між Ярославом, сином Ізяслава Мстиславовича, і донькою чеського короля Владислава I.

Династические отношения между Рюриковичами и Пшемислидами: браки реальные и вымышленные

В докладе поднимается проблема реальных и мнимых династических связей между двумя средневековыми династиями: русскими Рюриковичами и чешскими Пшемислидами. Исследовать их непросто, в первую очередь из-за отсутствия источников или неоднозначности их данных. В русских летописях, как и в чешских хрониках, часто находим только краткие записи о том, что какой-то русский князь или его сын женился на дочери иностранного правителя. При этом, в большинстве случаев летопись не упоминает даже имени невесты.

В докладе главное внимание будет посвящено пяти возможным бракам между Рюриковичами и Пшемьслидами, которые можно разделить на три основные категории, в зависимости от известий источников. Во-первых, это браки, когда оба супруга названы по имени, в частности, заключенный в 1261 г. между Кунигундой, дочерью Ростислава Михайловича и чешским королем Пшемьслем Отакаром II.

Во-вторых, отдельную категорию составляют браки трудно идентифицируемые, то есть такие, в которых достаточно тяжело определить не только имена невест, но и степень реальности матримониальной связи в целом. Сюда надо отнести брак между Святополком Мстиславичем и дочерью моравского правителя Оттона II (Евфимией?), а также брак между Вратиславом, сыном моравского князя Ольдриха, и русской княжной, якобы дочерью Василька Ростиславовича.

В-третьих, в научной литературе упоминаются браки, которые в источниках вообще прямо не отображены. При этом, историки опираются только на косвенные ссылки. В эту категорию нужно отнести гипотетические браки между чешским князем Болеславом III и дочерью великого князя Владимира Святославовича, а также между Ярославом, сыном Изяслава Мстиславовича, и дочерью чешского короля Владислава I.

Stosunki dynastyczne pomiędzy Rurykowiczami i Przemyślidami: małżeństwa rzeczywiste i fikcyjne

Referat podejmuje problemy, związane z realnymi i rzekomymi związkami dynastycznymi pomiędzy średniowiecznymi dynastiami ruskich Rurykowiczów i czeskich Przemyślidów. Badanie tego zagadnienia nie należy do najłatwiejszych ze względu na brak źródeł lub niedostateczną jasność ich przekazu. Zarówno w ruskich latopisach, jak i w czeskich kronikach często spotyka się jedynie krótkie informacje o tym, że dany książę ruski lub syn księcia poślubił córkę zagranicznego władcy. Przy tym w większości przypadków latopisy przemilczają kwestię imienia panny młodej.

Wobec powyższego w referacie szczególną uwagę autor poświęci przede wszystkim pięciu możliwym małżeństwom pomiędzy Rurykowiczami a Przemyślidami, które – w zależności o stanu źródeł, można podzielić na trzy podstawowe kategorie. Do pierwszej kategorii będą należeć małżeństwa o mocnych podstawach, w których znane są imiona obojga współmałżonków. Do tej grupy zaliczyć można jedynie związek między Kunegundą, córką Roścysława Michajłowicza a czeskim królem Przemysłem Ottokarem II, zawarty w 1261 r.

Drugą kategorię stanowią śluby trudne do zidentyfikowania tzn. takie, w których problemów następcza nie tylko określenie imion narzeczonych, ale i realna możliwość zawarcia takiego małżeństwa w ogóle. Do tej grupy należy zaliczyć ślub między Światopełkiem Mścislawowiczem a córką władcy morawskiego Ottona II (Eufemią?) oraz małżeństwo pomiędzy Wratysławem, synem księcia morawskiego Ulricha a księżną ruską, rzekomą córką Wasylka Rościslawowicza.

Do trzeciej kategorii w literaturze przedmiotu zaliczane są informacje o ślubach, które w źródłach nie znajdują żadnego oparcia i nie są w nich bezpośrednio wspomniane. Historycy opierają się w tych przypadkach jedynie na pośrednich przesłankach. Do tej grupy zaliczyć należy hipotetyczne śluby między czeskim księciem Bolesławem III a córką wielkiego księcia Władimira Światosławicza oraz pomiędzy Jarosławem, synem Izjasława Mścislawowicza a córką czeskiego króla Władysława I.

Dynastic relations between Rurikids and Přemyslids: real and fictional marriages

The paper attempts at answering the question concerning real and presumed matrimonial relations between medieval dynasties of Ruthenian Rurikids and Bohemian Přemyslids. Pursuing the research of this issue is not an easy task, because of lack of sources or their insufficient comprehensiveness. Both in Ruthenian annuals, and in Bohemian chronicles there can be found only short information regarding some particular Ruthenian prince or prince's son marrying a daughter of a foreign ruler. Moreover, in most cases, the annuals omit the question of the bride's name.

Because of that the author in his paper will focus mostly on five possible marriages between Rurikids and Přemyslids which, relying on source, can be divided into three categories. The first would be marriages with strong arguments behind their probability, when both spouses' names are known. This category consists of sole marriage between Kunigunda, daughter of Rostislav Mikhailovich, and Bohemian king Přemysl Ottokar II, which took place in 1261.

Second category consists of marriages hard to identify, that is not only of problematic identification of spouses, but general likeliness of such a marriage. This group includes marriage between Svyatopolk Mstislavovich and a daughter of Moravian ruler Otto II (Euphemia?) and marriage between Vratislav, son of Moravian prince Ulrich, and Ruthenian princess, presumably daughter of Vasilko Rostislavovich.

The third category in the professional literature enclosures information about marriages which are unsupported by any sources and are not directly mentioned in them. Historians rely only on indirect traces. This group can include hypothetical marriages between Bohemian prince Boleslav III and daughter of Grand Prince Vladimir Svyatoslavich and between Jaroslav, son of Izyaslav Mstislavovich and daughter of Bohemian king Vladislav I.

*Софія Бжозовська/Zofia Brzozowska
(Лодзь/Lodz, Польща/Poland)*

Античні та візантійські впливи в руській політичній думці на початку XII ст. у світлі листів київського митрополита Никифора I

У своїх тезах ми представляємо аналіз листів Никифора I, грецького духівника, який виконував за наказом константинопольського патріарха функції київського митрополита в 1104–1121 рр. У своїх листах до київського князя Володимира Мономаха (1113–1125), онука візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, митрополит обґрунтував тезу, що державою мусить управляти один володар, який уособлює чистоту християнської доктрини. В його листах знаходимо також дві теорії походження монаршої влади, згідно з якою князь був обраний і поставлений самим Богом, а право на правління дає йому його походження. Сильний вплив візантійської політичної моделі можна прослідкувати в представленому Никифором I взірці поведінки ідеального християнського князя. Більше того, у текстах митрополита знаходимо також вплив поглядів Платона, які той виклав у своїй «*Державі*». Про залежність концепції Никифора I від теорії античного грецького філософа свідчить хоча би порівняння душі з державою. На думку митрополита, п'ять відчуттів людини повинні виконувати функції вірних слуг душі та допомагати їй в контакті зі світом.

Античные и византийские влияния в русской политической мысли в начале XII в. в свете писем киевского митрополита Никифора I

Мы представляем анализ одного из наиболее интересных памятников древнерусской политической мысли – писем Никифора I, греческого духовника, исполняющего по воле константинопольского патриарха функции киевского митрополита в 1104–1121 гг. В своих письмах к киевскому князю Владимиру Мономаху (1113–1125), внуку византийского императора Константина IX Мономаха, митрополит сформулировал тезис, что государство должно управляться одним правителем, стоящим на страже чистоты христианской доктрины. В его письмах находим также две теории на тему происхождения монаршей власти, согласно которым князь был избран и поставлен самим Богом, а право править дает ему его происхождение. Сильное влияние византийской политической модели можно проследить в представленном Никифором I образце поведения идеального христианского князя. Более того, в текстах митрополита находим также влияние взглядов Платона, изложенных в его трактате *«Государство»*. О зависимости концепции Никифора I от теории античного греческого философа свидетельствует хотя бы сравнение души и государства. По мнению митрополита, пять ощущений человека должны исполнять функции верных слуг души и помогать ей в контакте с миром.

Antyczne i bizantyńskie reminiscencje w ruskiej myśli politycznej na początku XII w. w świetle pism metropolity kijowskiego Nikifora I

Reprezentujemy jeden z najbardziej interesujących zabytków staroruskiej myśli politycznej – pism Nikifora, greckiego duchownego, pełniącego z woli patriarchy konstantynopolskiego funkcję metropolity kijowskiego w latach 1104–1121. W swych listach do księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha (1113–1125), wnuka cesarza bizantyńskiego Konstantyna IX Monomacha, ówczesny zwierzchnik Cerkwi Ruskiej postulował, że państwo powinno być rządzone przez jednego władcę, stojącego na straży czystości chrześcijańskiej doktryny. W jego pismach odnajdziemy również dwie teorie na temat pochodzenia władzy monarszej, zgodnie z którymi książę został wybrany i ustanowiony przez samego Boga, a do sprawowania rządów predestynuje go urodzenie. Wyraźne wpływy bizantyńskiego modelu politycznego można dostrzec w zarysowanym przez Nikifora wzorze postępowania idealnego księcia chrześcijańskiego. Co więcej, w tekstach metropolity odnajdujemy również wpływy poglądów Platona, wyłożonych w traktacie *Państwo (Politeja)*. O zależności koncepcji Nikifora od teorii antycznego greckiego filozofa świadczy chociażby porównanie duszy i państwa, przybierające w ujęciu metropolity formy konstatacji, iż pięć zmysłów człowieka powinno pełnić funkcję posłusznych sług duszy, umożliwiających jej kontakt ze światem.

Ancient and Byzantine influences in the ruthenian political thought in the beginning of the XIIth century in the light of the letters of Kievan metropolitian Nicephorus I

The main purpose of this paper is to present one of the most interesting sources regarding the Ruthenian political thought – writing of a native Greek prelate, Nicephorus, who was appointed the Metropolitan of Kiev (1104–1121) by the Patriarch of Constantinople. In his address to the Prince of Kiev, Volodymyr Monomach (1113–1125), grandson of the Byzantine Emperor Constantine Monomach, the head of the Ruthenian Orthodox Church implied, that the country should be subject to only one ruler, who should defend the purity of the Christian doctrine. Nicephorus also stresses two monarchic ideas – the choice of the prince by God and his predestination to rule by the right acquired through his birth. The

Byzantine pattern is revealed in the prelate's counsels on the behavior of a Christian prince. Nicephorus was also inspired by Plato's ideas expounded in the Republic («*Politeia*»). Plato's comparison of the soul with the state is echoed in Nicephorus' dictum, that the five senses should act as the soul's obedient servants in her contact with the world.

Ростислав Буджак/Rostyslav Budzhak
(*Івано-Франківськ/Ivano-Frankivs'k, Україна/Ukraine*)

Участь монгольських загонів у князівських усобицях: приклад найму чи боротьба за сфери впливу?

Починаючи із 40-х рр. XIII ст. політична історія Русі була нерозривно пов'язана з кочівниками-монголами. Після включення руських земель до складу Монгольської держави в адміністративному плані майже нічого не помінялося: князівствами й надалі управляли князі, тривали суперечки за місце великого князя, однак тепер для збереження своїх прав на владу князі повинні були їздити в Орду за ярликом. Ця ситуація дозволила втягувати в міжкнязівські конфлікти нову грізну силу – монголів, а, враховуючи давній досвід руських князів у залученні номадів до власних внутрішніх війн та заміну половецьких орд монгольськими, останні цілком могли зайняти вільну нішу найманої військової сили.

Перевага монгольської військової машини перед руською була очевидною і їхня підтримка суттєво збільшувала шанси того чи іншого князя на перемогу над суперниками. Особливо активно князі почали користуватися підтримкою монгольських військ після смерті двох ключових фігур історії Русі XIII ст. – Олександра Ярославовича Невського та Данила Романовича. Так, у 1282 р. син Олександра Ярославовича Андрій використовував монголів у боротьбі проти свого брата Дмитра, який сидів у Новгороді. Грабежі та спустошення, описані в Новгородському літописі, можна розцінювати як плату кочівникам за послуги. З іншого боку, князівські усобиці могли використовуватися каанами для посилення свого впливу на Русі. До прикладу, у 1293 р. Андрія Олександровича проти авторитетного Ногая та князя Дмитра Олександровича підтримав каан Золотої Орди Тохта.

Автор робить спробу визначити статус монгольських загонів у руських усобицях другої половини XIII ст.

Участие монгольских отрядов в княжеских междоусобицах: пример наемничества или борьба за сферы влияния?

Начиная с 40-х гг. XIII в. политическая история Руси была неразрывно связана с кочевниками-монголами. После включения русских земель в состав Монгольского государства в административном плане почти ничего не поменялось: княжествами и в дальнейшем руководили князья, продолжались споры за место великого князя, однако теперь для сохранения своих прав на княжение, князья должны были ездить в Орду за ярлыком. Такая ситуация позволила втягивать во внутренние войны новую грозную силу – монголов, а учитывая давний опыт русских князей в привлечении кочевников к междоусобным войнам и замену половецких орд монгольскими, последние вполне логично заняли свободную нишу наемной военной силы.

Преимущество монгольской военной машины перед русской было очевидным и их поддержка значительно увеличивала шансы того или иного князя на победу над соперниками. Особенно активно князья начали пользоваться поддержкой монгольских войск после смерти двух ключевых фигур в истории Руси XIII в. – Александра Яросла-

вовича Невского и Даниила Романовича. Так, в 1282 г. сын Александра Ярославовича, Андрей использовал монгольские отряды в борьбе против своего брата Дмитрия, который сидел в Новгороде. Грабежи и опустошения, описанные в Новгородской летописи, можно расценивать как плату монголам за услуги. С другой стороны, княжеские междоусобицы могли использоваться каанами для усиления своего влияния в русских землях. К примеру, в 1293 г. Андрея Александровича против Дмитрия Александровича и авторитетного Ногая поддержал каан Золотой Орды Тохта.

Автор попытается определить статус монгольских отрядов в русских междоусобицах второй половины XIII в.

Udział mongolskich oddziałów w wewnętrznych zatargach książąt ruskich: przykład najemnictwa czy walka o strefy wpływu?

Począwszy od lat 40. XIII wieku historia polityczna Rusi była nierozłącznie związana z koczownikami – Mongołami. Po wcieleniu ziem ruskich w skład Imperium Mongolskiego praktycznie nie zaszły żadne zmiany w sferze administracyjnej: księstwami w dalszym ciągu rządili ruscy książęta, którzy po staremu wiedli ze sobą spór o miano wielkiego księcia, z tą jednak różnicą, że obecnie w celu zachowania swoich praw książęcych musieli jeździć do Złotej Ordy, by otrzymać jarlyk. Taka sytuacja pozwalała na włączenie w wewnętrzny konflikt między książętami nowej, groźnej siły – Mongołów. Biorąc pod uwagę poprzednie doświadczenia ruskich książąt w sferze wciągania koczowników w swoje wewnętrzne wojny, zamiana połowieckich ord na mongolskie była naturalną kolejną rzeczą, a Mongołowie zupełnie logicznie zajęli swobodną niszę najemnej siły wojskowej.

Wyższość mongolskiej maszyny wojennej nad ruską była widoczna, a jej wsparcie okazane temu, czy innemu księciu, znacznie podwyższało jego szanse na zwycięstwo nad rywalami. Szczególnie aktywnie książęta zaczęli wykorzystywać pomoc mongolskich wojsk po śmierci dwóch kluczowych postaci w historii XIII w. Rusi – Aleksandra Jarosławowicza Newskiego i Daniela Romanowicza. W 1282 r. syn Aleksandra Jarosławowicza, Andrzej, wykorzystywał mongolskie oddziały w bitwie przeciw swojemu bratu Dymitrowi, który panował w Nowgorodzie. Grabieże i spustoszenie miasta, przedstawione w *Latopisie Nowgorodskim* można odczytywać jako zapłatę za usługi Mongołów. Z drugiej jednak strony, książęce zatargi mogły być wykorzystywane przez chanów w celu umocnienia swoich wpływów na ruskich ziemiach. Na przykład w 1293 r. Andrzeja Aleksandrowicza wspierał chan Złotej Ordy, Tochta na przekór cieszącemu się wielkim autorytetem Nogajowi, z którym rywalizował o wpływy na Północno-Wschodniej Rusi, a który okazywał pomoc Dymitrowi Aleksandrowiczowi. Autor niniejszego referatu spróbuje zatem określić status oddziałów mongolskich, biorących udział w wewnętrznych zatargach książąt ruskich w drugiej połowie XIII wieku.

Mongol troops involvement in internal conflicts between Ruthenian princes: an example of mercenary trade or conflict over sphere of influence?

Beginning with 40s of XIIIth century political history of Rus' became irreversibly connected with the Nomads – Mongols. After incorporation of Ruthenian lands into the Mongol Empire basically there were no changes in the administration: the Princedoms were still ruled by Ruthenian princes who were arguing over the title of Grand Prince with only one change – that to obtain the princely rights one had to go to the Horde to obtain *jarlyk*. This situation allowed involvement of new powerful force in internal conflicts between princes - Mongols. With previous experiences of Ruthenian princes in involving Nomads in their own affairs, changing Cumans for Mongols seemed natural, and Mongols completely understandably filled in the niche of mercenary military force.

Mongol war machine's superiority over Ruthenian was obvious, and its support given to one or another prince greatly enhanced his chances of success over rivals. Ruthenian princes began to seek Mongol support especially actively after demises of two key figures for history of Rus' in XIIIth – Alexander Yaroslavich Nevsky and Daniel Romanovich. In 1282 Alexander's son, Andrey, used Mongol troops in battle against his brother Dmitry who ruled in Novgorod. Sack of the city, depicted in *Novgorod Annual*, can be considered as a payment for Mongol's services. On the other side, princes' conflicts could be used by khans to strengthening their influence in these lands. For example, in 1293 Andrey Alexandrovich was supported by khan of Golden Horde, Toqta, in spite of enjoying great authority Nogai, with whom he fought over influence in the North-Eastern Rus' and who had been giving support to Dmitry Alexandrovich. The author of this paper will attempt at describing the status of Mongol troops, who took part in the internal conflicts between Ruthenian princes in XIIIth.

Норберт Делестович/Norbert Delestovich
(*Познань/Poznan, Польша/Poland*)

Політичні зв'язки руського князя Ізяслава з Болеславом Щедрим, Генріхом IV та папою Григорієм VII

У запропонованому матеріалі розглядається постать руського князя Ізяслава Ярославовича. Після смерті батька Ярослава Мудрого, який розділив державу між своїми синами, Ізяслав став сюзереном над іншими братами. Ми відобразимо, перш за все, політичні й дипломатичні зв'язки між руським князем, польським володарем та римським папою.

Ізяслав був вигнаний з Києва внаслідок повстання киян 1068 р. Відтоді почалися його скитання Європою. Руський князь відправився до Болеслава Щедрого, який погодився допомогти своєму родичеві повернути втрачений трон. Удруге вигнаний з Русі Ізяслав знайшов притулок при дворі польського князя в 1073 р. Однак на цей раз Болеслав не підтримав вигнанця і той був змушений покинути межі Польщі. Руський володар відправився до римського короля Генріха IV. Коли з'ясувалося, що можливості отримання реальної допомоги немає, він направив свого сина Ярополка до папи, який з ентузіазмом узявся за вирішення проблеми руського князя.

У виступі спробуємо охарактеризувати відносини між руським князем, Генріхом IV та папою. Проаналізуємо також другий похід на Русь 1077 р., який мав увінчатися поверненням Ізяславу престолу. Окреме місце буде присвячене дискусії навколо гіпотези Яна Поверського щодо датування кампанії 1076 роком. Розглянемо проблему участі в поході Болеслава та його контингентів. Спробуємо дати відповідь на питання, чи була військова експедиція організована під тиском папи Григорія VII, чи суто особистою ініціативою Болеслава.

Крім походу на Русь, актуалізуємо питання втрати Ізяславом княжої скарбниці та причетності до цього польського правителя. З цією метою детально проаналізуємо свідчення Галла Аноніма.

Политические связи русского князя Изяслава с Болеславом Щедрым, Генрихом IV и папой Григорием VII

В предлагаемом материале рассмотрим личность князя Изяслава Ярославовича. После смерти его отца – Ярослава Мудрого, который поделил государство между своими сыновьями, Изяслав стал сеньйором над братьями. В реферате, в первую очередь,

pokażemy polityczne i dyplomatyczne związki między ruskim księciem, władcą Polski, niemieckim królem i papieżem.

Izjasław był wygnany z Kijowa w wyniku powstania kijowskiego w 1068 r. Od tego momentu rozpoczął swoje skitania po Europie. Ruskim księciem najpierw udał się do dworu Bolesława Szczodrego, który zgodził się pomóc swojemu kuzynowi odzyskać tron. Wygnany z Rusi w drugi raz Izjasław jeszcze raz znalazł schronienie przy dworze polskiego księcia w 1073 r. Jednak w tym przypadku Bolesław nie wspierał Izjasława w walce o tron. Ponadto, ruskim księciem należało opuścić granice Polski. Udał się do niemieckiego króla Henryka IV. Kiedy okazało się, że nie ma szans na otrzymanie realnej pomocy od cesarza, Bolesław wysłał syna Jarosława do papieża, który z entuzjazmem włączył się w rozwiązanie problemu ruskim księciem.

W referacie postaramy się opisać relacje między ruskim księciem, Henrykiem IV i papieżem. Przeanalizujemy także drugi wyjazd na Rusь w 1077 r., zorganizowany z zamiarem powrotu Izjasława na tron. Szczególną uwagę poświęcimy dyskusji wokół opinii Jana Powierskiego, dotyczącej datowania wyjazdu w 1076 r. Rozważymy także rolę Bolesława w wyprawie. Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, czy wyprawa została zorganizowana pod wpływem papieża Grzegorza VII czy była inicjatywą Bolesława.

Oprócz wyjazdu na Rusь, poruszymy temat utraty przez Izjasława księstwa i jego udziału w tym wydarzeniu. Do tego celu zostanie szczegółowo przeanalizowane źródło Galana Anonima.

Polityczne związki księcia ruskiego Izjasława z Bolesławem Szczodrym, Henrykiem IV oraz papieżem Grzegorzem VII

W proponowanym referacie zajmiemy się przede wszystkim postacią księcia ruskiego Izjasława. Po śmierci ojca Jarosława Mądrego, który podzielił państwo między swoich synów, Izjasław został seniorem. W referacie ukażemy przede wszystkim związki polityczne oraz dyplomatyczne, jakie nawiązały między księciem ruskim a władcą Polski, królem cesarstwa rzymskiego, jak również papieżem.

Izjasław został wygnany z państwa na skutek powstania kijowskiego z roku 1068. Od tego momentu rozpoczął swoje peregrynacje po Europie. Księżę ruski udał się do dworu Bolesława Szczodrego, który pomógł odzyskać kuzynowi tron. Ponownie wygnany z Rusi, jeszcze raz znalazł się Izjasław na dworze polskiego księcia w roku 1073. Tym razem Bolesław nie wspierał Izjasława w powrocie na tron, a wręcz kazał mu opuścić granice państwa. Księżę udał się do króla niemieckiego Henryka IV. Kiedy okazało się, że nie ma szans na otrzymanie realnej pomocy od przyszłego cesarza, Bolesław wysłał syna Jarosława do papieża, który entuzjastycznie ustosunkował się do próśb Izjasława.

W referacie postaramy się opisać relacje między księciem ruskim a Henrykiem IV, a także relacje z papieżem, które miały na celu uzyskać realną pomoc w powrocie do ojczyzny. Przeanalizujemy również drugi wyjazd na Rusь w roku 1077, który miał na celu ponowne przywrócenie tronu Izjasławowi. Postaramy się przeprowadzić polemikę z hipotezą Jana Powierskiego, który proponował przesunięcie wyprawy na rok 1076. W ramach tego zagadnienia rozpatrzemy kwestię udziału Bolesława w wyprawie. Zastanowimy się, czy polski król osobiście wyruszył na czele wojsk, czy może wysłał księciu ruskim jedynie posiłki zbrojne. Spróbujemy również zastanowić się, czy ekspedycja zbrojna na Rusь została zorganizowana na polecenie papieża Grzegorza VII, czy może była osobistym przedsięwzięciem Bolesława?

Obok wyprawy na Rusь poruszymy sprawę, mającą ścisły związek z Izjasławem – kwestię kradzieży skarbu. O zabranie pieniędzy księciu ruskim został oskarżony polski mo-

narcha. W analizie, w większym stopniu niż dotychczas, zostanie wzięty pod uwagę przekaz Anonima. Mimo że pierwsza kronika nie dotyczy bezpośrednio omawianego konfliktu, to zastanowimy, czy przekaz Galla może rozjaśnić poruszaną sprawę.

Political relations between the Ruthenian prince Iziaslav and Boleslaw the Generous, Henry IV and Pope Gregory VII

The following paper treats mainly about the Ruthenian prince Iziaslav. After the death of his father Yaroslav the Wise, who divided the state between his sons, Iziaslav became the senior. The paper will present political and diplomatic relations between Ruthenian prince, the ruler of the Poland, emperor of the Holy Roman Empire and also the Pope.

In 1068 when the uprising in Kiev broke out, Iziaslav was exiled from the state. It was the moment when the peregrination of Iziaslav started. He fled to Boleslaw the Generous, who helped him to regain the throne. In 1073 Iziaslav was again exiled from Rus' and once more appeared on the court of the Polish prince. This time, however, Boleslaw the Generous did not support Iziaslav. He even told him to leave the borders of Poland. Due to the occurred situation, the Ruthenian prince betook himself to the Roman King Henry IV to find the help. When it turned out that he could not rely on help of the Emperor, Iziaslav sent his son Yaropolk to Pope Gregory VII, who enthusiastically agreed with requests of Iziaslav. In this part of the paper the relations between the Ruthenian prince, Emperor Henry IV and the Pope will be highlighted.

The paper will also treat about the second expedition to the Kievan Rus' that took place in 1077. The aim of that expedition was to regain the throne for Iziaslav. We'll also try to polemic with hypothesis of Jan Powierski, who suggested to re-date expedition to 1076. Simultaneously will be discussed the issue of Boleslaw and his participation in it. We'll consider whether the Polish king travelled personally at the head of army or just sent armed reinforcements to Iziaslav. With that issue in mind, it is worth considering the following question: was the armed expedition to the Kievan Rus' organized by the command of Pope Gregory VII, or was it the personal affair of Boleslaw.

Apart from the expedition to Rus', it will be also analyze the issue of stealing of treasury. The Polish monarch is accused of taking money from Ruthenian prince. In the analysis there will be discussed the text of Gallus Anonymus. In spite of the fact that the first Chronicle did not concern conflict that is discussed in the paper, we'll try to find out whether the text of Gallus will be helpful while analyzing the issue.

*Філін Галеє/Philipp Galeé
(Брно/Brno, Чехія/Czech Republic)*

Німецько-руські контакти в період правління Фрідріха Барбаросси

У доповіді аналізується політика Фрідріха Барбаросси щодо Центрально-Східної та Східної Європи. На південному сході йому не вдалося отримати союзника в особі сербського жупана Десу, який був змушений підкоритися візантійському імператорові Мануїлу Комніну. На сході Фрідріх бачив можливість розширення влади й отримання союзників для своїх планів – боротьби з папою Олександром III, імператором Мануїлом та визнання «його» папи Пасхалія III. Фрідріх усвідомлював необхідність його легітимізації, що підштовхнуло його до виїзду в Південну Німеччину, звідти – до свого дядька Генріха Язомиргота до Відня. Крім того, імператор зустрівся з посольством угорського короля Стефана III та з чеським королем Владиславом II, який, згідно з даними Рагевіна, автора хроніки «*Gesta Friderici Imperatoris*» (доповненої його продов-

жувачем Оттоном Фрейзингерським), представив йому якогось «*Regulis Ruthenorum*». Ким був той невідомий руський король та якими були причини його зустрічі з Фрідріхом?

Найбільш імовірно, що Барбаросі було представлено потенційного союзника – галицького князя Ярослава Осмомисла. Пізніше він справді став на стороні імператора та приєднався до угорсько-чесько-австрійської коаліції, яка підтримала Фрідріха. Підтвердженням такої зустрічі може бути пошук допомоги в імператора з боку галицького князя Володимира в 1189 р., який понад рік перебував у вигнанні за межами своєї землі, зайнятої військами угорського короля Бели III. При зустрічі з Фрідріхом за умов сприяння у поверненні Галича, утікач обіцяв визнати себе його васалом. Однак Фрідріх був зайнятий організацією хрестового походу до Святої Землі.

Так само було й у випадку із сербським жупаном Стефаном Неманя, який за поміч проти Візантії обіцяв визнати німецького правителя своїх сюзереном. Не маючи часу на справу Володимира Ярославовича, Фрідріх доручив польському князеві Казимиру II Справедливому допомогти втікачеві. Ці взаємні союзи, які імператор створив (чи намагався створити) у Східній Європі, дозволили йому контролювати весь регіон, реально протидіючи візантійській політиці.

Немецко-русские контакты в период правления Фридриха Барбароссы

В докладе анализируется политика Фридриха Барбароссы в отношении Центрально-Восточной и Восточной Европы. На юго-востоке императору не удалось получить союзника в лице сербского жупана Десу, который был вынужден подчиниться василевсу Мануилу Комнени. На востоке Фридрих видел возможность расширения своей власти и получения союзников для собственных планов – борьбы с папой Александром III, императором Мануилом и признания «его» папы Пасхалия III. Фридрих понимал необходимость легитимации Пасхалия III, что подтолкнуло его к путешествию в Южную Германию, а оттуда – к своему дяде Генриху Язимирготу в Вену. Кроме того, Барбаросса встретился с посольством венгерского короля Стефана III и чешским королем Владиславом II, который, согласно описанию Рагевина, автора хроники «*Gesta Friderici Imperatoris*» (дополненной его продолжателем Оттоном Фрейзингенским), представил ему одного из «*Regulis Ruthenorum*». Кем был тот неизвестный русский король и какими были причины его встречи с Фридрихом?

Наиболее правдоподобно, Барбароссе был представлен потенциальный союзник – галичский князь Ярослав Осмомысл. Позже он на самом деле стал союзником императора и присоединился к венгерско-чешско-австрийской коалиции, поддержавшей Фридриха. С другой стороны, русский правитель мог искать помощи в Гогенштауфена, так же как и его сын Владимир II Ярославович, встретившийся с императором в 1189 г. после побега с венгерского плена. Бела III держал его в заточении после занятия Галича в 1188 г. На встрече Владимир просил Фридриха оказать ему помощь в возвращении утраченной столицы, за что обещал признать себя вассалом императора. Однако, Фридрих был занят организацией крестового похода в Святую Землю.

Так же было и в случае с сербским жупаном Стефаном Неманья, который просил у Фридриха помощи против Византии взамен на вассальную зависимость от Барбароссы. Не желая терять время, Фридрих приказал польскому князю Казимиру II Справедливому помочь Владимиру в возвращении Галича. Эти связи и взаимные союзы, которые Фридрих создал или стремился создать в Центрально-Восточной и Восточной Европе, позволили ему контролировать весь регион, создавая реальное противодействие для политики Византии.

Kontakty niemiecko-ruskie w okresie rządów Fryderyka Barbarossy

Artykuł opisuje politykę Fryderyka Barbarossy, którą próbował stosować w odniesieniu do Środkowo-Wschodniej i Wschodniej Europy. Na zachodzie i południowym-wschodzie nie udało mu się uzyskać sojusznika w postaci serbskiego żupana Desy, który został zmuszony do podporządkowania się cesarzowi bizantyjskiemu, Manuelowi Komnenowi. Na wschodzie, Fryderyk widział możliwość rozszerzenia swojej władzy oraz uzyskania sojuszników dla jego planów: walki przeciwko papieżowi Aleksandrowi III, cesarzowi Manuelowi i uznaniu «jego» papieża, Paschalisa III. Istniała potrzeba uzyskania legitymizacji dla Paschalisa III, co stało się przyczyną podróży Fryderyka do południowych Niemiec, skąd skierował się na dwór swojego wuja księcia Henryka Jasomirgotta w Wiedniu. Oprócz tego spotkał się z poselstwem króla węgierskiego Stefana III oraz królem Czech Władysławem II, który według relacji Rahewina, autora kroniki «*Gesta Friderici Imperatoris*» (rozszerzonej przez jego kontynuatora Ottona z Freisingu), przedstawił go jednemu z «*Regulis Ruthenorum*». Kim był ten nieznany ruski król i jakie były powody jego spotkania z Fryderykiem?

W tym przypadku prawdopodobnie przedstawiono Fryderykowi potencjalnego sojusznika – Jarosława Ośmiomysła, księcia Halicza. W późniejszym czasie, rzeczywiście stał się on sojusznikiem Fryderyka i dołączył do węgiersko-czesko-austriackiej koalicji, która stała po stronie Cesarza. Z drugiej jednak strony, Rusin mógł szukać poparcia ze strony Hohenstaufa, tak samo jak jego syn Włodzimierz II Jarosławicz, który demonstracyjnie spotkał się z Barbarossą w 1189 r. po tym, jak uciekł z niewoli u węgierskiego króla Beli II. Król trzymał go w niewoli z powodu swoich ambicji podboju Halicza. Na spotkaniu Włodzimierz prosił Fryderyka o wsparcie wojskowe w kwestii Halicza, za co proponował pozostanie wiernym wasalem Cesarza. Fryderyk nie był zainteresowany jednak marnotrawieniem czasu przed podróżą do Ziemi Świętej, podobnie jak w przypadku serbskiego żupana Stefana Nemanji, który także prosił o wsparcie wojskowe przeciwko Bizancjum i proponował przysięgę lenną.

Dlatego też Fryderyk rozkazał polskiemu księciu Kazimierzowi II wspomóc Włodzimierza w odzyskaniu tronu Halicza. Te powiązania feudalne i wzajemne sojusze, które Fryderyk tworzył bądź próbował tworzyć w Środkowo-Wschodniej i Wschodniej Europie składały się na podstawę jego władzy w tym regionie. Tworzyły poważną przeciwwagę dla polityki Bizancjum, która także miała na celu włączenie się w walkę mocarstw w tej części Europy.

The German-Russian contacts during the reign of Frederick Barbarossa

This paper describes the policy of Frederick Barbarossa with which he tried to engage in the Central-Eastern and Eastern Europe. In the west or south-east he failed to gain the ally of Serbian Župan Desa who was compelled to conform to the Byzantine Emperor Manuel Komnenos. In the East Frederick saw the possibility to extend his power and gain allies for his imperial plans in the struggle with the Pope Alexander III as well as with the Byzantine Emperor Manuel and acknowledgment of «his own» Pope Paschal III. Frederick understand the need to legitimize Paschal III what was the reason of his journey to the southern Germany from where he headed to the court of his uncle Duke Henry Jasomirgott in Vienna. Besides, he also met with the legacy of the Hungarian king Stephen III as well as the Czech king Vladislav II who according to Rahewin, the author of the chronicle «*Gesta Friderici Imperatoris*» (extended by his continuator Otto of Freising), introduced him one of «*de regulis Ruthenorum*». Who was that unknown Russian king and what reasons led him to be introduced to Frederick? Vladislav II presented as a supporter of Frederick actively participated in his eastern policy.

In this case, he probably introduced him a potential allier – Jaroslav Osmomysl, the prince of Galicia who really became Frederick's allier after he joined to the Hungaro-Bohemian-Austrian coalition which stood on the side of the emperor. On the contrary, he could have been looking for the support from the Hohenstaufen Emperor, as well as his son Vladimir II Jaroslavovič who demonstrably met with Frederick Barbarossa in 1189 after he had escaped from the captivity of the Hungarian king Bela III. He held him in the prison because of his own ambition to conquer Galicia. At this meeting, Vladimir II asked Frederick for military assistance in the matter of Galicia for what he was willing to become a vassal of the emperor.

However, Frederick was not interested to waste time on his journey to the Holy Land, as well as in the case of Serbian Župan Štefan Nemanja who also tried to make a military alliance with Frederick against Byzantium and also offered to him a vassal oath so Frederick had ordered the Polish Duke Kazimir II to help Vladimir to regain the throne of Galicia. These feudal relationships based on mutual alliances, that Frederick created or tried to create in the Central-Eastern and Eastern Europe, which composed the base of his power in this region, formed the important counterweight to the politics of Byzantium, which had also tried to engage in the power politics in this part of Europe.

*Анета Големб'овська-Тобіаш/Aneta Gołębiewska-Tobiasz
(Краків/Krakow, Польща/Poland)*

Контакти половецької родової аристократії з Рюриковичами у світлі археологічних джерел

Про політичні зв'язки між руськими князями та половецькими знатними родами нас інформують історичні джерела. Якщо період стабілізації меж половецьких кочовищ був для обох сторін спокійним, то все XII ст. пройшло в конфліктах. Їх причиною були провокаційні напади половців, які кочували в Задніпров'ї. Воєнні походи також були організовані руссю з метою отримання здобичі. Зоною активних військових зіткнень стало Лівобережжя Дніпра. Іноді руські походи були спрямовані вглиб Половецького Степу. Однак друга половина XII ст. – це також період утворення різних союзів між руською та половецькою аристократією. Обидві сторони підтримували дипломатичні контакти, організовували спільні кампанії, укладали договори, скріплені династичними шлюбами половецьких аристократок з руськими князями.

Аналіз археологічних матеріалів з поховань, які стосуються половецької культури, показує, що деякі із виявлених артефактів були виконані на замовлення руських князів у спеціалізованих ремісничий майстернях, інші були привезені з Візантії та Західної Європи. Це стосується, перш за все, об'єктів, розташованих у місцях зимівель, у сфері політичного й адміністративного впливу Рюриковичів (Поросся), або кочівель, які охоплювали території неподалік торговельних шляхів, що контролювалися руськими князями (по сусідству із Заорельською та Лукоморською ордами). Такі предмети виготовлялися згідно зі смаками турецьких кочівників, а потім передавалися як дипломатичні подарунки половецьким ханам.

Одиночні вироби, знайдені в похованнях представників верхівки половецького суспільства, можуть свідчити про їх контакти з християнською релігією. Не виключено, що вони належали потомкам змішаних шлюбів або особам, які зберігали близькі зв'язки з київським двором. У деяких випадках аналіз походження знайдених речей у сукупності зі свідченнями писемних документів може допомогти при ідентифікації окремих історичних постатей.

Контакты половецкой родовой аристократии с Рюриковичами в свете археологических источников

О политических связях между русскими князьями и элитой половецких родов нас информируют исторические источники. Если период стабилизации границ половецких кочевий был для обеих сторон спокойным, то весь XII век прошёл в конфликтах. Их причиной были провокационные нападения половцев, кочевавших в Заднепровье. Военные походы также организовывались русью с целью получения добычи. Зоной активных военных столкновений стало Левобережье Днепра. Иногда русские походы были направлены вглубь Половецкой степи. Однако вторая половина XII века – это также период образования различных союзов между русской и половецкой аристократией. Обе стороны поддерживали дипломатические контакты, организовывали совместные военные походы, заключали договоры, скрепленные династическими браками половецких аристократок с русскими князьями.

Анализ археологических материалов с погребений, относящихся к половецкой культуре, показывает, что некоторые из обнаруженных вещей были сделаны по заказу русских князей в специализированных ремесленнических мастерских, другие были привезены с Византии или Западной Европы. Это касается, в первую очередь, объектов, размещенных на территории зимовьев и расположенных в сфере политического и административного влияния Рюриковичей (Поросье) или кочевий, охватывающих территории, расположенные недалеко от торговых путей, контролируемых русскими князьями (по соседству с Заорельской и Лукоморской ордами). Эти предметы изготавливались согласно вкусам турецких кочевников, а потом передавались в качестве дипломатических подарков половецким ханам.

Одинокие изделия, найденные при умерших, которые когда-то принадлежали к верхушке половецкого общества, могут свидетельствовать о контактах с христианской религией. Не исключено, что они принадлежали потомкам смешанных браков или лицам, которые сохраняли близкие связи с киевским двором. В некоторых случаях анализ происхождения артефактов и состава находок в соединении с анализом исторических источников может помочь при идентификации отдельных исторических личностей.

Kontakty połowieckiej arystokracji rodowej z Rurykowiczami w świetle źródeł archeologicznych

O powiązaniach politycznych pomiędzy książętami ruskimi i wysokimi rangą naczelnikami rodów połowieckich informują źródła historyczne. O ile okres stabilizacji zasięgu koczowisk przebiegał dla obydwu stron spokojnie, o tyle cały wiek XII obfitował w konflikty. Ich podłożem były prowokacyjne najazdy nomadów, koczujących na Zаднепрзу. Wyprawy wojenne były także organizowane przez stronę ruską, zwabioną chęcią wzbogacenia się o liczne stada i bogactwa Połowców. Strefą aktywnych kontaktów militarnych stało się lewobrzeże Dniepru. Sporadycznie ruskie pochody wyprawiały się w głąb Deszt-i-Kipczak. Jednak druga połowa XII wieku to także okres zawiązywania się sojuszy pomiędzy arystokracją ruską i połowiecką. Utrzymywano poprawne kontakty dyplomatyczne, organizowano wspólne wyprawy wojenne, zawierano ugody, potwierdzane zaaranżowanymi małżeństwami połowieckich księżniczek z ruskimi kniaziami.

Analiza materiałów archeologicznych z zespołów grobowych przypisywanych Połowcom wskazuje, że niektóre z depozytów wykonano na zamówienie władców ruskich w wyspecjalizowanych warsztatach rzemieślniczych, inne sprowadzono z Bizancjum lub Europy Zachodniej. Dotyczy to przede wszystkim stanowisk sepulkralnych, usytuowanych na terenach zimowisk, pozostających w zasięgu bezpośrednich wpływów politycznych i administra-

cyjnych Rurykowiczów (Porosie) lub koczowisk, obejmujących tereny pobliskie dalekosieżnym szlakiem handlowym, kontrolowanym przez książąt ruskich (w sąsiedztwie ord zaorelskiej i łukomorskiej). Przedmioty te przypuszczalnie wybierano lub wykonywano, starając się trafić w gust tureckich nomadów, a następnie przekazywano w formie podarków dyplomatycznych chanom połowieckim. Pojedyncze wyroby, zdeponowane przy zmarłych, należących niegdyś do najwyższej w środowisku koczowników warstwy społecznej, świadczyć mogą o kontakcie z religią chrześcijańską. Niewykluczone, że złożono je potomkom małżeństw mieszanych lub osobom pozostającym w bliskiej zależności od dworu kijowskiego. W niektórych przypadkach analiza pochodzenia artefaktów i zestawu inwentarzy w połączeniu z kwerendą źródeł historycznych mogą pomóc w identyfikacji historycznej pochowanej osoby.

Contacts between the Cumanian aristocracy and the Rurikids in the light of the archaeological sources

Political relations between Ruthenian princes and high-rank rulers of the Cumanian tribes are confirmed by the historical sources. While the stabilisation period of camps on the both sides was steady, the XIIth century was full of conflicts. These conflicts were provoked by raids of nomads camping on the left bank of the Dnieper River region. Military campaigns were also organised by the Ruthenian party attracted by the desire to enrich themselves with numerous herds and wealth of the Cumans. The area of active military contacts was the left bank of the Dnieper River. Occasionally, Ruthenian marches went deep into the Desht-i-Kipchak. However, the second half of the XIIth century is also the period of setting alliances between Ruthenian and Cumanian aristocracy. They maintained proper diplomatic contacts, organised joint military campaigns, concluded agreements confirmed with arranged marriages between Cumanian princesses and Ruthenian princes.

The analysis of the archaeological materials from the burial complexes ascribed to the Cumans indicates that some of the deposits were made by order of the Ruthenian rulers in specialised craft workshops, other were brought from Byzantium or the Western Europe. It applies particularly to sepulchral sites located on wintering grounds remaining within direct political and administrative influences of the Rurikids (Ros' River region) or camps covering areas close to long-distance trade routes controlled by the Ruthenian princes (in the vicinity of Orel and Lukomorsk Hordes). These objects had been presumably chosen or made trying to match tastes of Turkic nomads and then they were forwarded in a form of diplomatic gifts to the Cuman khans.

Individual things, deposited with the dead who had belonged to the higher stratum within the nomadic environment may confirm their contacts with the Christian religion. Perhaps they were transferred to descendants of mixed marriages or to people remaining in close relations with the Kievan court. In some cases the analysis of the origins of the artefacts and sets of inventories together with the query of historical sources might help the identification of some historic persons.

*Марчин Граля/Marcin Grala
(Краків/Krakow, Польша/Poland)*

Князь–монах: образ ідеального православного володаря на прикладі Михайла Олександровича

В короткій історії тверської державності період правління Михайла Олександровича займає особливе місце. Цей володар був останнім із тверських князів, який успішно протидіяв постійному зростанню могутності Московського князівства в Пів-

нічно-Східній Русі. Після внутрішніх потрясінь та програної війни з Дмитром Івановичем у 1375 р. Тверське князівство зуміло вийти на шлях рівномірного розвитку.

Михайло Олександрович жив у період, коли на Русі настав розквіт монастицизму і коли населення північноруських земель зробило спробу звільнитися з-під монгольської залежності. Активна участь у цих подіях давало можливість бути зачисленим до лику святих (св. Сергій Радонежський, Дмитро Донський). Культ, загальна повага та пам'ять для князя, який вважався взірцем православного володаря, давали величезні ідеологічні можливості.

Михайло Олександрович не брав участі в Куликовській битві. Крім того, політичні умови того часу робили його радше союзником, ніж ворогом Золотої Орди. У відносинах з ханами князь був далекий від героїзму та безкомпромісності свого святого предка Михайла Ярославовича. Тому створення образу Михайла Олександровича як ідеального православного володаря мало піти іншим шляхом. Літописи інформують, що перед смертю в 1399 р. хворий тверський князь вступив до монастиря, де став ченцем під іменем Матеуш.

Аналіз згаданого фрагмента з біографії Михайла Олександровича дозволяє також зробити деякі висновки щодо тверського літописання XV ст., де образ володаря було представлено майже як святого монаха.

Князь–монах: образ ідеального православного правителя на прикладі Михайла Олександровича

В краткой истории тверской государственности период правления Михаила Александровича занимает особое место. Этот правитель был последним из тверских князей, сумевших на равных противостоять возрастающей мощи Московского княжества в Северо-Восточной Руси. После внутренних потрясений и проигранной войны с Дмитрием Ивановичем в 1375 г. Тверское княжество сумело выйти на путь равномерного развития.

Михаил Александрович жил в эпоху, когда на Руси наступил расцвет монастицизма и когда население севернорусских земель попыталось освободиться от монгольской зависимости. Активное участие в этих процессах давало возможность быть причисленным к лику святых (св. Сергий Радонежский, Дмитрий Донский). Культ, общее уважение и память для князя, который считался образцом православного правителя, давали огромные идеологические возможности.

Михаил Александрович не присутствовал среди участников битвы на Куликовом поле. Кроме того, политические обстоятельства того времени привели к тому, что тверской князь чаще выступал в качестве союзника Золотой Орды, чем её врага. В отношениях с ханами князь был далек от героизма и бескомпромиссности своего святого предка Михаила Ярославовича. Поэтому создание образа Михаила Александровича как идеального православного правителя должно было пойти другим путём. Литописи информируют, что перед смертью в 1399 г. больной тверской князь вступил в монастырь, где принял постриг под именем Матеуш.

Анализ упомянутого фрагмента из биографии Михаила Александровича позволяет также сделать выводы о тверском летописании XV в. Источник отображает идеологическое и публицистическое значение личности тверского князя, который на страницах нарратива представлен почти как святой монах.

Książę–mnich: wizerunek idealnego władcy prawosławnego na przykładzie Michała Aleksandrowicza

W krótkiej historii państwowości twerskiej okres panowania Michała Aleksandrowicza zajmuje szczególne miejsce. Władca ten był ostatnim z książąt twerskich, który zdołał nawiązać równorzędną walkę z dominacją moskiewską na Rusi Północno-Wschodniej. Księstwo twerskie po początkowych perturbacjach wewnętrznych i przegranej wojnie z Dymitrem Iwanowiczem z roku 1375 weszło na drogę zrównoważonego rozwoju.

Michał Aleksandrowicz żył w epoce, gdy na Rusi następował rozkwit monastycyzmu oraz gdy ludność znad Oki i Moskwy dokonała pierwszej poważnej próby zrzucenia mongolskiego jarzma. Aktywny udział w obu tych dziejowych wydarzeniach w optyce prawosławia dawał możliwość osiągnięcia świętości (św. Sergiusz z Radonieża, Dymitr Doński). Kult, powszechny szacunek i pamięć dla księcia uchodzącego za wzór prawosławnego władcy dawały ogromne możliwości ideologiczne. Potrafiły scementować społeczeństwo, pomagało w polityce centralizacyjnej, czy też były ważnym punktem odniesienia dla następców darzonego estymą władcy.

Michała Aleksandrowicza próżno było szukać wśród walczących na Kulikowym Polu. Mało tego, uwarunkowania polityczne tego okresu spowodowały, że twerski władca częściej występował jako sojusznik Złotej Ordy, niż jej zagorzały przeciwnik. W relacjach z chanami daleko mu było do postawy heroizmu i bezkompromisowości jego świętego przodka Michała Jarosławowicza. Dlatego też budowa wizerunku Michała Aleksandrowicza jako idealnego władcy prawosławnego musiała pójść inną drogą. Latopisy podają, że tuż przed śmiercią w 1399 r., schorowany twerski książę wstąpił do klasztoru, gdzie umarł jako pobożny, rozmodlony mnich Mateusz.

Bliższa analiza tego fragmentu biografii Michała Aleksandrowicza jest okazją do rozważań nad historią pisarstwa twerskiego w XV w. Pokazuje także wartość ideologiczną i publicystyczną takiej kreacji twerskiego władcy, który na kartach kronik przedstawiony został niemal jak święty mnich.

Prince–monk: image of an ideal ruler illustrated with the example of Mikhail Alexandrovich

In the short history of Tver's statehood the period of Mikhail Alexandrovich's rule holds a special place. He was the last one of Tver's princes, who managed to engage in equal combat against Moscow's domination in the North East Ruthenia. The principality of Tver, after its initial internal perturbations and the lost battle with Dmitrii Ivanovitch in 1375, stepped onto a way of balanced development.

Mikhail Alexandrovich lived in the epoch of monasticism flourishing and in time when people located by the rivers Oka and Moscow made their first serious attempt to liberate themselves from Tatar-Mongolian burden. An active participation in these historic events, within the Orthodox line, could give the opportunity to achieve sanctity (Saint Sergius of Radonezh, Dimitrii of the Don). The universal respect, memory and cult of the prince held as the example of the Orthodox ruler, were opening the way to immense ideological possibilities. All this could bind the society together, help in politics of centralization but also constitute a reference for successors of such respected governor.

However, Mikhail Alexandrovich wasn't present among the warriors on Kulikovo battlefield. Even more: because of political conditions the prince of Tver was often acting as the allier of the Golden Horde rather than its sworn enemy. In relation to khans, his approach was far less heroic and uncompromising than that of his saint predecessor, Mikhail Yaroslavich. For this reason, the creation of his image as the ideal orthodox ruler had to take a

different path. Annals of that time inform that not long before his death in 1399 the ailing prince of Tver entered a monastery and died as a pious and devout monk Matthew.

A closer analysis of this fragment of Mikhail Alexandrovich's biography is the occasion to contemplate on the history of writings in Tver in the XVth c. It also shows the ideological and journalistic value of such a creation of Tver's ruler, who was depicted by chronicles almost as a saint monk.

*Антон Левицький/Anton Levyts'kyj
(Мінськ/Minsk, Білорусь/Belarus)*

Походження городенських князів

Городенське князівство опинилося в полі зору літописів доволі пізно – лише в 1127 р. Упродовж півтора століть воно виконувало важливу функцію форпосту Київської землі на її західних рубежах. Прикордонне князівство до кінця XII ст. належало потомкам князя Всеволодка. Питання про родоначальників городенських князів важливе при вивченні політичної історії західних околиць Русі.

1. Суть проблеми в тому, що літописи замовчують про походження Всеволодка Городенського. В історіографії представлено три варіанти її вирішення: батьком Всеволодка був 1) чернігівський князь Давид Святославович; 2) Ярослав Ярополчич із туровських князів Ізяславовичів; 3) Давид Ігорович – князь-ізгой, активний учасник політичних подій кінця XI – початку XII ст. Найбільш аргументована третя версія, яка знаходить підтвердження в писемних джерелах.

2. Жодна з існуючих версій не є повністю доведеною. Необхідно знайти додаткові аргументи при реконструкції генеалогії городенських князів, що недавно спробував здійснити О. В. Назаренко, справедливо звернувши увагу на закріплені в давньоруському праві правила, які регулювали шлюби між близькими родичами. Однак, крім того, допомагають принципи надання князям імен, дані сфрагістики та аналіз загальнополітичної ситуації в регіоні.

3. Логіка розвитку околиць Русі передбачала першочергову можливість їх виокремлення для князів-ізгоїв. Найвідоміші – Галицьке й Полоцьке князівства, де склалися передумови для суперництва місцевих династій з Києвом. Саме спадкоємці князів-ізгоїв були зацікавлені в отриманні периферійних князівств-волостей, оскільки їхні шанси на закріплення в інших землях Русі були мізерними.

4. Враховуючи правила надання імен князям Рюриковичам, встановлені Ф. Успенським та А. Літвіною, з великою вірогідністю можна констатувати генеалогічний зв'язок городенських князів з чернігівським відгалуженням Ольговичів або полоцьких Ізяславовичів. Саме в середовищі цих династій можна знайти появу князів з іменами Борис та Гліб. Тоді ж імовірно хрестильне ім'я Всеволодка – Симеон – змушує звернутися до лінії нащадків саме Святослава Ярославовича. Звертаю увагу на близькість родових знаків городенських князів з князівськими знаками спадкоємців Святослава Ярославовича.

Происхождение городенских князей

Городенское княжество оказалось в поле зрения летописей довольно поздно – только в 1127 г. В течение полутора столетий оно выполняло важную функцию форпоста Киевской земли на её западной периферии. Это окраинное княжество вполне определено до конца XII в. принадлежало потомкам князя Всеволодка. Выяснение вопроса о происхождении родоначальника городенских князей представляется крайне

важным при изучении политической истории западного периферийного региона Древней Руси.

1. Сущность проблемы заключается в том, что летописные памятники умалчивают о происхождении Всеволодка Городенского. В историографии проблемы предложено три варианта её решения: отцом Всеволодка был 1) черниговский князь Давид Святославович; 2) Ярослав Ярополчич из туровских Изяславичей; 3) Давид Игоревич – князь-изгой, активный участник политических событий конца XI – начала XII в. Наиболее аргументированной считается третья версия, тем более находящая подтверждение в письменных источниках.

2. Ни одна из существующих версий не является абсолютно доказанной. Необходимо найти дополнительные аргументы при реконструкции генеалогии городенских князей, что недавно попытался сделать А. В. Назаренко, справедливо обративший внимание на закрепленные в древнерусском праве правила, регулирующие близкородственные браки. Однако, кроме того, решение видится на пути учета принципов именаречения, данных сфрагистики и общей геополитической ситуации в изучаемом регионе.

3. Логика политического развития окраин Древней Руси предусматривала первоочередную возможность их выделения для князей-изгоев. Наиболее известные примеры подобного рода – Галицкое и Полоцкое княжества, где династические законы были сопряжены с традиционным соперничеством с Киевом. Именно наследники князей-изгоев были заинтересованы в получении периферийных княжеств-волостей, так как их шансы на закрепление в других землях были невелики.

4. Учитывая правила имянаречения князей-Рюриковичей, выявленные Ф. Успенским и А. Литвиной, с большой долей вероятности можно предположить принадлежность городенских князей к линии черниговских Ольговичей или полоцких Изяславичей. Именно в среде этих династий можно обнаружить появление князей с именами Борис и Глеб. В то же время предполагаемое крестильное имя Всеволодка – Симеон – заставляет обратиться к линии именно потомков Святослава Ярославича. Обращает на себя внимание и близость родовых знаков городенских князей с княжескими знаками потомков Святослава Ярославича.

Rodowód książąt grodzieńskich

Księstwo Grodzieńskie w polu zainteresowania latopisów znalazło się dość późno, bo dopiero w 1127 r. Przez sto pięćdziesiąt lat spełniało ono ważną funkcję – było forpocztą Ziemi Kijowskiej na jej zachodnich obrzeżach. Z całą pewnością można stwierdzić, że do końca XII wieku to peryferyjne księstwo należało do potomków księcia Wsiewołodka. Wyjaśnienie zagadnienia pochodzenia założyciela rodu grodzieńskich książąt jest niezwykle ważne w kontekście badań nad historią polityczną tego najbardziej wysuniętego na zachód regionu Średniowiecznej Rusi.

1. Istota problemu polega na tym, że kronikarskie zapiski nie wspominają o pochodzeniu Wsiewołodka Grodzieńskiego. W historiografii przedstawiono trzy hipotezy, według których ojcem Wsiewołodka był: 1) książę czernihowski Dawid Światosławowicz; 2) Jarosław Jaropełkowicz z turowskich Izjasławiczów; 3) Dawid Igorewicz – książę-wygnaniec, aktywny uczestnik wydarzeń politycznych końca XI – początku XII wieku. Najwięcej argumentów przemawia za trzecią wersją, tym bardziej, że jej poparcie znajdujemy w źródłach pisanych.

2. Żadna z istniejących wersji nie jest w pełni dowiedziona. Konieczne jest znalezienie dodatkowych argumentów, których dostarczyć może rekonstrukcja genealogii książąt grodzieńskich. W ostatnim czasie próbował tego dokonać A. W. Nazarenko, słusznie zwracając uwagę na utrwalone w ruskim prawie reguły określające zawieranie małżeństw przez

osoby blisko spokrewnione. Ponadto rozwiązaniu tej kwestii pomóc może analiza nadawanych imion, danych sfragistyki i ogólnej sytuacji geopolitycznej badanego regionu.

3. Logika rozwoju politycznego peryferii Średniowiecznej Rusi przewidywała w pierwszej kolejności możliwość oddania tych terenów pod panowanie książąt – wygnańców. Najbardziej znanymi tego przykładami są Księstwa Halickie i Połockie, w których prawo dynastyczne było ściśle powiązane z tradycyjną rywalizacją z Kijowem. To właśnie spadkobiercy książąt-wygnańców byli najbardziej zainteresowani objęciem władzy nad księstwami peryferyjnymi, ponieważ ich szanse na utrzymanie się na tronie na innych ziemiach były równe zeru.

4. Biorąc pod uwagę zasady nadawania imion książętom z dynastii Rurykowiczów, przedstawione przez F. Uspienskiego i A. Litwinę, z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć przynależność książąt grodzieńskich do linii czernihowskich Olegowiczów lub połockich Izjasławiczów. Właśnie wśród tych dynastii można zauważyć obecność książąt o imionach Borys i Gleb. Tymczasem prawdopodobne imię ze chrztu Wsiewołodka – Symeon – każe zwrócić uwagę właśnie na linię potomków Swiatosława Jarosławicza. Uderzające jest również podobieństwo herbów rodowych spadkobierców Swiatosława Jarosławicza i książąt grodzieńskich.

The ancestry of Princes of Gorodno

Principality of Gorodno had its first appearance in chronicles rather late – in 1127. In one and a half century Principality of Gorodno had an important role of a vanguard of Kiev at its western territories. This marginal principality without doubt belonged until the end of the XIIth century to descendants of prince Vsevolodko. Explanation of the question regarding the ancestry of father of Gorodnian princes is extremely important for political history of western periphery of the Old Rus’.

1. The importance of this problem comes out from the fact, that annuals are silent about the origins of Vsevolodko of Gorodno. In historiography of the problem there are three variants of explanation: Vsevolodko’s father was either: 1) prince of Chernigov Davyd Svyatoslavovich; 2) Yaroslav Yaropolchich, one of Turovian Yaroslavichi; 3) Davyd Igorevich – an exiled prince, active participant of political events from the turn of the XIth and XIIth centuries. The most probable is the third option, which is furthermore supported by written sources.

2. Not a single of existing versions is completely proven. It is necessary to find additional arguments to reconstruct genealogy of Gorodnian princes, what was recently attempted by A. V. Nazarenko, who wisely focused on existing in old-Ruthenian laws regulations of marriages between close relatives. But, regardless, the answer should be sought basing on the principles of naming, sigillography and geopolitical situation in studied region.

3. The logic of political development of Old Rus’ peripheries was favorable towards giving them to princes-exiles. The best known examples of this kind are Galician and Polotskian principalities, where dynastic laws were united with traditional rivalry with Kiev. The princes-descendants of exiled princes were interested in getting peripheral principalities, because their chances at settling in other lands were small.

4. Considering the laws of namegiving among Rurikid princes, described by F. Uspenski and A. Litvina, with a great dose of probability there can be presumed, that princes of Gorodno belonged to the family of Chernigovian Olgovichi or Polotskian Izyaslavichi. Especially among these dynasties can be found princes named Boris and Gleb. At the same time, the expected name – Vsevolodko’s baptismal name Simeon – becomes popular among descendants of Svyatoslav Yaroslavovich. Also, the matter of family symbols gathers attention, as Gorodnian princes’ signs are similar to those of Svyatoslav Yaroslavovich descendants.

Анна Мадей/Anna Madej
(Краків/Krakow, Польща/Poland)

Що пили на руських князівських дворах у Х–ХІІ ст.?

У середньовічній Русі, як і на інших європейських дворах, поширеним звичаєм було влаштування бенкетів, які мали на меті здобуття і збереження підтримки з боку князівської дружини. *«Повість временных лет»* повідомляє, що Володимир I увів звичай проводити бенкети кожної неділі. Ця традиція формує питання про кількість і різновиди алкогольних напоїв, уживаних при дворах руських князів.

У *«Повісті временных лет»* знаходимо немало інформації про види алкогольних напоїв, які вживалися при князівських дворах. Першість серед них, безумовно, займав питний мед. Уже в часи княгині Ольги знаходимо повідомлення про наявність великої кількості питного меду під час поминок за покійним князем Ігорем. Володимир I, крім їжі, роздавав бідним та хворим також мед у бочках. Під 6504 [996] р. Нестор записав, що князь вирішив збудувати церкву у Василеві та організував великий бенкет з великою кількістю меду. Як інший приклад можна навести опис походу Давидовичів на Новгород Сіверський (1146). У пивницях Святослава Олеговича, захоплених Ізяславом Мстиславовичем, зберігалося «500 бочек меда, а вина 80 стагвей». Сам Святослав згадував, що в пивницях «Игорового села», яке також пограбували Давидовичі, було багато меду й вина.

Київський літопис інформує, що при дворі Андрія Боголюбського також були медниці, які відвідували змовники перед убивством князя. Таким чином, можна припустити, що питний мед був найпопулярнішим алкогольним напоєм при дворах руських князів у Х–ХІ ст.

Мед – напій, який теоретично міг бути виготовлений на будь-якому середньовічному дворі. У той же час інший напій – вино – привозили з різних, головним чином, південних країн. Необхідність імпорту вина обумовлювала його меншу популярність. Про це свідчить уже згаданий епізод від 1146 р., де вказано, що в пивницях Святослава Олеговича знаходилося «500 бочек меда, а вина 80 стагвей». Під 6524 [1016] роком Нестор записав: «беда тому городу, которого князь молод и любит пить вино при гуслях». Насамкінець, під 6574 [1066] роком в *«Повісті временных лет»* знаходимо фрагмент, де описується найбільш негативний приклад використання вина – засобу, за допомогою якого було отруєно князя Ростислава

Таким чином, на Русі до моменту прийняття християнства пили виключно мед. Однак після запровадження нової релігії в руських літописах згадується вино, яке вживали при князівських дворах.

Что пили на русских княжеских дворах в Х–ХІІ вв.?

В средневековой Руси, также как и при других европейских дворах, распространенным обычаем правителей была организация пиров. Она преследовала цель получения поддержки со стороны княжеской дружины. *«Повесть временных лет»* сообщает, что Владимир I ввёл обычай организации пиров в каждое воскресенье. Такая традиция ставит перед нами вопрос о количестве и разновидностях алкогольных напитков, употребляемых при дворах русских князей.

В *«Повести временных лет»* находим немало информации о видах алкогольных напитков, которые пили на русских княжеских дворах. Первое место среди них, несомненно, занимал питьевой мёд. Уже во времена княгини Ольги находим упоминание о наличии большого количества питьевого мёда во время тризны по погибшему

князю Игорю. Владимир I, кроме еды, раздавал бедным и больным также мёд в бочках. Под 6504 [996] г. Нестор записал, что князь решил построить церковь в Васильеве и организовал огромный пир с большим количеством мёда. В качестве очередного примера можно привести описание похода Давидовичей на Новгород Северский (1146). В пивницах Святослава Олеговича, захваченных Изяславом Мстиславовичем хранилось «500 бочек мёда, а вина 80 стагвей». Сам Святослав вспоминал, что в пивницах «Игоревого села», которое разграбили Давидовичи, было много мёда и вина. «*Киевская летопись*» информирует, что при дворе Андрея Боголюбского также были мёдницы, которые посещали заговорщики перед убийством князя. Таким образом, можно предположить, что питьевой мёд был наиболее популярным алкогольным напитком на дворах русских князей в X–XI вв.

Мёд был напитком который теоретически мог быть приготовлен в каждом русском средневековом хозяйстве. В то же время другой напиток – вино – привозили с разных, главным образом, южных стран. Необходимость импорта вина обуславливала его меньшую популярность. Об этом свидетельствует уже упомянутый эпизод с 1146 г., информирующий нас о том, что в пивницах Святослава Олеговича находилось «500 бочек мёда, а вина 80 стагвей». В свою очередь, под 6524 [1016] годом Нестор записал: «беда тому городу, которого князь молод и любит пить вино при гусях». Наконец, под 6574 [1066] г. в «*Повести временных лет*» находим фрагмент, в котором описывается наиболее негативный пример использования вина – в этот раз как средства, с помощью которого был отравлен князь Ростислав.

Подводя итоги, можно сделать вывод, что на Руси к моменту принятия христианства пили только мёд. В свою очередь, после введения новой религии в русских летописях всё чаще упоминается вино, которое пили при княжеских дворах.

Co pito na ruskich dworach książęcych w X–XII ww.?

Na średniowiecznej Rusi, podobnie jak i na innych dworach europejskich, rozpowszechnionym zwyczajem władców było organizowanie okazałych i wystawnych uczt. Miało to na celu przede wszystkim uzyskanie poparcia dworu i drużyny książęcej. «*Powieść lat minionych*», informuje, że Włodzimierz I ustanowił urządzenie uczt w każdą niedzielę. Sama częstotliwość uczt książęcych nasuwa pytanie, o ilość i rodzaj trunków alkoholowych, spożywanych na dworach władców ruskich.

W «*Powieści lat minionych*» znajdujemy nie mało informacji o rodzajach trunków alkoholowych, spożywanych na poszczególnych dworach książęcych. Pierwsze miejsce wśród nich zdecydowanie zajmuje miód pitny. Już w czasach księżnej Olgi, w opisie zemsty księżnej na Drewlanach, znajdujemy informację o tym, że na przygotowywaną stypę po zmarłym mężu, rozkazuje ona przygotować duże ilości miodu. Włodzimierz I, poza jedzeniem, ubogim i chorym rozdawał między innymi miód w beczułkach. Pod rokiem 6504 [996] Nestor podaje, że Włodzimierz postanowił zbudować cerkiew w Wasylewie i wyprawił ogromną ucztę «warząc trzysta miar miodu». Jako kolejny przykład może posłużyć opis wyprawy Dawidowiczów na Nowogród Siewierski (1146). Pivnice, należące do Światosława Olegowicza, przejęte wówczas przez Iziasława Mścislawicza, były zaopatrzone w «500 bierkowców miodu, a wina 80 stągwi». Sam Światosław wspominał, iż w piwnicach «Igorowego siółka», które także doszczętnie złupili Dawidowicze, było dużo miodu i wina.

«*Latopis Kijowski*» informuje natomiast w sposób pośredni, że dwór Andrzeja Bogolubskiego także posiadał miodnicę, z zapasów której korzystali jego zabójcy chwilę przed popełnieniem zbrodni. Można zatem przypuszczać, że miód pitny był najbardziej popularnym trunkiem alkoholowym w X i XI wiekach na dworach książęcych.

Miód był pospolitym napojem alkoholowym i teoretycznie mógł być swobodnie produkowany w każdym ruskim gospodarstwie średniowiecznym, natomiast inny trunk – wino, sprowadzane z różnych, przeważnie południowych regionów europejskich. Konieczność importowania wina odbiła się na jego zdecydowanie mniejszej niż miód popularności. Świadczy o tym przytoczony już cytat z 1146 roku, informujący o tym, że w piwnicach Światosława Olegowicza znajdowało się «500 bierkowców miodu, a wina 80 stągwi». Natomiast pod rokiem 6524 [1016] Nestor ostrzegał «biada temu grodowi, którego książę jest młody i lubi pić wino przy gęślach». Wreszcie pod rokiem 6574 [1066] w «*Powieści lat minionych*» znalazł się fragment ukazujący zdecydowanie najbardziej negatywny przykład użycia wina – tym razem jako środka, który posłużył do otrucia księcia Roścysława.

Podsumowując można wywnioskować, iż na Rusi do momentu przyjęcia chrześcijaństwa pito właściwie tylko i wyłącznie miód. Natomiast po przyjęciu chrześcijaństwa co coraz częściej kroniki ruskie odnotowują obecność wina na dworach książęcych.

What was drunk at Ruthenian Princes' courts in the Xth – XIIth c.?

In medieval Rus', similarly to other European courts, there was a popular custom for rulers to organize a great feast. It had the object to gather support for the court from Druzhina. «*Tale of Bygone Years*» informs, that Vladimir I ordered organization of the feasts every Sunday. The frequency of the feasts itself leads to a question about the quantity and types of alcoholic beverages consummated at the courts of Ruthenian rulers.

In «*Tale of Bygone Years*» we can find certain number of information regarding the types of alcoholic beverages consummated at the Ruthenian princely courts. The first place is occupied by honey. In time of princess Olga already, in the description of princess's vengeance on Drevlyans, we find information that she ordered to prepare a large amount of mead for a funeral feast after her dead husband. Vladimir I gave out honey in barrels to the sick and poor – besides food. By the date of 6504 (996) Nestor informed, that Vladimir decided to build a church in Vasilevo and prepared a great feast with «300 means of honey». As another example we can use the description of Davidovichi campaign against Novgorod Seversky (1146). Cellars, belonging to Svyatoslav Olegovich and captured then by Izyaslav Mstislavich, were stocked with 2500 berkovecs of honey and 80 vats of wine». Svyatoslav himself mentioned, that in the cellars of «Igor's settlement», which was completely sacked by Davidovichi, there was a large amount of mead and wine.

«*Kievan Annual*» informs indirectly, that Andrey Bogolyubsky's mansion also had a meadery, which stocks were taken advantage of by the killers right before the assassination. Everything leads to the conclusion, that honey was the most popular beverage in Xth and XIth c. at the princely courts.

Mead was a popular alcoholic beverage and theoretically could be easily produced in every medieval Ruthenian household. The other drink, wine, had to be imported, mostly from the Southern Europe. The necessity of import was visible in its lesser popularity in compare to honey. It's supported by the quoted already information from 1146, that in Svyatoslav Olegovich's cellars there were «500 berkovecs of mead and 80 vats of wine». And by the date of 6524 (1016) Nestor cautioned, that «woe the town where prince is young and likes to drink wine to the music of fiddle». Ultimately, by the year of 6574 (1066) in «*Tale of Bygone Years*» there can be found a fragment, which provides a strictly negative way of using wine – this time, as a way of poisoning prince Rostislav.

We can conclude, that in Rus', to the time of Christianization, there was drunk almost exclusively honey. But after Christianization, the Ruthenian chronicles more commonly note the presence of wine at princely courts.

*Адам Мадер/Adam Mader
(Братислава/Bratislava, Словаччина/Slovak Republic)*

Святоплук (Святополк) у слов'янській історії

У цій роботі ми вивчаємо справу проникнення імені Святополк та великоморавської традиції, пов'язаної з даним іменем, до Польщі, Чехії, Русі та на Помор'я. Наші дослідження базуватимуться на відомих в уцілілих джерелах ідентифікаціях певної кількості Святополків із перерахованих вище країн. Досліджуючи авторство документів зі згадками про Святополків, ми намагалися прослідкувати зв'язок між спадщиною Великої Моравії та розповсюдженням цього імені в регіонах, які нас цікавлять. Для дослідження нами вибрано шістнадцять Святополків. Це ім'я було дуже популярним серед слов'ян до XIII ст. Що стосується екстраполяції великоморавської традиції, то на це питання нам не вдалося знайти чіткої і однозначної відповіді. Русь була єдиною, де можна прослідкувати цю традицію. У свою чергу питання про проникнення традиції до Польщі і на Помор'ї ми змушені залишити відкритим.

Святоплук (Святополк) в славянської історії

В настоящей работе займемся исследованием проблемы проникновения имени Святополк и великоморавской традиции, связанной с этим именем, в Польше, Чехии, Руси и на Поморье. Наши исследования будут базироваться на идентификации определенного количества Святополков из упомянутых стран, на основании сохранившихся источников. Изучая проблему авторства источников с упоминанием Святополков мы попытались найти связь между наследием Великой Моравии и распространением этого имени в интересующих нас регионах. Для исследования нами избрано шестнадцать Святополков. Это имя было очень популярным среди славян до XIII в. Что касается экстраполяции великоморавской традиции, то на этот вопрос нам не удалось найти четкого и определенного ответа. Русь является единственной страной, в которой можно проследить эту традицию. В свою очередь, вопрос о проникновении традиции в Польшу и на Поморье мы вынуждены оставить открытым.

Svatopluk (Świętopełk) w słowiańskiej historii

W niniejszej pracy zajmiemy się przenikaniem imienia Svatopluk (Świętopełk) i tradycji Wielkich Moraw związanej z tym imieniem w Polsce, Czechach, Rusi Kijowskiej i Pomorzu. Nasze badania są oparte na identyfikacji pewnej liczby Świętopełków w poszczególnych krajach, opierając się na zachowanych źródłach. Poprzez badanie autorów źródeł i żywotów Świętopełków spróbowaliśmy znaleźć związek między dziedzictwem Wielkich Moraw i występowaniem tego imienia w badanych krajach. Wybraliśmy w sumie szesnastu Świętopełków, które to imię było najpopularniejszym imieniem słowiańskim do trzynastego wieku. W kwestii przenoszenia tradycji nie udało się odpowiedzieć na wszystkie pytania i konieczne jest poświęcenie dalszej uwagi temu tematowi. Ruś Kijowska jest jedynym krajem, w którym to przejście może zostać ukazane. Jak i kiedy ta świadomość dotarła do Polski i na Pomorze pozostaje tematem otwartym.

Svatopluc (Svatopolk) in the Slavic history

In this work we are handling the diffusion of the name Svatopluc and the Great Moravia tradition in Poland, Czech republic, Kievan Rus' and Pomerania connected with this

name. Our research is based on identification the number of Svatopluc in particular countries, using preserved written primary sources. By exploring the authors of the primary sources and lives of the Svatopluc we have tried to figure out the connection between the legacy of Great Moravia and occurrence of this name in examined countries. We selected altogether sixteen Svatoplucs, which was the most used Slavic name until the thirteenth century. In the question of spreading the tradition we weren't successful in every case and it is necessary to dedicate more attention to this theme. Kievan Rus is the only country, in which this transmission can be shown. How and when did this awareness ascend to Poland and Pomerania is disputable.

Адам Месяркін/Adam Mesiarkin
(*Братислава/Bratislava, Словаччина/Slovak Republic*)

Коли Чех, Лех і Рус стали братами?

Ідея слов'янської спільності, найбільш поширена в ХІХ ст., а також різні панславістські рухи у своїх програмах часто поверталися до древніх першопочатків, періоду єдності сучасних слов'янських народів. Київський літописець Нестор писав у вступній частині до «*Повісті временних літ*» про розселення слов'янських племен з наддунайських земель, де вони були єдиним племенем, об'єднаним спільною назвою. Археологи та мовознавці досі сперечаються про легендарну *прабатьківщину*, з якої слов'яни вийшли та розселилися по значній частині Європи.

Перші писемні джерела повідомляють про присутність слов'ян у нижній течії Дунаю на початку VI ст. Назва «слов'яни» досить швидко розповсюдилася і тим самим змінила свій характер, бо вже з часів блокади Фессалонік наприкінці VI ст. відомо не про одне плем'я слов'ян, а про різні групи, названі слов'янськими. Суспільно-політичні організації середньовіччя, які за сучасною термінологією можемо назвати слов'янськими, ідентифікували себе зі слов'янським походженням.

Одним із факторів, що свідчить про приналежність до цієї групи, є ототожнення зі слов'янським минулим, іншим – відчуття спорідненості з групами, які вважають себе слов'янами. У своєму виступі я хочу звернути увагу на проблему слов'янської самоідентифікації в чеських, польських та руських середньовічних джерелах, а також на той факт, що, з одного боку, міфічна генеалогія Чеха, Леха і Руса, а також відчуття близькості слов'янських народів не були очевидними для інтелектуальних середньовічних еліт. Така інформація часто була засобом літературної пропаганди.

Когда Чех, Лех и Рус стали братьями?

Идея славянской общности, наиболее распространенная в ХІХ в., а также разные панславянские движения в своих программах часто возвращались к древним общим началам, к периоду единства современных славянских народов. Киевский летописец Нестор во вступительной части к «*Повести временных лет*» писал о расселении славянских племен с наддунайских земель, где они были единым племенем, объединенным общим названием. Археологи и языковеды до сегодняшнего дня спорят о легендарной *прародине*, из которой вышли славяне и расселились по значительной части Европы.

Первые письменные источники сообщают о присутствии славян в нижнем течении Дуная в начале VI в. Название «славяне» достаточно быстро распространилось и тем самым изменило свой характер, поскольку уже со времени блокады Фессалоник в конце VI в. слышим не об одном племени славян, но о разных группах называемых греками славянскими. Общественно-политические организации средневековья, обознача-

емые согласно нынешней терминологии славянскими, в разной степени идентифицировали себя со славянским происхождением. Одним из факторов, свидетельствующим о принадлежности данной группы к славянскому этносу, является идентификация со славянским прошлым, другим – чувство родства с иными группами, считающими себя славянами.

В своём докладе я хочу обратить внимание на проблему славянской самоидентификации в чешских, польских и русских средневековых источниках, а также на тот факт, что, с одной стороны, мифическая генеалогия Чеха, Леха и Руса, а также чувство близости славянских народов не были очевидными для интеллектуальных элит средневековья, а с другой стороны – они часто становились инструментом литературной пропаганды.

Od kiedy Czech, Lech i Rus są braćmi?

Idea słowiańskiej wspólnoty, najbardziej rozpowszechniona w XIX w., a także różne ruchy panslawistyczne wracały w swoich programach do dawnych, wspólnych początków, do okresu minionej jedności współczesnych słowiańskich narodów. Kijowski kronikarz Nestor pisał w swoim prologu o odejściu szczepów słowiańskich znaną Dunaju, z miejsc, w których Słowianie byli jednym plemieniem, zjednoczonym wspólną nazwą. Archeolodzy i językoznawcy do dziś usiłują zrekonstruować na podstawie materiału źródłowego i metodologii ową legendarną *Praojczyznę*, z której wymaszerowały zastępy Słowian, żeby zasiedlić połowę Europy. Pierwsze źródła pisemne donoszą o obecności Słowian nad dolnym Dunajem na początku VI w. Nazwa «Słowianie» dość szybko rozprzestrzeniła się, a tym samym zmieniło się jej znaczenie, gdyż już od oblężenia Tesalonik pod koniec VI w. słyszymy nie o jednym plemieniu Słowian, ale właśnie o różnych grupach określanych – jako słowiańskie.

Polityczne organizacje średniowiecza, które według dzisiejszych kategorii możemy nazwać słowiańskimi w różnym stopniu utożsamiały się ze słowiańskim pochodzeniem. Jedną z przesłanek, mogącą świadczyć o przynależności danej grupy do słowiańskiego etosu, jest identyfikacja ze słowiańską przeszłością, drugą – poczucie więzi z innymi grupami, uznawanymi za słowiańskie.

Niniejszy referat porusza problem tożsamości słowiańskiej w czeskich, polskich i ruskich kronikach średniowiecznych, w świetle których mityczna genealogia braci Czecha, Lecha i Rusa oraz poczucie bliskości słowiańskich narodów nie było dla intelektualnych elit średniowiecza oczywiste, a jednocześnie często stanowiło literacko-propagandowy instrument.

Since when Lech, Čech and Rus are brothers?

The idea of the Slavic commonwealth, most popular in the XIXth c., as well as numerous panslavic movements were coming back in their programmes to ancient, common beginnings; to times of bygone unity of modern Slavic nations. Kievan chronicler Nestor wrote in his prologue about the Slavic tribes leaving their settlements on the banks of Danube, place, where Slavs were a single tribe, united under the common name. Archeologists and linguists to this day attempt to reconstruct, basing on sources and methodology, this legendary *Fatherland*, from where Slavs marched on to settle in half of Europe. First written sources report of Slavic presence in lower Danube at the beginning of the VIth c. Since the name «Slavs» spread quite quickly, its meaning was changed. By the time of siege of Thessaloniki at the end of the VIth c. we hear not about one Slavic tribe, but many different groups described generally as Slavic.

Political organizations of Middle Ages, which can be named as Slavic using common categories, identified themselves with their Slavic heritage on different level. One of the basis, which can lead to belonging to the Slavic ethnos, is identification with the Slavic past; second – feeling of relation to the other Slavic groups. This article focuses on the problem of the Slavic identity in Czech, Polish and Ruthenian medieval chronicles, in the light of which mythical genealogy of Lech, Čech and Rus and feeling of close relation of the Slavic nations was not evident and at the same time it was the common instrument of propaganda in literature.

*Michał Mihałowski/Michal Mihalski
(Kraków/Krakow, Польша/Poland)*

Родинні зв'язки та контакти Андрія Володимировича Доброго з половцями

Історія середньовічної Русі була пов'язана з історією кочових племен, що мешкали на пограниччі. Це важке сусідство, з одного боку, було багате військовими конфліктами, а з іншого – торговим та культурним взаємовпливом, який вів до укладення союзів. За життя Андрія Доброго в середині XII ст. в причорноморських степах політичним гегемоном був племінний союз половців.

Боротьба за верховенство на Русі двох могутніх родів – Мономаховичів та Ольговичів, обумовлювала пошук зовнішньої допомоги, перш за все, з боку половців. Одним із важливих прикладів активності руських князів у цьому напрямі був шлюб Андрія Доброго з онукою одного з наймогутніших половецьких вождів – Тугоркана. В шлюбі з половчанкою в Андрія народилося троє дітей, які через свої родинні зв'язки з руськими князями та половецькими ханами стали свого роду посередниками обох культур. Крім того, двоє дітей Андрія мали шлюбні зв'язки з особами, в жилах яких була як руська, так і половецька кров. Це демонструє тенденцію укладення шлюбів з особами, які мали родинні стосунки з представниками Степу.

Князь підтримував з половцями також політичні відносини. В союзі з номадами він організував похід до Польщі. Наступного разу воював з кочівниками під час конфлікту із Всеволодом Олеговичем. Однак сили його коаліції були розбиті внаслідок успішного маневру Ольговичів, у якому половці зіграли вагомую роль. Андрій Добрий разом із Всеволодом був також одним із укладачів миру з половцями у 1140 р. Важко однозначно сказати, навіщо він був запрошений на цей з'їзд. Однак, будучи переяславським князем, Андрій був зацікавленим в укладенні миру, оскільки землі його князівства були в найбільш загрозливій ситуації.

Родственные связи и контакты Андрея Владимировича Доброго с половцами

История средневековой Руси была связана с историей кочевых племён, проживающих у её границ. Это трудное соседство, с одной стороны, было богато военными конфликтами, а с другой – торговым и культурным обменом, стимулировавшим заключение союзов. При жизни Андрея Доброго в середине XII в. в причерноморских степях политическим гегемоном был племенной союз половцев.

Борьба за верховенство на Руси двоих могущественных родов, Мономаховичей и Ольговичей, обуславливала поиск внешней помощи, в первую очередь, половцев. Одним из важнейших примеров активности русских князей в этом направлении был брак Андрея Доброго с внучкой одного из самых могущественных половецких вождей – Тугоркана. В браке с половчанкой у Андрея родилось троє детей, которые через свои родственные связи как с русскими князьями, так и с половецкими ханами стали своего рода посредниками, связывающими обе культуры. Кроме того, двое из детей Андрея

связались брачными узами с лицами, в жилах которых была как русская, так и половецкая кровь. Это показывает тенденцию к заключению браков с лицами, имеющими родственные связи с представителями Степи.

Князь имел с половцами также политические контакты. В союзе с ними он организовал поход против Польши. В другой раз воевал с кочевниками во время конфликта с Всеволодом Олеговичем. Однако силы его коалиции были разбиты в результате успешного маневра Ольговичей, в котором половцы сыграли значительную роль. Андрей Добрый вместе с Всеволодом был также одной из сторон, заключающей мир с номадами в 1140 г. Тяжело однозначно сказать, почему он был приглашён на этот съезд. Но, будучи переяславским князем, Андрей должен был быть в первую очередь заинтересован в заключении мирного договора, поскольку земли его княжества были особенно подвержены угрозе половецких нападений.

Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami

Historia średniowiecznej Rusi była powiązana z dziejami plemion koczujących u jej granic. To niełatwe sąsiedztwo obfitowało w konflikty zbrojne, ale było również źródłem wymiany handlowej i kulturalnej oraz prowadziło do zawierania sojuszy. Za życia Andrzeja Dobrego w połowie XII w. w stepie nadczarnomorskim dominującym politycznie żywiołem był związek plemienny Połowców.

Rywalizacja o przywództwo na Rusi dwóch potężnych odgałęzień rodu Rurykowiczów: Monomachowiczów i Olegowiczów, determinowała potrzebę pozyskiwania wsparcia zewnętrznego przez te rody. Jednym z ważniejszych przykładów takiej aktywności było małżeństwo zawarte pomiędzy Andrzejem Dobrym i wnuczką jednego z najznamienitszych przywódców związku plemiennego Połowców – Tugorkana. Ślub z połowiecką księżniczką zaowocował narodzinami trojga dzieci, które z racji posiadania powiązań rodzinnych zarówno na Rusi, jak i w stepie były łącznikami zbliżającymi do siebie obie kultury. Dodatkowo dwoje spośród dzieci Andrzeja weszło w związki małżeńskie z osobami, w których żyłach płynęła zarówno krew ruska, jak i połowiecka. Ukazuje to tendencję do zawierania małżeństw z osobami posiadającymi już powiązania rodzinne w stepie.

Książę angażował się również politycznie. Sprzymierzony z Połowcami wyprawił się na Polskę. Innym razem walczył przeciw tym koczownikom w konflikcie z Wsiewołodem Olegowiczem. Siły jego koalicji zostały jednak rozbite na skutek udanego fortelu Olegowiczów, w którym Połowcy odegrali znaczącą rolę.

Andrzej Dobry był także obok Wsiewołoda jedną ze stron zawieranego z Połowcami pokoju w roku 1140. Trudno jednoznacznie określić, dlaczego został zaproszony na ten zjazd. Będąc jednak władcą Perejasławia, musiał być żywo zainteresowany tym pokojowym spotkaniem, ziemie jego księstwa były bowiem w pierwszej kolejności narażone na najazdy i grabieże połowieckie.

Relations and family connections between prince Andrei Vladimirovich and the Cumans

The history of medieval Rus' was closely linked to the nomadic tribes living on its borders. This difficult neighborhood was full of armed conflicts, but the interaction between Rus' people and nomadic tribes also included alliances, trade and cultural exchange. During prince Andrei's life (the first half of the XIIth century) the most important tribal federation in the Black Sea steppe region were the Cumans.

The power struggle in Rus' between the two strongest families Monomakhovichi and Olegovichi, led the both families to seek the external support. One of the prime examples of that kind activity was marriage between prince Andrei Vladimirovich and the granddaughter

of one of the greatest leaders of the Cuman tribe – Tugorkan. From this marriage three children were born. Those children tied together two cultures because had family ties in Rus' and in the Cuman steppe. Two of them also married spouses who had Ruthenian and Cuman ancestry. This clearly shows a tendency to create marriages between the Rus' people who had both Ruthenian and nomadic origin.

Prince Andrei was active politically. He was in alliance with the Cumans and led a campaign against Poland. On another occasion he fought against his previous ally during a conflict with Vsevolod Olegovich. Prince Andrei's troops were defeated due to Olegovich's cunning strategy. The main role in this battle was fulfilled by Cumans who fought on Vsevolod Olegovich's side.

Andrei Vladimirovich along with Vsevolod was one of the parties that signed the peace treaty with the Cumans in 1140. It is not clear why he was part of the treaty, though the fact that he was the ruler of the Pereyaslav suggests that he was vitally interested in peace with the nomadic tribes who often raided and plundered his land.

Ольга Мороз/Olga Moroz
(*Краків/Krakow, Польща/Poland*)

Релігійні звичаї московитів у світлі «*Rerum Moscoviticarum Comentarum*» Сигізмунда Герберштейна

У XVI ст. Велике Московське князівство в часи правління Василя III Івановича (1505–1533) та Івана IV Васильовича (1533–1584) вело активну міжнародну дипломатичну діяльність, викликаючи тим самим інтерес до себе з боку європейських володарів. Хорошим прикладом такої зацікавленості були дипломатичні місії, відправлені до Москви в XVI ст. Серед них вагоме значення мали посольства барона Сигізмунда фон Герберштейна.

Сигізмунд фон Герберштейн (1486–1566) – австрійський дипломат, письменник та історик, до 1553 р. здійснив біля шістдесяти дев'яти дипломатичних місій, зокрема як посол Священної Римської імперії – дві місії до Великого Московського князівства. Перше посольство (1517 р.) мало на меті схилити великого князя Василя III Івановича до підписання договору із Сигізмундом I Старим. Друге посольство відбулося 1525 р. Воно було вислане Фердинандом I Габсбургом і стосувалося планів укладення вічного миру між Великим Московським князівством, з одного боку, та Польським королівством і Великим Литовським князівством – з іншого. Обидва тривалі перебування Герберштейна у Москві спричинили створення «*Rerum Moscoviticarum Comentarum*» – твору, який високо цінувався як у XVI ст., так і нині. У ньому детально описано численні аспекти повсякденного життя московитів, серед них – релігійні звичаї, яким і присвячений виступ.

У рефераті я спробую представити не лише релігійні звичаї московитів загалом, але й окремі аспекти їхньої релігійності, такі як таїнства (хрещення, сповідь, причастя, шлюб) та повсякденна релігійність (проблеми посту, свят, життя після смерті та культ святих). Поставлені цілі будуть реалізовані через аналіз твору Сигізмунда фон Герберштейна як представника католицького світу.

Религиозные обычаи москвичей в свете «*Rerum Moscoviticarum Comentarum*» Сигизмунда Герберштейна

В XVI в. Великое Московское княжество во времена правления Василия III Ивановича (1505–1533) и Ивана IV Васильевича (1533–1584) вело активную между-

narodną dyplomatyczną działalność, tym samym wywołując zainteresowanie europejskich władców. Dobrym przykładem takiego zainteresowania są misje dyplomatyczne, wysyłane do Moskwy w XVI w. Wśród nich bardzo ważne znaczenie miały poselstwa barona Siegmunda von Herbersteina.

Siegmund von Herberstein (1486–1566) – austriacki dyplomata, pisarz i historyk – do roku 1553 odbył około sześćdziesiąt dziewięć misji zagranicznych, w tym dwukrotnie do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego jako poseł Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Pierwsze poselstwo w 1517 r. miało na celu nakłonienie Wielkiego Księcia Wasilija III Iwanowicza do podpisania ugody z Zygmuntem I Starym, drugie natomiast, z polecenia Ferdynanda I Habsburga, odbyło się w 1526 r. i dotyczyło planów zawarcia wieczystego pokoju pomiędzy Wielkim Księstwem Moskiewskim a Polską. Obie długie wizyty, przyczyniły się do powstania utworu *«Rerum Moscovitarum Comentariorum»* – dzieła niezwykle interesującego i cennego, zarówno w XVI w. jak i dziś, opisującego w sposób bardzo szczegółowy wiele aspektów życia codziennego Moskwičan, w tym obyczaje religijne, na których to właśnie skoncentrowała się niniejsza praca.

W swoim raporcie postaram się przedstawić zarówno ogólne zwyczaje, związane z wiarą Moskwičan, jak i poszczególne sfery religijności, z podziałem na: sakramenty (chrztu, spowiedzi, komunii i małżeństwa) oraz religijności codziennej (kwestia postu, świąt, danin, życia po śmierci i kultu świętych). Całość przedstawiona zostanie na podstawie relacji Siegmunda von Herbersteina, wraz z charakterystycznym dla autora światła zachodniego, spojrzeniem.

Obyczaje religijne Moskwičan w świetle *«Rerum Moscovitarum Comentariorum»* Zygmunta Herbersteina

W XVI w. Wielkie Księstwo Moskiewskie, pod panowaniem najpierw Wasilija III Iwanowicza (1505–1533), a następnie Iwana IV Wasiljewicza (1533–1584), prowadziło aktywną międzynarodową działalność dyplomatyczną, tym samym wywołując zainteresowanie władców europejskich. Dobrym przykładem takiego zainteresowania są misje dyplomatyczne, wysyłane do Moskwy w XVI w. Wśród nich bardzo ważne znaczenie miały poselstwa barona Siegmunda von Herbersteina.

Siegmunda von Herbersteina (1486–1566) – austriacki dyplomata, pisarz i historyk – do roku 1553 odbył około sześćdziesiąt dziewięć misji zagranicznych, w tym dwukrotnie do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego jako poseł Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Pierwsze poselstwo w 1517 r. miało na celu nakłonienie Wielkiego Księcia Wasilija III Iwanowicza do podpisania ugody z Zygmuntem I Starym, drugie natomiast, z polecenia Ferdynanda I Habsburga, odbyło się w 1526 r. i dotyczyło planów zawarcia wieczystego pokoju pomiędzy Wielkim Księstwem Moskiewskim a Polską. Obie długie wizyty, przyczyniły się do powstania utworu *«Rerum Moscovitarum Comentariorum»* – dzieła niezwykle interesującego i cennego, zarówno w XVI w. jak i dziś, opisującego w sposób bardzo szczegółowy wiele aspektów życia codziennego Moskwičan, w tym obyczaje religijne, na których to właśnie skoncentrowała się niniejsza praca.

W referacie postaram się przedstawić zarówno ogólne zwyczaje, związane z wiarą Moskwičan, jak i poszczególne sfery religijności, z podziałem na: sakramenty (chrztu, spowiedzi, komunii i małżeństwa) oraz religijności codziennej (kwestia postu, świąt, danin, życia po śmierci i kultu świętych). Całość przedstawiona zostanie na podstawie relacji Siegmunda von Herbersteina, wraz z charakterystycznym dla autora światła zachodniego, spojrzeniem.

Religious customs of Muscovites in the light of «*Rerum Moscovitarum Comentarii*» by Sigismund von Herberstein

In the XVIth c. the Grand Principality of Moscow, ruled at first by Vasyl III Ivanovich (1505–1533) and later by Ivan IV Vasylevich (1533–1584) was conducting an active international diplomatic activity, which caused interest of the European rulers. Good example of such an activity are diplomatic missions send to Moscow in the XVIth c. Among them, there were important legations led by count Sigismund von Herberstein.

Sigismund von Herberstein (1486–1566) – Austrian diplomat, novelist and historian, up to 1533 took on about sixty-nine foreign missions, two of these to the Grand Principality of Moscow as a legate of the Holy Roman Empire. First legation in 1517 with the object of persuading Grand Prince Vasyl to accept the treaty with Sigismund I the Old, the second, by the order of Ferdinand I Habsburg, took place in 1526 and regarded the treaty of peace between Grand Principality of Moscow and Poland. Both visits helped to the creation of «*Rerum Moscovitarum Comentarii*» – the work incredibly interesting and valued, as well in XVIth c. as it is today, which describes in a very detailed way many aspects of the Muscovites' everyday life, including religious customs, on which this article would focus.

In the article I would like to describe both general customs, related with religion of the Muscovites, as well as individual spheres of religion, along with division into: sacraments (Baptism, Confession, Communion, Marriage) and everyday religiousness (matters of fasting, holiday, tributes, post-life and cult of saints). Everything would be described basing on the relation of Sigismund von Herberstein's relation, along with the characteristic for the West outlook.

*Андрій Носенко/Andrij Nosenko
(Івано-Франківськ/Ivano-Frankivs'k, Україна/Ukraine)*

Вплив шлюбної політики рязанських князів останньої чверті XII – першої половини XIII ст. на зовнішньополітичні орієнтири Рязанського князівства

Рязанське князівство в останній чверті XII ст. вступило в боротьбу за володимирський великокнязівський престол. Князь Гліб Ростиславович підтримав наміри братів своєї дружини Мстислава і Ярополка Ростиславовичів (онуків Юрія Долгорукого). Саме одруження Гліба Ростиславовича з Єфросинією Ростиславівною (донькою Ростислава Юрійовича) створило законні підстави для втручання у внутрішні справи Володимирського князівства, суттєво актуалізувавши зовнішньополітичні прагнення рязанських володарів. Пізніше спадкоємці Гліба Ростиславовича будуть наслідувати свого батька і продовжать традицію укладення політично вигідних шлюбів. Так, до прикладу, саме шлюбні зв'язки між рязанськими і київськими князями сприяли відокремленню Рязані від Чернігівського єпископства в 1198 р. Рязанські князі укріплювали шлюбними стосунками свої відносини з Володимирським, Чернігівським, Смоленським і Київським князівствами. Значною мірою саме шлюбна політика формувала політичні симпатії і напрями як Рязанського князівства в цілому, так і окремих рязанських князів зокрема. Іноді через наявні шлюбні зв'язки рязанські князі-брати перебували у ворогуючих таборах. Звичайно, не можна стверджувати, що шлюбна політика була визначальним фактором зовнішньої політики Рязані – швидше вона була наслідком політичної стратегії рязанців.

Варто відзначити, що фундаментально історією Рязанського князівства ніхто серйозно не займався ще з часів Дмитра Іловайського (середина XIX ст.), деякі аспекти

потребують кардинального переосмислення. Саме тому автор пропонує детально розглянути проблему впливу шлюбної політики рязанських князів на стосунки з іншими князівствами Русі.

Влияние брачной политики рязанских князей последней четверти XII – первой трети XIII ст. на внешнеполитическую ориентацию Рязанского княжества

Рязанское княжество в последней четверти XII ст. вступило в борьбу за владимирский великокняжеский престол. Князь Глеб Ростиславович поддержал притязания братьев своей жены Мстислава и Ярополка Ростиславовичей (внуков Юрия Долгорукого). Именно женитьба Глеба Ростиславовича на Ефросинье Ростиславовне (дочери Ростислава Юрьевича), создала законные основания для вмешательства во внутренние дела Владимирского княжества, существенно актуализировав внешнеполитические притязания рязанских правителей. Позже потомки Глеба Ростиславовича будут наследовать своего отца и продолжат традицию заключения политически выгодных браков. Так, к примеру, именно брачные связи между рязанскими и киевскими князьями способствовали отделению Рязани от Черниговского епископства в 1198 г. Рязанские князья укрепляли узами брака свои отношения с Владимирским, Черниговским, Смоленским и Киевским княжествами. Во многом именно брачная политика формировала политические симпатии и направления как Рязанского княжества в целом, так и отдельных рязанских князей в частности. Иногда из-за имеющихся брачных уз рязанские князья-братья оказывались во враждебных лагерях. Конечно, нельзя говорить о том, что брачная политика была определяющим фактором во внешнеполитической ориентации Рязанского княжества – скорее она являлась следствием политических устремлений рязанцев.

Фундаментально историей Рязанского княжества практически никто не занимался еще со времен Дмитрия Иловайского (середина XIX ст.), некоторые аспекты истории требуют серьезного пересмотра. Именно поэтому автор предлагает подробно рассмотреть проблему влияния брачной политики рязанских князей на взаимоотношения с другими княжествами древней Русі.

Wpływ polityki matrymonialnej książąt rizańskich na kierunek wewnętrznej polityki Księstwa Rizańskiego w (koniec XII – pierwsza ćwierć XIII ww.)

Księstwo Rizańskie w ostatniej ćwierci XII wieku włączyło się do walki o wladymirski tron wielkoksiążęcy. Książę Gleb Rościslawowicz poparł roszczenia braci swojej żony, Mścislawa i Jaropełka Rościslawiczów (wnuków Jerzego Dołgorukiego). To właśnie ślub Gleba Rościslawicza z Eufrozyną Rościslawówną (córką Rościslawa Jurewicza) dał pretekst i prawo do wmieszania się w wewnętrzne sprawy Księstwa Władymirskiego, istotnie zmieniając wewnątrzpolityczne roszczenia rizańskich władców. W przyszłości potomkowie Gleba Rościslawicza będą naśladować ojca i podtrzymywać tradycję zawierania pożytecznych z politycznego punktu widzenia ślubów. Przykładowo, w ten sposób związki małżeńskie między rizańskimi i kijowskimi książętami sprzyjały oddzieleniu się Riazania od biskupstwa czernihowskiego w 1198 r. Książęta rizańscy poprzez więzy małżeńskie umacniali swoje stosunki z księstwami: wladymirskim, czernihowskim, smoleńskim i kijowskim. W wielu przypadkach to właśnie sztuka zawierania mariaży dynastycznych formowała polityczne sympatie i wyznaczała kierunek dyplomacji zarówno księstwa rizańskiego jako całości, jak i samych książąt rizańskich. Czasami, z powodu przyjętych więzów małżeńskich, rizańscy książęta-bracia znajdowali się w przeciwnych, wrogich obozach. Oczywiście, nie można mówić o tym, że polityka matrymonialna stanowiła decydujący czynnik w procesie wyzna-

czenia kierunku polityki wewnętrznej księstwa, była ona raczej wynikiem dążeń politycznych książąt. Autor proponuje szczegółowo przyjrzeć się problemowi wpływu polityki mariaży książąt riazzańskich na stosunki z innymi księstwami Średniowiecznej Rusi.

Należy również wspomnieć, że od czasów Dmitrija Iwanowicza Iłowajskiego (połowa XIX w.) praktycznie nikt nie zajmował się historią księstwa riazzańskiego. Niektóre aspekty, odnoszące się do historii Riazania w świetle nowych badań wymagają ponownego zbadania.

Influence of matrimonial policy of Princes of Ryazan in late XIIth – early XIIIth centuries on foreign orientation of Ryazan Principality

Principality of Ryazan in the last quarter of the XIIth century got itself involved in war for the throne of the Great Principality of Vladimir. Prince Gleb Rostislavovich supported the claims of his wife brothers, Mstislav and Yaropolk Roslavovich (grandsons of Yuri Dolgoruki). Especially marriage between Gleb Rostislavovich and Euphrosine Rostislavovna (daughter of Rostislav Yurevich) gave legal basis for intervention in internal affairs of Vladimir Principality, significantly updated plans of rulers of Ryazan. Later ascendants of Gleb Rostislavovich will be following in steps of their father and attempt to hold a tradition of making politically convenient marriages. So, firstly, close matrimonial connections between Ryazanian and Kievan princes helped disconnection between Ryazan and Chernigov episcopacy in 1198. Princes of Ryazan used marriages to strengthen their relations with Principalities of Vladimir, Chernigov, Smolensk and Kiev. In all, especially matrimonial policy formed political fondness and directions not only of a whole Ryazan Principality, but also particular Ryazanian princes. Sometimes, because of existing matrimonial connections, Ryazanian princes-brothers found themselves in opposing camps. Of course, we cannot say, that matrimonial policy was the decisive factor in terms of foreign policy of Principality of Ryazan, but rather that it was a political results of aspiration of its rulers.

It is also worth mentioning, that nobody was researching the history of Ryazanian principality since Dimitri Ilovayski (half of XIXth c.). Some aspects related with history of Ryazan, in light of recent developments, require reconsideration. The author makes the attempt to consider the problem of maintaining matrimonial policy of Ryazanian princes and its impact on mutual relations between principalities of Old Rus'.

*Она Орловайте/Ona Orlovaitė
(Kaunas/Kaunas, Лумва/Lithuania)*

Життя Олени Іванівни у світлі рахункових книг двору Олександра Ягеллончика

У 1495 р. було укладено шлюб між великим литовським князем Олександром Ягеллончиком та Оленою, донькою великого московського князя Івана III. Цим матримоніальним союзом було скріплено мирний договір між двома ворогуючими сторонами.

Після укладення шлюбу Олена привезла із собою з Москви до Литви свиту, а також отримала на місці все необхідне для життя, часто невідконтрольного її чоловікові, як тоді цього вимагали звичаї. Це дозволило їй здобути незалежність у питаннях життя та розвитку власного двору.

Рахункові книги двору Олександра Ягеллончика, що велися з 1494 р., описують майже все життя Олени як дружини володаря до моменту його смерті в 1506 р. Впливи Олени у Великому Литовському князівстві (ВКЛ) досі вивчені недостатньо, тому аналіз фінансових документів та повсякденних витрат княгині може пролити світло на її

життя в Литві. Це допоможе не лише зрозуміти внутрішню структуру православного двору, але й з'ясувати роль Олени як посередника в майбутніх конфліктах з Москвою.

Інформація рахункових книг Олександра Ягелончика, на жаль, не дає повної картини щодо місця та ролі Олени в державі. Однак, можна стверджувати, що у фінансовому плані двір княгині зберігав незалежність від двору великого литовського князя.

Жизнь Елены Ивановны в свете счетных книг двора Александра Ягеллончика

В 1495 г. был заключён брак между великим литовским князем Александром Ягелончиком и Еленой, дочерью великого московского князя Ивана III. Этим браком был скреплён мирный договор между двумя противоборствующими сторонами.

После заключения брака Елена привезла с Москвы в Литву свою собственную свиту, а также получила все необходимое для отдельной жизни, как этого требовали обычаи того времени. Это позволило ей получить независимость в вопросах касающихся жизни ее собственного двора.

Счётные книги двора Александра Ягелончика, которые велись от 1494 г., описывают почти всю жизнь Елены в качестве жены князя, до момента его смерти в 1506 г. Позиции княгини в Великом Литовском княжестве (ВКЛ) до сих пор изучены слабо, поэтому анализ финансовых документов и повседневных расходов княгини позволит пролить свет на её жизнь в Литве. Это может помочь не только понять внутреннюю структуру православного двора, но также определить роль Елены как посредника в будущих конфликтах с Москвой.

Информация счётных книг Александра Ягелончика, к сожалению, не даёт полной информации о влияниях Елены. Тем не менее можно говорить о том, что в финансовом отношении ее двор сохранял независимость от двора великого литовского князя.

Życie Eleny Iwanowny w świetle ksiąg rachunkowych Dworu Aleksandra Jagiellończyka

W roku 1495 zawarto związek małżeński między Wielkim Księciem Litwy Aleksandrem Jagiellończykiem oraz Eleną, córką Wielkiego Księcia Moskwy Iwana III. Miał on na celu umocnić traktat pokojowy między dwoma wojującymi krajami.

Po ślubie Elena sprowadziła na Litwę swoich własnych dworzan z Moskwy, a także otrzymywała uposażenie i wsparcie od swojego męża, jak nakazywał obyczaj. Ta pomoc umożliwiła jej osiągnięcie niezależności w prowadzeniu swojego dworu.

Księgi rachunkowe dworu Aleksandra Jagiellończyka, które prowadzono od roku 1494, opisują niemal całe życie Eleny jako żony Aleksandra, do momentu jego śmierci w 1506 r. Pozycja Eleny w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL) jest słabo zbadana, zatem analiza dokumentów finansowych i codziennych wydatków księżnej pozwoli rzucić nieco światła na jej życie na Litwie. Może to stać się nie tylko podstawą do zrozumienia wewnętrznej struktury dworu prawosławnego, ale także roli Eleny jako pośrednika w przyszłych konfliktach z Moskwą.

Zapiski na temat pozycji Eleny w księgach rachunkowych Aleksandra Jagiellończyka ukazują przede wszystkim wzajemny przepływ finansów między małżonkami, ale także są bardzo lakoniczne. Mimo to, potwierdzają one wcześniejsze obserwacje dotyczące niezależności finansowej dworu Eleny.

Reflections of Elena Ivanovna life in the account books of Alexander Jagiellon court

In the year 1495 the marriage was arranged between the Grand Duke of Lithuania Alexander Jagiellon and Elena, the daughter of the Grand Duke Ivan III of Moscow, and was

intended to consolidate the peace treaty between the in-war countries. After the marriage with Grand Duke, Elena had brought to Lithuania her own court from Moscow, as well as she was getting maintenance of the courts and other financial support from her husband, as it was common at the time. This support helped her to start running her own court independently.

The account books of the Alexander Jagiellon court, which were started being recorded in year 1494, encompass almost the whole period of Elena as the wife of Alexander, until his death in 1506. Elena's status in the Grand Principality of Lithuania is poorly explored, thereby the analysis of her financial status and daily expenditures would open some new perspectives on her life in Lithuania. This could be the main measure of understanding not only the inner structure of the Orthodox court, but also the role of Elena as an intermediary in the future conflicts with Moscow.

The records on the state of Elena in the account books of Alexander Jagiellon reveal mutual financial flow between the spouses which can be characterized as very laconically described. However they could support the previous observations on the independent financial state of Elena's court.

Філін Падбяр'озкін/Pilip Padbiarozkin
(Мінськ/Minsk, Білорусь/Belarus)

Герхард, граф Клевський, та його приватний конфлікт із Новгородом

Восени 1443 р. було розв'язано найбільш масштабний конфлікт за всю історію русько-ганзейських відносин – війну Новгорода Великого з Лівонським орденом (1443–1448). Майже повна відсутність руських джерел про розвиток суперечностей напередодні військового зіткнення призвела до різних інтерпретацій його причин. Приділялося мало уваги значному комплексові документів ведення поточних справ у державі Лівонського ордену, інформація яких, за уявленнями російських учених XIX ст., а з часом і радянських істориків, розглядалася як тенденційна.

Саме аналіз внутрішньої документації дозволяв віднайти істинні мотиви ініціатора війни – рицарського ордену, оскільки ці матеріали не служили будь-яким ідеологічним цілям, а були складовою ведення поточних справ.

З'ясовується, що ще восени 1438 р. жителі Нарви вбили перекладача німецького графа Герхарда фон Клеве, який їхав до Палестини через землі Новгорода. Граф став вимагати від лівонської влади розв'язання війни з Новгородом. В певний момент граф залишався єдиним прихильником силового вирішення проблеми, бо магістр погодився владнати її мирно.

Було здійснено три спроби домовитися, і в усіх ініціативах фігурувала головна вимога – сатисфакція образи графа фон Клеве вирішення інших питань залежало саме від виконання цієї умови. Відмова Новгорода привела до війни. У Герхарда були всі реальні можливості впливати на владу Ордену (конфіскація майна лівонців у своїх володіннях), що підштовхувало рицарів і лівонські міста прислухатися до думки графа.

Як впливає зі збережених пам'яток епістолярного жанру, війна не входила в плани лівонських міст. Лівонія ще не оговталася від катастрофічної поразки на ріці Свенті (біля Вількомира) у 1435 р. від об'єднаних син Сигізмунда Кейстутовича та Польщі.

У 1438 р. в часі правління римського короля Альбрехта II імперськими куафюрстами було прийнято «*Landfriedensordnung*», згідно з яким на території імперії оголошувалася заборона на ведення приватних війн. Точка зору нашого сучасника, світогляд якого часто апелював національними категоріями, вступає в конфлікт з реаліями Середньовіччя, коли приватні війни були звичним явищем.

На основі внутрішньої документації Ордену 1438–1443 рр., роль особи графа Герхарда фон Клеве бачиться визначальною при розв'язанні війни. Таким чином, на рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу можна спостерігати ситуацію перетворення приватного конфлікту в загальнодержавний.

Герхард, граф Клевский, и его частный конфликт с Новгородом

Осенью 1443 г. был развязан наиболее масштабный конфликт за всю историю русско-ганзейских отношений – война Новгорода Великого с Ливонским орденом (1443–1448). Практически полное отсутствие русских источников по развитию конфликта накануне военного столкновения приводило к различным интерпретациям его причин. Уделялось недостаточно внимания обширному комплексу документов делопроизводства Ливонского ордена, информация которых в представлении российских историков XIX в., а затем и советских исследователей, рассматривалась как тенденциозная.

Именно анализ внутренней документации позволяет обнаружить истинные мотивы инициатора войны – Ливонского ордена, так как эта документация не служила каким-то идеологическим целям, а была частью деловодства.

Выясняется, что еще осенью 1438 г. жители Нарвы убили переводчика немецкого графа Герхарда фон Клеве, ехавшего в Палестину через земли Новгорода. Граф стал требовать от ливонских властей развязывания войны с Новгородом. В определённый момент граф оставался единственным сторонником силового разрешения конфликта, т. к. магистр согласился с городами на мирный способ его решения.

Было совершено три попытки договориться, и во всех этих инициативах фигурировало основное условие – удовлетворение обиды графа фон Клеве, решение остальных вопросов зависело от выполнения именно этого условия. Отказ Новгорода привел к войне. У Герхарда имелись реальные средства воздействия на ливонские власти (конфискация имущества ливонцев в своих владениях), что вынуждало орден и ливонские города прислушиваться к мнению графа.

Как можно заключить из сохранившихся эпистолярных документов, война не входила в планы ливонских городов. Ливония еще не оправилась от сокрушительного поражения, нанесённого Ордену на реке Свенте (у Вилькомира) в 1435 г. от объединённых сил Сигизмунда Кейстуовича и Польши.

В 1438 году, во времена правления римского короля Альбрехта II, имперскими курфюрстами был принят «*Landfriedensordnung*», согласно которому на территории империи объявлялся запрет на ведение частных войн. Точка зрения нашего современника, мировоззрение которого обычно апеллирует национальными категориями, вступает в конфликт с реалиями Средневековья, когда частные войны были обычным явлением.

Ссылаясь на внутреннюю документацию ордена 1438–1443 гг., роль личности графа Герхарда фон Клеве видится определяющей в развязывании войны. Таким образом, на переломе Средневековья и Нового времени можно наблюдать ситуацию превращения частного конфликта в общегосударственный.

Gerard, hrabia Klewski, i jego prywatny konflikt z Nowgorodem

Jesienią 1443 r. rozpoczął się najpotężniejszy w historii stosunków rusko-hanzeatycznych konflikt – wojna Wielkiego Nowgorodu z zakonem liwońskim (1443–1448). Brak jakiegokolwiek ruskich dokumentów przedstawiających rozwój sporu w przededniu wojny sprawił, że obecnie funkcjonuje wiele interpretacji odnośnie przyczyn konfliktu. Zbyt mało

uwagi poświęcono zbiorom dokumentów zakonu liwońskiego, które zarówno w świadomości rosyjskich historyków XIX w., jak i badaczy okresu radzieckiego, uchodziły za tendencyjne.

A przecież jedynie analiza wewnętrznej dokumentacji pozwala ujawnić prawdziwe motywy inicjatora wojny – zakonu liwońskiego, gdyż dokumenty te nie były tworzone w celach ideologicznych, a były jedynie częścią wewnętrznego systemu biurokracji.

Okazuje się, że jeszcze jesienią 1438 r. mieszkańcy Narwy zabili tłumacza hrabiego Gerarda von Klewe, Niemca, który podróżował do Palestyny przez ziemie Nowgorodu. Hrabia zaczął się domagać od władz liwońskich wypowiedzenia wojny Nowgorodowi. W tym momencie hrabia pozostawał jedynym zwolennikiem siłowego sposobu rozwiązania konfliktu, gdyż wielki mistrz zakonu w porozumieniu z miastami zgodził się na pokojowe jego rozstrzygnięcie.

Podjęto trzy próby zawarcia porozumienia i we wszystkich trzech podstawowym warunkiem pokoju miało być zadośćuczynienie obrazie, jaką zadano hrabiemu von Klewe, natomiast rozwiązanie pozostałych problemów uzależnione było od wypełnienia tej właśnie klauzuli. Odmowa Nowgorodu doprowadziła do wojny. Hrabia Gerard posiadał realne środki nacisku na władze zakonu (groźba konfiskaty majątku bractwa na terenie jego włości), toteż zarówno zakon, jaki i miasta Liwonii byli zmuszeni do spełnienia jego woli.

Na podstawie zachowanej korespondencji można stwierdzić, że wojna nie mieściła się w planach liwońskich miast. Liwonia nie odbudowała się jeszcze po druzgoczącej klęsce, jaką zadały zakonowi zjednoczone siły Zygmunta Kiejstutowicza i Polski w bitwie nad rzeką Świętą, niedaleko Wiłkomierza w 1435 r.

W 1438 r. w czasie panowania rzymskiego cesarza Albrechta II, elektorzy Rzeszy przyjęli *«Landfriedensordnung»*, zgodnie z którym na terytorium imperium zabroniono prowadzenia prywatnych wojen. Punkt widzenia człowieka współczesnego, którego światopogląd zwykle operuje kategoriami narodowymi, wchodzi w jawny konflikt ze średniowiecznymi realiami, kiedy to prowadzenie prywatnych wojen było zjawiskiem powszechnym.

Na podstawie wewnętrznej dokumentacji zakonu z lat 1438–1443, można stwierdzić, że rola, jaką w rozwoju konfliktu odegrał hrabia Gerard von Klewe, jest kluczowa. W ten sposób na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych można zaobserwować przekształcenie się prywatnego konfliktu w ogólnopañstwową wojnę.

Gerhard, Count of Cleve, and his private conflict with Novgorod

The greatest conflict in the history of Russian-Hanseatic relations – the war between Veliky Novgorod and the Livonian Order (1443–1448) began in autumn 1443. The almost complete absence of Russian sources for the development of the conflict before the beginning of the military confrontation led to different interpretations of its causes. There was paid insufficient attention to the vast complex of official documents of the Livonian Order. The information of these documents was seen as tendentious both by the Russian historians in the XIXth century and by the Soviet researches.

The analysis of internal documentation reveals the true motives of the initiator of war – the Livonian Order. However, this documentation did not provide any information regarding ideological goals, it was just a record keeping.

It turns out, that in the autumn of 1438 the inhabitants of Narva killed German translator of the Count von Cleve, who was going to Palestine through the lands of Novgorod. The Count demanded from the Livonian authorities that they wage war against the Novgorod. For a short period of time the Count was the sole supporter of the military solution of the conflict, because the Master agreed with the cities on a peaceful way to solve it.

Three attempts were made to reach an agreement, and in all of these initiatives figured the main condition – the satisfaction of the offence of Count von Cleve, the decision of the

remaining issues depended on this particular condition. The rejection by the Novgorod led to the war. Gerhard had real opportunities to bring pressure upon Livonian authorities (confiscation of Livonian property in his German possessions), which forced the Order and the cities to listen him.

As can be seen from the surviving epistolary documents, the war was not in the plans of the Livonian cities. Livonian Order was still recovering after a crushing defeat suffered on the river Svente (near Vilkomir) in 1435 by the united forces of the Lithuanian Prince Sigismund and Poland.

In 1438, during the reign of the Roman King Albrecht II, Imperial Electors accepted the *«Landfriedensordnung»*, according to which private wars in the Empire were forbidden. The modern point of view, which usually judges by national categories, is in conflict with the reality of the Middle Ages, when private wars were the usual things.

Referring to the internal documents of the Order of 1438–1443 we can say that the role of Count Gerhard von Cleve was decisive for the beginning of war. Thus, at the turn of the Middle Ages and modern times you can see a situation, when the conflict transforms from a private to a national one.

Войцех Савицькі/Wojciech Sawicki
(*Бидгощ/Bydgoszcz, Польща/Poland*)

Руські князі на сторінках «Хроніки» Генріха Латвійського

На рубежі XII–XIII ст. уздовж кордонів Європи велися перманентні релігійні війни. На Заході Альмохади поступово, але успішно витіснялися з Іберійського півострова, а хрестові походи у Святу Землю вже майже століття формували світогляд сучасників. Одночасно ідея священної війни тільки повинна була охоплювати північно-східні рубежі континенту. Лівонія, регіон, який нас цікавить, був заселений у той час племенами куршів, естонців, латвійців, лівів і земгалів. Ці племена балтійського і угро-фінського походження підтримували тісні контакти зі Священною Римською імперією та скандинавськими країнами. Ще до часу, який передував хрестовим походам у Прибалтику, Рюриковичі намагалися укріпити свій контроль над Лівонією. Коли у 1181 р., майбутній єпископ Ікшкіле (нім. Uexküll) починав християнізацію цього регіону, русь вже протягом тривалого часу мала шанс на поширення тут східного обряду.

Шанси ці, все ж, не були використані, бо православних Рюриковичів більше цікавило утвердження політичного впливу та регулярна виплата данини, ніж поширення християнства. Не слід забувати й про ситуацію в самій Русі того часу. Майже самостійні уділи, кожен з яких переслідував власні інтереси, не були в змозі протистояти загрози, що наростала. Водночас німецькі експедиції та заходи, організовані скандинавськими володарями, мали мету взяти під контроль якомога більшу частину прибалтійських земель.

У великій кількості наукових праць увага акцентувалася на русько-німецьких відносинах середини XIII ст., хорошим прикладом чого може слугувати неодноразово описана в літературі битва на Чудському озері в 1242 р. Участь же русі у подіях 1180–1227 рр. залишається фактично без уваги істориків. Аналіз «Хроніки» Генріха Латвійського дає можливість збору інформації про перші контакти (в тому числі, а може й у першу чергу, мілітарних) між німцями та Рюриковичами, а також дозволяє краще уявити собі окремі проблеми історії Русі на рубежі XII–XIII ст. У своєму виступі я спробую відобразити вагому роль Рюриковичів у формуванні Лівонії вказаного періоду.

Русские князья на страницах «Хроники» Генриха Латвийского

На рубеж XII и XIII веков приходится период перманентных религиозных войн, которые велись вдоль границ Европы. На западе Альмохады постепенно, но успешно, вытеснялись с Иберийского полуострова, а крестовые походы в Святую Землю уже около столетия формировали мировоззрение современников. Одновременно идея священной войны только должна была охватить северно-восточные рубежи континента. Интересующий нас регион – Ливония – был заселён в то время племенами куршей, эстонцев, латвийцев, ливов и земгалов. Эти племена, балтийского и угро-финского происхождения, поддерживали торговые контакты со Священной Римской империей и скандинавскими странами. Однако, несомненно, наибольшее влияние в этих землях имели русские князья. Ещё во времена, предшествующие крестовым походам в Прибалтику, Рюриковичи старались укрепить свой контроль над Ливонией. Когда в 1181 г. будущий епископ Икшкиле (немец. Uexküll) начинал христианизацию этого региона, русь уже на протяжении длительного времени имела шансы на распространение здесь восточного обряда.

Шансы эти однако не были использованы, поскольку православных Рюриковичей более интересовало укрепление политического влияния и регулярная выплата дани, чем распространение христианства. Не надо забывать также о ситуации в самой Руси в это время. Практически самостоятельные уделы, каждый из которых преследовал свои собственные интересы, не были в состоянии противостоять нарастающей внешней угрозе. Одновременно немецкие экспедиции и мероприятия, организованные скандинавскими правителями, стремились поставить под свой контроль как можно большую часть прибалтийских земель.

В большом количестве научных работ внимание акцентировано на русско-немецких отношениях середины XIII в., хорошим примером чего может служить многократно описанная в литературе битва на Чудском озере в 1242 г. В то же время, участие руси в событиях 1180–1227 гг. остаётся фактически без внимания исследователей. Анализ «Хроники» Генриха Латвийского сделает возможным сбор информации о первых контактах (в том числе, а может и в первую очередь, милитарных) между немцами и Рюриковичами, а также даст возможность лучше представить себе отдельные проблемы истории Руси рубежа XII и XIII веков. В своём докладе я постараюсь заполнить указанный выше пробел и одновременно показать важную роль Рюриковичей в формировании истории Ливонии в указанный период.

Książęta ruscy na kartach «Kroniki» Henryka Łotysza

Na czas przełomu XII i XIII wieku przypada okres permanentnych wojen religijnych, prowadzonych wzdłuż granic Europy. Na zachodzie Almohadzi byli stopniowo, lecz sukcesywnie wypierani z Półwyspu Iberyjskiego, a krucjaty do Ziemi Świętej już blisko stulecie kształtowały świadomość współczesnych. Jednocześnie idea wojny świętej dopiero osiągnąć miała północno-wschodnie rubieże kontynentu. Interesujący nas obszar – Liwonia – zamieszkały był wówczas przez plemiona Kurów, Estończyków, Łotyszów, Żelów, Liwów i Zemgalów. Ludy te, bałtyjskiej i ugrofińskiej proveniencji, utrzymywały nasilające się kontakty handlowe między innym z Cesarstwem Niemieckim i krajami skandynawskimi. Jednak niezaprzeczalnie największy wpływ na tych ziemiach roztaczali książęta ruscy. Już w czasie poprzedzającym tzw. krucjaty północne to właśnie Rurykowicze starali się ugruntować swoją zwierzchność nad Liwonią. Gdy w 1181 r. późniejszy biskup Ikšķile (niem. Uexküll) rozpoczął dzieło chrystianizacji tego obszaru, Rusini już od wielu lat mieli szansę zaprowadzenia na nim obrządku wschodniego.

Szansy tej jednak nie wykorzystali, gdyż prawosławnych Rurykowiczów bardziej interesowało umocnienie wpływów politycznych oraz regularna spłata wymuszanych danin, niż rzeczywiste szerzenie wiary chrześcijańskiej. Nie należy zapominać również o szczególnej sytuacji, w jakiej Ruś znajdowała się na przełomie wieków. Niemalże samodzielne dzielnice, z których każda realizowała swoje partykularne interesy, nie były w stanie sprostać narastającym zagrożeniom zewnętrznym. Jednoczesne niemieckie ekspedycje oraz działania podejmowane przez władców skandynawskich zmierzały do przejęcia kontroli nad jak największym obszarem nadbałtyckim.

W licznych opracowaniach akcentowany jest problem kontaktów rusko-niemieckich ok. połowy XIII w., przykładem może tu być szeroko omawiana w literaturze historycznej bitwa na Jeziorze Pejpus z 1242 r. Jednak partykypacja Rusinów w wydarzeniach z lat 1180–1227 jest przez badaczy (szczególnie polskich) marginalizowana, lub wręcz pomijana. Analiza «*Kroniki*» Henryka Łotysza umożliwia zebranie istotnych informacji na temat pierwszych kontaktów (także, a może przede wszystkim, militarnych) pomiędzy Niemcami a Rurykowiczami, jak również daje wgląd w wybrane zagadnienia historii Rusi na przełomie XII i XIII w. Moim referatem pragnę wypełnić wspomnianą wyżej lukę badawczą, jednocześnie wskazując na poczesne miejsce Rurykowiczów w kształtowaniu dziejów Liwonii we wspomnianym okresie.

Ruthenian Princes in Henry of Latvia's «*Chronicle*»

The turn of the XIIth and XIIIth centuries is a time of permanent religious wars waged along the borders of Europe. In the west the Almohads gradually, but successfully were pushed out of Iberian Peninsula, and Crusades to the Holy Land were already shaping the consciousness of contemporaries for over a century. At the same time, the idea of a holy war was only reaching the north-eastern peripheries of the continent. Our area of interests – Livonia – was inhabited by the tribes of Curonians, Ests, Latvians, Selonians, Livs and Semigallians. These peoples, of Baltic and Ugro-Finnic provenience, were upholding strong trading relations with e. g. Holy Roman Empire and Scandinavia. But without doubt the greatest influence in these lands belonged to Ruthenian princes. In times before the so-called «Northern Crusades» already there were Rurikovichi who attempted to take control over Livonia. When in 1181 the later bishop of Ikšķile (German: Uexküll) began to Christianize the area, Ruthenians already had a chance of bringing the Eastern Rite to this area.

The chance they did not took advantage because of Orthodox Rurikovichi were more interested in strengthening the political influences and collecting of regular tribute rather than in spreading of Christian faith. Also, the situation in Rus' and the turn of centuries cannot be forgotten. Almost independent districts, every with its own particular interests, could not face the external threats. Almost simultaneous German expeditions and actions by Scandinavian rulers were targeted at taking control of as large as possible area on the Baltic coast.

In many monographies there is underlined the problem of Ruthenian-German contacts in the middle of the XIIIth century, with a well-known example of battle on Peipus Lake of 1242. But Ruthenians' participation in the events of 1180–1227 is marginalized by the researchers (especially Polish) or even omitted. The analysis of «*The Chronicle*» by Henry of Latvia allows to collect the important information regarding the subject of the first contacts (also, or even mostly, military) between the Germans and Rurikovichi, and moreover allows to look into the selected subjects of history of Rus' at the turn of the XIIth and XIIIth centuries. My article also attempts to answer the beforementioned questions and, at the same time, point at the crucial position of Rurikovichi in history of Livonia in these times.

*Поліна Скурко/Polina Skurko
(Мінськ/Minsk, Білорусь/Belarus)*

**Андрій Курбський і Костянтин Острозький:
спільність інтересів та різниця світосприйняття князів-інтелектуалів XVI ст.**

Порівняльний аналіз поглядів князів Андрія Курбського й Костянтина Острозького виглядає виправданим: обидва – князі-інтелектуали XVI ст., обидва займалися як військовою справою, так і культурно-просвітницькою діяльністю. Князів пов'язували спільні інтереси захисту православ'я, вони ділилися один з одним своїми досягненнями, радилися. «Люблю тя зело», – писав в одному листі Курбський Острозькому. Але якщо для князя Костянтина традиція благодіянь у сфері культури – сімейний звичай, то для Курбського – спроба знайти своє місце на новій батьківщині, зберегти своє «я» в умовах еміграції.

Можна стверджувати, що різниця у світосприйнятті, характерах, поглядах на життя князів випливала з їхнього виховання. А. Курбський і К. Острозький мали схожий дитячий досвід, однак традиції виховання у Великому Литовському князівстві та Москві, все ж, відрізнялися. Різним було також соціальне і матеріальне становище сімей Острозьких та Курбських: перший був сином людини з високим статусом, спадкоємцем земель і титулу; другий – емігрантом з комплексом неповноцінності через позбавлення його предків статусу еліти (Ярославльське княжіння, яке тримав Курбський, було приєднано до Московського князівства за Івана III, замість власної землі князі отримували лише помістя, надані їм за службу). В еміграції в А. Курбського став проявлятися комплекс провини. Здається, що саме він зіграв вирішальну роль у захопленні князя культурною та просвітницькою діяльністю: слід було виправдатися за свою втечу під час війни, за покинуту батьківщину, за залишену в Москві вагітну дружину. Комплекс провини перед батьківщиною загострювався, коли слід було йти з литовським військом на Москву: обидва рази Курбський передавав через своїх слуг повідомлення, що захворів, тому й не може вирушити в похід.

Не зважаючи на різницю становища і поглядів, К. Острозького і А. Курбського зближувало намагання чинити добро для інших, насамперед, для майбутніх поколінь. Князівська діяльність у сфері культури якраз формується на стадії конфлікту (за теорією Е. Еріксона) між генеративністю (готовністю робити щось для інших) та стагнацією (захопленням собою). У обох князях цей конфлікт вирішується однаково: генеративність «переважила», і князі почали писати, перекладати, жертвувати ресурси для книговидання, навчальних закладів тощо – тобто діяти на благо суспільства.

**Андрей Курбский и Константин Острожский:
общность интересов и разница мироощущений князей-интеллектуалов XVI в.**

Сравнение взглядов князей Андрея Курбского и Константина Острожского представляется оправданным: оба – князья-интеллектуалы XVI века, оба занимались как военным делом, так и культурно-просветительской деятельностью. Князей связывали общие интересы по защите православия, они делились друг с другом своими достижениями, советовались. «Люблю тя зело», – писал Курбский Острожскому в одном из своих писем. Но если для Острожского традиция благотворительности в сфере культуры – семейный обычай, то для Курбского – попытка найти свое место на новой родине, сохранить своё «я» в условиях эмиграции.

Можно утверждать, что различия в мироощущении, характерах, взглядах князей вытекают из их воспитания. А. Курбский и К. Острожский имели похожий детский

опыт, однако традиции воспитания в Великом княжестве Литовском и Москве все же отличались. Различным было также социальное и материальное положение семей Острожского и Курбского: первый был сыном человека с высоким статусом, наследником земель и титула; второй – эмигрантом с комплексом неполноценности из-за лишения его предков статуса элиты (Ярославльское княжение, которое держал род Курбского, было присоединено к Московскому княжеству при Иване III, вместо собственной земли князья получали жалованные за службу поместья). В эмиграции у А. Курбского проявлялся и комплекс вины. Представляется, что именно он сыграл решающую роль в увлечении князя культурной и просветительской деятельностью: необходимо было оправдаться за свой побег во время войны, за брошенную родину, за оставленную в Московии беременную жену. Комплекс вины перед родиной обострялся, когда надо было идти с литовским войском на Москву: оба раза Курбский передавал через слуг известие, что заболел, а потому в поход идти не может.

Несмотря на разницу в положении и взглядах, К. Острожского и А. Курбского сближало стремление делать добро для других, в первую очередь для будущих поколений. Княжеская деятельность в сфере культуры как раз формируется на стадии конфликта (по теории Э. Эриксона) между генеративностью (готовностью делать что-то для других) и стагнацией (увлеченностью собой). У обоих князей этот конфликт разрешается одинаково: генеративность «перевешивает», и князья начинают писать, переводить, жертвовать средства на книгоиздательство, учебные заведения и т. д. – то есть действовать на благо общества.

Andrzej Kurbski i Konstanty Ostrogski: wspólnota interesów i różna percepcja rzeczywistości książąt-intelektualistów XVI w.

Zrównanie światopoglądów książąt Andrzeja Kurbskiego i Konstantego Ostrogskiego wydaje się być uzasadnione: obaj byli książętami-intelektualistami XVI w., obaj zajmowali się zarówno sprawami wojennymi, jak i działalnością kulturalno-oświatową, ponadto wiązały ich wspólne interesy, między innymi obrona wiary prawosławnej. Książęta dzielili się swoimi osiągnięciami, udzielali sobie rad. («Люблю тя зело», – pisał Kurbski do Ostrogskiego w jednym z listów). Ale jeśli dla Ostrogskiego tradycja dobroczynności w sferze kultury stanowiła niejako rodzinny zwyczaj, rytuał, to dla Kurbskiego była szansą na znalezienie swojego miejsca w nowej ojczyźnie, zachowania swojego «ja» w warunkach emigracji.

Można twierdzić, że różnice w pojmowaniu rzeczywistości, charakterach i sądach książąt wynikała z ich wychowania. Kurbski i Ostrogski posiadali odmienne, choć tak samo trudne doświadczenie dzieciństwa. Tradycje wychowania w Wielkim Księstwie Litewskim i w Moskwie różniły się. Inne również było socjalna i materialna sytuacja rodzin Ostrogskiego i Kurbskiego: pierwszy był synem człowieka wysoko urodzonego, spadkobiercą majątku i tytułu szlacheckiego, drugi – emigrantem z kompleksami i poczuciem niskiej wartości, które swoje źródło miało w pozbawieniu jego przodków statusu elity (Księstwo Jarosławskie, które przynależało rodowi Kurbskiego, zostało przyłączone do Księstwa Moskiewskiego za czasów Iwana III, a książęta Kurbscy zamiast własnej ziemi otrzymali majątki ziemskie jako zapłatę za służbę). W czasie pobytu na emigracji Kurbski zaczął odczuwać kompleks winy i być może to właśnie on sprawił, że książę zainteresował się działalnością kulturalną i oświatową: trzeba było w jakiś sposób odkupić swoją ucieczkę w czasie wojny, porzucenie ojczyzny i pozostawienie w Moskwie ciężarnej żony. Poczucie winy w stosunku do porzuconej ojczyzny zaostrzało się w momentach, kiedy trzeba było uczestniczyć w kampanii wojsk litewskich przeciw Moskwie: w obydwu sytuacjach Kurbski poprzez służących przekazywał informację, że zachorował i stawić się nie może.

Ostrogskiego i Kurbskiego zbliżało natomiast dążenie do czynienia dobra, przede wszystkim z myślą o przyszłych pokoleniach. Książęce działanie w sferze kultury zostało uformowane w stadium konfliktu (według teorii E. Eriksona) między generatywnością (gotowością robienia czegoś dla innych) a stagnacją (zamiłowaniem do własnej wygody i przyjemności). U obydwu książąt ten konflikt rozrastał się jednakowo: generatywność zwycięża i książę zaczyna pisać, tłumaczyć, przekazywać środki na działalność wydawniczą, instytuty naukowe i t.d. – zaczyna więc działać dla dobra społeczeństwa.

Andrey Kurbsky and Konstanty Ostrogski: common interests and difference in attitude of the princes-intellectuals of the XVIth century

Comparison of views of Princes Kurbsky and Ostrogski seems justified. They both were intellectuals, they also were engaged in military affairs as well as in cultural and educational activities, and moreover, the princes were bound by the common interests of protecting of Orthodoxy. Finally, they were bound by the close friendship.

But the same interest played a different role in the life of each of the princes. The tradition of philanthropy in the field of culture was a family tradition for Ostrogski, but for Kurbsky it was an attempt to find his place in emigration.

Differences in the princes' attitudes and characters derive from their upbringing and education. Kurbsky and Ostrogski had similar childhood experiences but the tradition of education in the Grand Principality of Lithuania and in Moscow were rather different. There was also different social and financial situation of Ostrogski and Kurbsky's families. The first was the son of a man with high status and the second was the emigrant with an inferiority complex because his ancestors were deprived of elite status (Yaroslavl principality was incorporated to the Moscow principality under Ivan III; instead of their own land princes received for their service patents for the estates). A guilt complex was another Kurbsky's complex that came out in exile. It seems that it played a crucial role in Prince's fascination in cultural and educational activities: it was necessary to justify himself for his escape during the war, abandoning home and his pregnant wife whom he left in Moscovia. His guilt became aggravated when he had to go with the Lithuanian army to Moscow: both times Kurbsky passed through his servants news that he was sick so he couldn't take part in the campaign.

Despite the difference in the positions and views, Kurbsky and Ostrogski were pulled together by the desire to do good for others, especially for future generations. The princes' activities in the field of culture is precisely formed on the stage of the conflict (according to the theory of Erikson) between the generative (willingness to do something for others) and the stagnation (a passivity). Both princes resolved this conflict in the same way: the generative predominated. As a result, the princes began to write, translate, donate funds for publishing, educational institutions, etc. i. e. to act for the good of society.

*Андрій Стасюк/Andrij Stasjuk
(Івано-Франківськ/Ivano-Frankiv's'k, Україна/Ukraine)*

Домініканці та францисканці на сторінках *Галицько-Волинського літопису*

Історія Галицької та Волинської земель XIII ст. дуже тісно пов'язана з політичними, соціально-господарськими й культурними процесами в Центральній-Східній Європі впродовж усього Середньовіччя. Тому західно-руський (західноукраїнський) навротив, який висвітлює події 1201–1292 рр., відомий в науці як *Галицько-Волинський літопис* (ГВЛ), зберігає на своїх сторінках цікаві відомості з історії Угорщини, Австрії, Чехії, Литви, Латвії, Словаччини, Німеччини та Польщі.

Невід'ємною частиною літопису є статті, присвячені різним церковним питанням, зокрема міжконфесійного характеру. Так, ГВЛ, крім православних ієрархів, кліриків, монахів, церков і монастирів, неодноразово згадує католицьких священиків, а також деякі сакральні пам'ятки Центрально-Східної Європи. Серед найбільш вагомих повідомлень, які стосуються католицького духовенства, на сторінках руського нарративу слід відмітити згадки про папу Інокентія IV (1244–1254), єпископів Верони, Торуня, Риги, Каменя-Поморського, Олопоуца, Зальцбурга, Аквілеї, а також папського легата, абата Опізо з Меццани (? – після † 1254) та магістра Добжинського Ордена хрестоносців – монаха-рицаря Бруно (? – після † 1238).

Також у тексті ГВЛ є згадки про Домініканський і Францисканський ордени. Зокрема, під 1207 р. джерело повідомляє про святу Єлизавету Тюрінзьку (1207–1231) – доньку короля Андрія I (1176–1235), яка після смерті свого чоловіка, ландграфа Тюрінгії Людовика IV (1200–1227) прийняла францисканський габіт третього чину. Під 1279 і 1286 рр. в літописі йдуться про монастирські церкви францисканців і домініканців у Кракові. Мають місце звістки про польських княгинь, які мали безпосереднє відношення до жіночого міноритського ордену Кларисок: про княгиню Гремиславу (1189–1258), блаженну Саломею (1211–1268) та Святу Кінгу (1234–1292).

Процес формування та потрапляння «францисканської» і «домініканської» інформації на сторінки ГВЛ головним чином здійснювався на фоні політичних подій XIII ст. У окремих випадках авторами чи редакторами нарративу підкреслювався релігійний аспект того чи іншого повідомлення. Тому ми припускаємо, що інформація такого роду могла потрапити в текст літопису через прямі чи опосередковані контакти галицько-волинського «інтелектуального середовища» з францисканськими чи домініканськими монахами.

Доминиканцы и францисканцы на страницах *Галицко-Волынской летописи*

История Галицкой и Волынской земель XIII в. очень тесно связана с политическим, социально-хозяйственными и культурными процессами, происходившими в Центрально-Восточной Европе на протяжении всего Средневековья. Поэтому западнорусский (западно-украинский) нарратив, освещающий события 1201–1292 гг., известный в науке как *Галицко-Волынская летопись* (ГВЛ), хранит на своих страницах интересные известия по истории Венгрии, Польши, Чехии, Литвы, Латвии, Словакии, Германии и Австрии.

Неотъемлемой частью летописи являются статьи, посвященные различным церковным вопросам, в том числе и межконфессионального характера. В частности ГВЛ, кроме православных иерархов, клириков, монахов, церквей и монастырей, неоднократно упоминает католические духовные лица, а также некоторые латинские сакральные памятники Центрально-Восточной Европы. Среди наиболее важных сообщений, касающихся католического духовенства на страницах русского нарратива следует отметить упоминания о папе римском Иннокентие IV (1244–1254), епископах Вероны, Торуня, Риги, Каменя-Поморского, Оломуца, Зальцбурга, Аквилеи, а также папском легате аббате Опізо из Меццаны (? – после † 1254) и магистре Добжиньского ордена крестоносцев – монахе-рыцаре Бруно (? – после † 1238).

Также в тексте ГВЛ присутствуют известия о Доминиканском и Францисканском орденах. В частности, источник под 1207 г. упоминает Св. Елизавету Тюрингскую (1207–1231) – дочь венгерского короля Андрея II (1176–1235), которая после смерти своего мужа ландграфа Тюрингии Людовика IV (1200–1227) приняла францисканский габіт третього чина. Под 1279 и 1286 гг. в летописи сообщается о монастырских церквях францисканцев и доминиканцев в Кракове. Есть известия о польских княгинях, ко-

торые имели непосредственное отношение к женскому миноритскому ордену Кларисок: княжне Гремиславе (1189–1258), блаженной Саломее (1211–1268) и Святой Кинги (1234–1292).

Процесс формирования и попадания «францисканской» или «доминиканской» информации на страницы ГВЛ, в основном, осуществлялся на фоне политических событий XIII в. В отдельных случаях авторами или редакторами нарратива подчеркивается религиозный аспект того или иного известия. Поэтому допускаем, что сообщения данного рода могли попасть в текст летописи через прямые или косвенные контакты галицко-волынской «интеллектуальной среды» с францисканскими или доминиканскими монахами.

Dominikanie i Franciszkanie w świetle *Latopisu Halicko-Wołyńskiego*

Historia ziem halickiej i wołyńskiej w XIII w. ściśle związana jest z procesami politycznymi, socjalno-gospodarczymi i kulturowymi, zachodzącymi w Centralnej i Wschodniej Europie na przestrzeni całego średniowiecza. Dlatego też zachodnioruska (zachodnioukraińska) narracja, przedstawiająca zdarzenia z lat 1201–1292, znana w nauce pod tytułem *Latopis Halicko-Wołyński* (dalej: *LHW*) zachowała na swoich stronach niezwykle interesujące wiadomości o historii średniowiecznych Węgier, Polski, Czech, Litwy, Łotwy, Słowacji, Niemiec i Austrii.

Nieodłączną część latopisu stanowią artykuły, poświęcone różnorodnym problemom religijnym, również o charakterze międzywyznaniowym. W szczególności *LHW*, oprócz prawosławnych hierarchów, kapłanów, monachów, cerkwi i monastyrów, niejednokrotnie wspomina katolickich duchownych oraz niektóre łacińskie sakralne budowle z terenu Centralnej i Wschodniej Europy. Wśród najważniejszych informacji, dotyczących duchowieństwa katolickiego, jakie pojawiają się na stronach ruskiej kroniki, należy wymienić wzmianki o papieżu Innocentym IV (1244–1254), biskupach Werony, Torunia, Rygi, Kamienia Pomorskiego, Ołomuńca, Salzburga, Akwilei, a także o papieskim legacie, opacie Opizo z Mezzany (? – † po 1254) i mistrza zakonu Pruskich Rycerzy Chrystusowych (Braci Dobrzyńskich, Fratres Milites Christi) – brata-rycerza Brunona (? – † po 1238).

W tekście *LHW* znajdują się również informacje o zakonach dominikanów i franciszkanów. W szczególności, pod rokiem 1207 latopis wspomina o św. Elżbiecie Turyńskiej (1207–1231) – córce węgierskiego króla Andrzeja II (1176–1235), która po śmierci swojego męża, landgrafa Turyngii Ludwika IV (1200–1227), przywdziała franciszkański habit trzeciej rangi. Pod rokiem 1279 i 1286 zajdziemy informację o kościołach franciszkanów i dominikanów w Krakowie, ale w kronice zamieszczono również zapiski o polskich księżnych, które miały bezpośredni wpływ na działanie klauzulowego zakonu klarysek. Przykładowo, księżna Grzymisława (1189–1258), Błogosławiona Salomea (1211–1268) i Święta Kinga (1234–1292).

Proces tworzenia i zamieszczania na stronach *LHW* informacji o franciszkanach lub dominikanach zależny był od politycznego tła wydarzeń XIII w. W poszczególnych przypadkach autorzy czy też redaktorzy kroniki podkreślają religijny aspekt tej lub innej informacji. Dlatego można przypuszczać, że wiadomości danego rodzaju trafiały do tekstu latopisu w wyniku bezpośrednich lub pośrednich kontaktów halicko-wołyńskiej elity intelektualnej z zakonnikami franciszkanów lub dominikanów.

Dominicans and Franciscans in the light of *Galician-Volhynian Annual*

History of lands of Galicia and Volhynia in the XIIIth c. is strictly connected with political, social-economic and cultural processes which took place in the Central and Eastern

Europe in all Middle Ages. Because of that, the Western Ruthenian (Western Ukrainian) narration, which depicts the events of 1201–1292, known in the historiography as *Galician-Volhynian Annual* (GVA), kept on its pages incredibly interesting information about history of medieval Hungary, Poland, Bohemia, Lithuania, Latvia, Slovakia, Germany and Austria.

The important part of the Annual consisted of articles, devoted to different religious problems, also of inter-religious character. In particular *GVU*, besides the Orthodox hierarchy, priests, monks, churches and monasteries, often mentions the Catholic priests and some Latin sacral building of the Central and Eastern Europe. Among the most important information regarding the Catholic clergy kept on the pages of the Ruthenian chronicle, may be named scarce data about the pope Innocent IV (1244–1254), bishops of Verona, Toruń, Riga, Kamień Pomorski, Olomouc, Salzburg, Aquileia and papal legate, Opizo of Mezzana (? – † after 1254) and Master of Fratres Milites Christi (Order of Dobrin) – Brother-Knight Bruno (? – † after 1238).

In the text of *GVA* there can also be found the information about Orders of Dominicans and Franciscans. Especially, under the date of 1207 the annual mentions about saint Elisabeth of Torino (1207–1231) – the daughter of the Hungarian king Andrew II (1176–1235), who after the death of her husband, landgrave of Thuringen Louis IV (1200–1227), join the the Franciscan order in the third rank. Under the dates of 1279 and 1286 we find the information about Franciscan and Dominican churches in Krakow, but the chronicle also mentions scarce information about the Polish princesses, who had direct influence on activity of Order of Saint Clare: princess Grzymisława (1189–1258), Blessed Salomea (1211–1269) and Saint Kinga (1234–1292).

The process of creation and noting of information about Franciscans or Dominicans on the pages of *GVA* differed according to the political background of events of the XIIIth c. In particular cases the authors or editors of the chronicle underline religious aspects of such information. This leads to a conclusion, that information of this type was brought to the text of the annual by means of individual or indirect contacts of the Galician-Volhynian intellectual elite with the priests of Dominican or Franciscan Order.

Олена Тяніна/Olena Tianina
(*Москва/Moscow, Росія/Russia*)

Інокультурні дохристиянські традиції в духовній культурі середньовічного Новгороду (за археологічними даними)

Міжнародні відносини руських князів відобразилися не лише на політичному житті Русі, але й на проникненні в руське середовище інокультурних традицій. У цьому процесі можна виокремити інфільтрацію окремих елементів дохристиянських культур сусідніх країн і народів. На руському підґрунті вони були переосмислені відповідно до місцевих уявлень.

Для середньовічного Новгороду характерна багатокомпонентна духовна культура, яка включала в себе слов'янські, прибалтійсько-фінські та скандинавські елементи. Останні мають чітко окреслені хронологічні рамки, тісно пов'язані з контактами Новгороду зі Скандинавією епохи правління Володимира I та Ярослава Мудрого. У культурному середовищі Новгороду, крім невеликої кількості скандинавських амулетів з молоточками Тора, набули популярності амулети з іклів та різців кабана, в традиції використання яких видимий вплив культу скандинавського бога плодючості Фрейра. Нижня хронологічна межа розповсюдження в Новгороді цих амулетів (середина XI ст.) співпадає з хронологією скандинавських язичницьких старожитностей на всій території

Русі. Зі зниженням інтенсивності політичних контактів Новгороду зі Скандинавією після смерті Ярослава Мудрого цей тип оберегів утратив своє значення.

Візантійська спрямованість зовнішніх зв'язків новгородського нобілітету відображена в розповсюдженні в місті амулетів-змійовиків. Вони являли собою прив'язки, на одній стороні яких були християнські зображення, на іншій – «змівидна композиція», яку асоціюють з античним образом Медузи Горгони. Найбільш раннім датованим екземпляром амулета-змійовика на Русі є золота «чернігівська гривна», яка належала князеві Володимирі Мономаху (60–70-ті рр. XI ст.). Мабуть, що саме династичні зв'язки цієї князівської родини з Візантією принесли традицію носіння амулетів-змійовиків на Русь. У Новгороді відомо більше десятка змійовиків, найраніші екземпляри з яких датуються другою половиною XI ст. Топографія цих амулетів за новгородськими маєтками показує, що їх носили люди високого соціального статусу (боїри або священики). Цьому відповідає також складна семантика, що сягає античної традиції. Відмінністю від Візантії є використання їх не лише жінками, але й чоловіками.

Инокультурные дохристианские традиции в духовной культуре средневекового Новгорода (по археологическим данным)

Международные связи русских князей отразились не только на политической жизни Руси, но и на проникновении в русскую среду инокультурных традиций. В этом процессе можно выделить инфильтрацию отдельных элементов дохристианских культур соседних стран и народов. На русской почве они были переосмыслены, в соответствии с местными представлениями.

Для средневекового Новгорода характерна многокомпонентная духовная культура, включавшая в себя славянские, прибалтийско-финские и скандинавские элементы. Последние имеют чётко очерченные хронологические рамки, тесно связанные с контактами Новгорода со Скандинавией в эпоху правления Владимира I и Ярослава Мудрого. В культурном слое Новгорода, кроме небольшого количества скандинавских амулетов с молоточками Тора, получают популярность амулеты из клыков и резцов кабана, в традиции ношения которых прослеживается влияние культа скандинавского бога плодородия Фрейра. Нижняя хронологическая граница распространения в Новгороде этих амулетов (середина XI в.) совпадает с хронологией скандинавских языческих древностей на всей территории Руси. Со снижением интенсивности политических контактов Новгорода со Скандинавией после смерти Ярослава Мудрого этот тип оберега утрачивает значение.

Византийское направление внешних связей новгородского нобилитета отражено в распространении в Новгороде амулетов-змеевиків. Они представляли собой привески, на одной стороне которых расположено християнское зображення, на другій – «змеевидная композиция», определяемая как античный образ Медузы Горгоны. Наиболее ранним датированным экземпляром амулета-змеевика на Руси является золотая «черниговская гривна», принадлежавшая князю Владимиру Мономаху (60–70-тые гг. XI в.). Вероятно, что именно династические связи этой княжеской ветви с Византией привнесли традицию ношения амулетов-змеевиків на Русь. В Новгороде известно более десятка змеевиків, наиболее ранние экземпляры датируются также второй половиной XI в. Топографія этих амулетів по новгородским усадьбам показывает, что их носили люди высокого социального статуса (боїре или священники). Этому соответствует и сложная семантика амулетів-змеевиків, восходящая к античной традиции. Отличием от Византии является использование их не только как женских, но и как мужских оберегов.

**Różnokulturowe przedchrześcijańskie tradycje
w kulturze duchowej średniowiecznego Nowogrodu
(na podstawie danych archeologicznych)**

Międzynarodowe związki ruskich książąt odbiły się nie tylko na politycznym życiu Rusi, ale i na tradycji, do której zaczęły przenikać elementy innych kultur. W procesie tym można wyodrębnić infiltrację oddzielnych elementów przedchrześcijańskich kultur sąsiednich krajów i narodów. Na ruskim gruncie były one przedstawiane zgodnie z miejscowymi wyobrażeniami.

Średniowieczny Nowgorod charakteryzuje się wieloelementową kulturą duchową, która łączy w sobie elementy słowiańskie, bałtycko-fińskie i skandynawskie. Te ostatnie posiadają wyraźnie zarysowane chronologiczne ramy, ściśle powiązane z kontaktami Nowogrodu ze Skandynawią w epoce rządów Władimira I i Jarosława Mądrygo. W warstwie kulturowej Nowogrodu, oprócz ogromnej ilości skandynawskich amuletów z młoteczkami Thora, dużą popularność zdobywają amulety z kłów dzika, które związane są z kultem skandynawskiego boga urodzaju Frejra. Dolna granica chronologiczna rozprzestrzenienia się w Nowgorodzie tych amuletów (połowa XI w.) odpowiada chronologii pogańskich artefaktów skandynawskich, znajdujących na terenie całej Rusi. Wraz ze spadkiem intensywności kontaktów politycznych pomiędzy Nowogrodem a Skandynawią, jaki nastąpił po śmierci Jarosława Mądrygo, ten rodzaj talizmanu traci swoje znaczenie.

Bizantyjski kierunek wewnętrznych związków nowogrodzkiej elity politycznej odzwierciedlony został w procesie rozprzestrzenienia się na terenie Nowogrodu amuletów o charakterystycznym motywie: na awersie przedstawiona była postać chrześcijańskiego świętego, natomiast na rewersie – «wężowa kompozycja», złożona z 6-14 węży ułożonych na wzór antycznego obrazu Meduzy-Gorgony. Najwcześniej datowanym egzemplarzem tego amuletu na Rusi jest złota «czernihowska hrywna», należąca do księcia Władimira Monomacha (60–70 lata XI w.). Prawdopodobnie właśnie dynastycznym związkom z Bizancjum tego książęcego rodu Ruś zawdzięcza wprowadzenie tradycji noszenia amuletów – «змеєвика». W Nowogrodzie znanych jest ponad 10 talizmanów, najstarsze egzemplarze datuje się również na drugą połowę XI w. Rozmieszczenie tych amuletów na terytorium nowgorodzieńszczyzny wskazuje na to, iż posługiwali się nimi ludzie z wyższych warstw społecznych (bojarzy lub duchowieństwo). Wskazuje na to również złożona semantyka amuletów, nawiązująca do tradycji antycznej. Odstępstwem od tradycji bizantyjskiej jest wykorzystywanie talizmanów nie tylko jako żeńskich, ale również jako męskich amuletów.

**Foreign cultural pre-Christian traditions in the spiritual culture of medieval Novgorod
(according to archaeological data)**

International relations of Ruthenian princes had an impact not only on the political life of Rus', but also on penetration of foreign cultural traditions into the Russian environment. In this process we can place emphasis on infiltration of individual elements of pre-Christian cultures of neighboring countries and peoples. In Rus', they were reinterpreted according to local views.

Medieval Novgorod is characterized by multi-component spiritual culture, which included Slavic, Baltic, Finnish and Scandinavian elements. The latter have a well-defined chronological framework, which is closely associated with contacts between Novgorod and Scandinavia during the reign of Vladimir I and Yaroslav the Wise. In the cultural layer of Novgorod, except for a small number of Scandinavian amulets with hammers of Thor, amulets of canines and incisors of boars gained its popularity, the tradition of wearing of which shows the influence of the cult of the Scandinavian god of fertility, Freyr. The lower

chronological border of distribution of these amulets in Novgorod (mid-XIth c.) coincides with the chronology of Scandinavian pagan antiquities throughout Rus'. With reduction in intensity of political contacts between Novgorod and Scandinavia after the death of Yaroslav the Wise this type of talisman loses its value.

Byzantine direction of external relations of Novgorod nobility is reflected in the spread of coiled amulets in Novgorod. They were the pendants, on one side of which there was a Christian image and on the other one – «serpentine composition», defined as the antique image of the Gorgon Medusa. The earliest dated instance of a coiled amulet in Russia is the golden «Chernigov hryvnia», which belonged to prince Vladimir Monomakh (60s–70s of the XIth c.). Dynastic ties of this princely branch with the Byzantine Empire were likely to introduce the tradition of wearing coiled amulets into Rus'. In Novgorod there are more than a dozen of coiled amulets, the earliest exemplars also date back to the second half of the XIth century. The topography of these amulets on Novgorod estates shows that they were owned by people of high social status (nobles or priests). This is also proved by the complex semantics of coiled amulets, which goes back to the ancient traditions. As distinguished from Byzantium, they were used not only as women's talismans, but men's talismans as well.

*Лукаш Фабія/Lucash Fabia
(Краків/Krakow, Польща/Poland)*

Жест і ритуал при зустрічах польських та руських володарів у висвітленні старшої історіографії Польщі й Русі

Зустрічі володарів у середньовіччі завжди викликали інтерес дослідників, бо були вагомими політичними й дипломатичними подіями. У такому випадку часто використовувався весь пропагандистський арсенал, мав місце багатий церемоніал, притворна розкіш, а правителі відповідно вшановували один одного увагою. Так підкреслювалася значимість правителів та формувалися уявлення про владу. Вони були також елементами символічної комунікації між зацікавленими сторонами. Зустрічі монархів як з іншими правителями, так і зі своїми підданими чи з представниками духовенства, концентрували увагу не лише на політичних аспектах перемовин, але й на зовнішньому оформленні зустрічі, яке мало підкреслити могутність володаря.

Проблемі з'їздів монархів і церемоніалу під час них досі не присвячено належної уваги. Однак це типові для Середньовіччя явища, без розуміння яких досить важко охарактеризувати форми реалізації влади. Тому для розуміння історичних реалій у Середні віки важливим є розуміння процесу формування образу правителя в описанні хроністів.

У даному матеріалі проаналізуємо зустрічі польських та руських володарів. Особлива увага приділена тим зустрічам, де зустрічаються дані про ритуал, жести, церемоніал та хід переговорів між сторонами. Також характеризуються безпосередні відносини між правителями, послами та сторонніми особами. Головною метою виступу є намір показати наявність певних шаблонів, якими користувалися хроністи при описанні з'їздів монархів.

Жест и ритуал во встречах польских и русских правителей в освещении старшей историографии Польши и Руси

Встречи правителей в Средневековье всегда вызывали интерес исследователей, поскольку являлись важным политическим и дипломатическим событием своего времени. В таких случаях часто использовался весь пропагандистский арсенал, имел место

богатый церемониал, придворная роскошь, а правители оказывали друг другу взаимное уважение. Благодаря выше перечисленным элементам подчеркивалась значимость властителей и формировались представления о власти. Они являлись также частью символической коммуникации между заинтересованными сторонами. Встречи монархов как с другими правителями, так и со своими подданными или с представителями духовенства концентрировали внимание не только на политических аспектах переговоров, но и на внешнем оформлении встречи, которое преследовало цель подчеркнуть могущество правителя.

Проблеме съездов монархов и церемониала во время этих встреч до сих пор не посвящалось должного внимания. Однако эти явления типичны для средневековья и без их понимания тяжело охарактеризовать формы реализации власти. Поэтому для понимания реалий средних веков важным является понимание процесса формирования образа правителя в описаниях хронистов.

В данном материале будут проанализированы встречи польских и русских правителей, описанные в древнейшей польской и русской историографии. Особое внимание посвящено тем встречам, в описании которых встречаются данные о ритуале, жестах, церемониале и ходе переговоров между сторонами. Охарактеризованы также непосредственные отношения между правителями, а также отношения между послами и посторонними людьми. Главной целью выступления является стремление показать существование определенных шаблонов, которыми пользовались хронисты при описании съездов монархов.

Gest i rytuał w spotkaniach władców polskich i ruskich w najstarszej historiografii Polski i Rusi

Spotkania władców w średniowieczu zawsze wzbudzały zainteresowanie badaczy. Były bowiem ważnym wydarzeniem politycznym oraz widocznym przejawem dyskretnych działań dyplomatycznych. Przy takich okazjach stosowano liczne zabiegi propagandowe, prezentowano bogate ceremoniały, okazywano przepych, a władcy wykonywali gesty względem siebie. Dzięki wyżej wymienionym elementom podkreślano dostojność panujących i kreowano wyobrażenia o władzy. Były to także elementy symbolicznej komunikacji pomiędzy zainteresowanymi stronami. Spotkania monarchów zarówno z innymi władcami, jak i z ich wasalami bądź możnymi, jak również z hierarchami Kościoła koncentrowały uwagę nie tylko na politycznych aspektach negocjacji, ale i na wspaniałej oprawie tych spotkań, która miała za zadanie podkreślić potęgę i majestat panującego. Problem spotkań władców i ich ceremoniał wcześniej uznawany był za nieistotny. Jednakże zjawiska te występują w średniowieczu nader często i trudno jest bez nich określić ogólne formy sprawowania władzy w tej epoce. Dla zrozumienia zatem rzeczywistości politycznej wieków średnich ważne jest przyjrzenie się środkom oddziaływania politycznego, które były stosowane w rzeczywistości oraz sposobom kształtowania przy ich pomocy obrazu władzy w narracjach kronikarskich. Praktyczno-polityczna rzeczywistość przenika bowiem kronikarską narrację, określając całość działalności politycznej i sposób kreacji władzy.

W niniejszym szkicu analizie podlegać będą spotkania polskich władców z ruskimi panującymi, o których wspominają najstarsze historiografie Polski i Rusi. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na te spotkania, które zostały opatrzone opisami rytuałów, gestów, oprawy ceremonii oraz rozmów pomiędzy interesującymi nas stronami. Omówione zostaną zarówno bezpośrednie relacje pomiędzy panującymi, jak również relacje posłów i osób postronnych. Rozważania nad tym zagadnieniem mają na celu wykazanie istnienia pewnych stałych elementów narracyjnych, które posłużyły do opisu tychże zjazdów, a jednocześnie stanowią one również analizę części składowej szeroko rozumianego wzorca osobowego średniowiecznego

władcy, prezentowanego na kartach wyżej wymienionych zabytków historiografii, który to wzorzec kształtowany był poprzez sformalizowane zachowania.

The gesture and the ritual in the meetings of th Polish and Ruthenian rulers in the old Polish and Ruthenian Historiography

The meetings of medieval rulers have always aroused researchers' interest since they were significant political events and visible manifestations of discreet diplomatic actions. During these meetings many propaganda exercises were performed and elaborate rituals enacted; splendour and lavishness were obligatory; and the rulers performed numerous gestures towards each other. Thanks to these elements the rulers' eminence was emphasized and their images created. Moreover, these elements constituted the symbolic communication between the involved parties. Discussions between kings, meetings of monarchs and gatherings of rulers with powerful vassals and the Church leaders drew attention not only to the political aspects of negotiations, but also to the lavish display of majesty. Previously, the issue of rulers' meetings and the ritual and ceremonial arrangement was deemed insignificant.

However, such events often took place during the Middle Ages and it is difficult to sketch the general outline of how power was exercised at that time without taking them into consideration. Therefore, in order to understand the medieval political reality, it is important to examine the applied methods of political influence, and the ways – shaped by the above-mentioned methods – of creating the image of a ruler in chronicles, since the chronicle narrative and the practical and political reality were interwoven, forming a unity crucial to political activity and means of building the image of power.

In this paper, the meetings of the Polish and Ruthenian rulers are analyzed; these meetings are noted in the old Polish and Ruthenian historiography. Specially emphasized are those meetings which are made manifest because of the descriptions of rituals, gestures and ceremonial arrangements and which were held both between the rulers themselves, as well as via messengers and other third parties. This paper aims at showing the existence of fixed narrative elements applied in the descriptions of such gatherings; it also serves as an analysis of a part of what is generally known as the ideal model of a ruler in the Middle Ages as it is presented in the above-mentioned historiographies and shaped by formalized behaviour.

*Габрієла Фрішкел/Gabriela Frischke
(Бидгощ/Bydgoszcz, Польща/Polska)*

Київська княгиня Ольга очима польських хроністів XVI ст.

У XVI ст. активізувався розвиток польської історіографії. У той час творили хроністи, які своєю метою ставили написання історії країни, спираючись на джерела, а також бачили використання історії з виховною і популяризаторською метою. Вони також намагалися систематизувати історичні знання про сусідні слов'янські країни, зокрема про Русь.

Аналізуючи образ княгині Ольги у хроніках Матвія Меховського, Мартіна Кромера, Мартіна Бельського, Матвія Стрийковського та Станіслава Сарницького можна сказати, що вона в їхніх очах, насамперед, виступала тією, хто помстився за смерть свого чоловіка Ігоря як «перша» християнка, мудра, а часто й жорстока правителька, яка володарювала, як чоловік.

Матвій Меховський, базуючись, головним чином, на роботі Яна Длугоша, у короткому фрагменті описав розправу княгині над древлянами, прийняття нею християнства, характеризувавши її словами: «[...] Благословенна Ти між іншими руськими жін-

ками [...]». Мартін Кромер, згадуючи серед використаних ним джерел *Annales Russorum* і *Annales Lituorum*, обмежився згадками про прийняття княгиною християнства в Константинополі після смерті Ігоря. Мартін Бельський описав діяльність Ольги від часу укладення шлюбу з Ігорем, детально описав конфлікт з древлянами, згадав про хрещення Ольги (у Києві), порівняв її із сонцем, а також відзначив, що її згадка серед святих припадає на 11 липня. Окреме місце в описі діяльності княгині, як і історії цілої Русі, займає праця Матвія Стрийковського. Він знав роботи своїх попередників – Матвія Меховського і Мартіна Кромера, але використовував теж руські й литовські джерела. Хроніст почав свій опис із оцінки правління Ольги не як слабкої жінки, але як найкращої правительки. Він детально описав розправу княгині з древлянами, візит Ольги до Константинополя і матримоніальні плани імператора. Автор підкреслив відвагу, мудрість і хитрість княгині. Наслідуючи приклад Мартіна Бельського, історик назвав Ольгу «найпершою християнкою», а також повторив її порівняння із сонцем. Станіслав Сарницький вказував, що княгиня була обраною з-поміж усіх руських жінок («Fuit foemina lectissima, & marissima, & mariti supra modum amans»), детально описав війну Ольги з древлянами й коротко згадав про прийняття нею християнства.

Можна зробити висновок, що образ Ольги в очах польських хроністів XVI ст. майже тотожний. Головним моментом, який цікавив авторів хронік, є війна Ольги з древлянами, підкреслення її винятковості в історії Русі як першої християнки й талановитої правительки. Найвагомим залишається опис Матвія Стрийковського, який містить найбільшу кількість важливих деталей.

Киевская княгиня Ольга глазами польских хронистов XVI в.

В XVI в. активизировалось развитие польской историографии. В то время творили хронисты, ставившие целью написание истории страны, опираясь на источники, а также использование истории в воспитательных и популяризаторских целях. Они также старались систематизировать исторические знания о соседних славянских странах, в том числе и о Руси.

Анализируя образ княгини Ольги в хрониках Матвея Меховского, Мартина Кромера, Мартина Бельского, Матвея Стрийковского и Станислава Сарницкого, можно сказать, что княгиня в их глазах – это прежде всего мститель за смерть своего мужа Игоря и «первая» христианка, выделенная среди женщин Руси, но одновременно мудрая, а часто и жестокая правительница, властвующая, как мужчина.

Матвей Меховский, опираясь главным образом, на работы Яна Длугоша, в кратком фрагменте описал расправу княгини с древлянами, принятие ею христианства и охарактеризовал её словами: «[...] *Benedicta tu inter mulieres Ruthenorum* [...]», сравнивая с Богородицею. Мартин Кромер, упоминая среди используемых им источников *Annales Russorum* и *Annales Lituorum*, ограничился до упоминания о принятии княгиной христианства в Константинополе после смерти Игоря. Мартин Бельский изучал деятельность Ольги начиная от брака с Игорем, в деталях описал конфликт с древлянами, вспомнил о крещении Ольги (в Киеве), сравнил её с солнцем, а также отметил, что её упоминание среди святых припадает на 11 июля. Отдельное место в описании деятельности княгини, как и истории целой Руси, занимает Матвей Стрийковский. Он базировался на работах своих предшественников – Матвея Меховского и Мартина Кромера, но использовал также русские и литовские источники. Автор начал свое описание с оценки правления Ольги не как слабой женщины, но как самой лучшей правительницы. Хронист в деталях представил расправу княгини с древлянами, визит Ольги в Константинополь и матримониальные планы императора. Историк подчеркнул отвагу, мудрость и хитрость княгини. Следуя примеру Бельского, хронист назвал Ольгу

«самой первой христианкой», а также повторяет её сравнение с солнцем. Stanisław Sarnecki wskazuje, что княгиня была избранной среди всех русских женщин («Fuit foemina lectissima, & marissima, & mariti supra modum amans»), в деталях описывает войну Ольги с древлянами и кратко упомянул и принятия ею христианства.

Можно сделать вывод, что образ княгини Ольги в глазах польских хронистов XVI в. почти идентичен. Главным моментом, который интересовал авторов хроник, являлась война Ольги с древлянами, подчеркивание её исключительности в истории Руси как первой христианки и талантливой правительницы. Наиболее важным остаётся описание Матвея Стрыйковского, которое опирается на русские источники и содержит наибольшее количество важных деталей.

Olga Kijowska w oczach XVI-wiecznych kronikarzy polskich

W XVI w. nastąpił silny rozwój historiografii w Polsce. Pracowali wówczas kronikarze, którzy za cel stawiali sobie spisanie dziejów kraju w oparciu o źródła, a także tworzenie w celach moralizatorskich i propagandowych. Starano się również usystematyzować wiedzę historyczną na temat krajów sąsiedzkich, co odnosiło się również do Rusi.

Analizując obraz księżnej Olgi w kronikach Macieja Miechowity, Marcina Kromera, Marcina Bielskiego, Macieja Strzykowskiego i Stanisława Sarnickiego możemy stwierdzić, że księżna w ich oczach to mścicielka śmierci swojego męża Igora oraz «najpierwsza» chrześcijanka, wyróżniona spośród kobiet ruskich, ale także mądra i często okrutna władczyni, rządząca jak mężczyzna.

Miechowita, opierający się w głównej mierze na Długoszu, w krótkiej relacji opisał rozprawę księżnej z Drewlanami jej chrzest oraz określił ją zdaniem «[...] Benedicta tu inter mulieres Ruthenorum [...]», przyrównując ją do Matki Boskiej. Marcin Kromer wymieniając w wykorzystanych źródłach *Annales Russorum* i *Annales Lituanorum* ograniczył się do wzmianki o chrzcie księżnej w Konstantynopolu po śmierci Igora. Marcin Bielski zajął się dziejami Olgi od ślubu z Igorem i szczegółowo opisał konflikt z Drewlanami oraz wspominał o jej chrzcie (w Kijowie). W swojej relacji zawarł także przyrównanie jej do słońca, a także nadmienił o wyniesieniu jej na ołtarze przez Włodzimierza i dniu jej święta 11 lipca. Szczegółne miejsce w opisie czynów księżnej, jak i z resztą dziejów Rusi zajmuje Maciej Strzykowski. Czerpał on wiedzę od swoich poprzedników – Miechowity i Kromera, jednak sięgnął także do źródeł ruskich i litewskich. Relacje rozpoczął od oceny jej panowania nie jako słabej kobiety, ale jak najlepszego monarchy. Dziejopis starannie relacjonuje rozprawę z Drewlanami, równie szczegółowo opisał wizytę Olgi w Konstantynopolu i plany matrymonialne cesarza. Kronikarz podkreśla odwagę, mądrość i spryt księżnej. Idąc śladami Bielskiego określa Olę «najpierwszą chrześcijanką», a także powtarza przyrównanie jej osoby do słońca. Stanisław Sarnicki wskazuje, że księżna była wybrana i wyniesiona ponad wszystkie kobiety w Rusi («Fuit foemina lectissima, & marissima, & mariti supra modum amans»). Relacjonuje szczegółowo walkę Olgi z Drewlanami, a o chrzcie tylko napomyka.

Można zatem wyciągnąć wniosek, że wizerunek księżnej Olgi w oczach kronikarzy polskich z XVI w. jest bardzo podobny. Głównym wątkiem, którym interesują się autorzy kronik jest walka Olgi z Drewlanami oraz podkreślenie wyjątkowości księżnej w dziejach Rusi jako pierwszej chrześcijanki i dzielnej władczyni. Najważniejszy pozostaje opis Macieja Strzykowskiego, podaje on bowiem najwięcej szczegółów w oparciu o źródła ruskie.

The Kievan Princess Olga in the eyes of the XVIth century Polish chroniclers

In the XVIth there took place a powerful development of the historiography in Poland. At that time there worked chroniclers who attempted at writing the history of the country

basing on sources, as well as writing for case of moralization and propaganda. They also tried to put order in the historical knowledge about the neighboring countries, like Rus'.

The analyzes of Olga image of in chronicles by Maciej Miechowita, Marcin Kromer, Marcin Bielski, Maciej Strykowski and Stanisław Sarnicki shows, that in their eyes the Duchess is an avenger of her husband Igor and «the first» Christian, distinguished among the Ruthenian women, but also a wise and often cruel ruler, who ruled like a man.

Miechowita, who based mostly on Długosz, has given a short account of solving the case between the Prince and the Drevlyans, her baptism and described her as «[...] *Benedicta tu inter mulieres Ruthenorum [...]*», comparing her to the Holy Mother. Marcin Kromer, by listing the *Annales Russorum* and *Annales Lituorum* among his sources limited himself only to mentioning about the Duchess baptism in Constantinople after Igor's death. Marcin Bielski described the history of Olga since her marriage with Igor and in detail described the conflict with the Drevlyans, mentioned her baptism (in Kiev). In his relation he compared her to the Sun, and also mentioned about her beatification by Volodymyr and the day of her holiday, the 11th of July. The special place in the description of the Duchess deeds, as well as other history of Rus', is occupied by Maciej Strykowski. He based on the knowledge of his predecessors, Miechowita and Kromer, but he also used the Ruthenian and Lithuanian sources. His relation began with judging of Olga not as a weak women, but as the best monarch. The chronicler in detail described the solving with the Drevlyans and similarly in detail her visit to Constantinople and Emperor's matrimonial plans. The chronicler underlined the courage, wisdom and cunning of the Duchess. Going in the wake of Bielski he describes Olga as «the very first Christian», and repeated her comparison to the Sun. Stanisław Sarnicki pointed out, that the Duchess was chosen and elevated over all the women of Rus' («*Fuit foemina lectissima, & marissima, & mariti supra modum amans*»). He related in detail the solving with the Drevlyans, and only mentions the baptism.

Thus we can conclude, that the image of Duchess Olga in the eyes of the Polish chroniclers from the XVIth c. is very similar. The main subject of their interest is the Duchess's fight against the Drevlyans and underlining the exceptionality of the Duchess in the history of Rus' as the first Christian and brave ruler. The most important is the writing by Maciej Strykowski, because he gived the greatest number of the important basing on the Ruthenian sources.

*Кристина Фьодоровайте/Cristina Fiodorovaitė
(Каунас/Каunas, Лумва/Lithuania)*

Роль Литви у взаємовідносинах між Полоцьком та Орденем меченосців: друга половина XIII – перша половина XIV ст.

Литва поступово перетворювалася на регіонального лідера і в XIII ст. вперше почала розглядатися сусідами як серйозна загроза. Тоді ж Полоцьке князівство, не відмовляючись від локальної гегемонії, доживало останні роки своєї незалежності, перебуваючи на піку династичної кризи та страждаючи від економічних санкцій з боку Новгороду. Третьою силою залишався Орден Меченосців, який мав експансивні плани як щодо Полоцька, так і Литви.

Основою проблеми, яка аналізується, є вплив Литви на економічні й політичні відносини між Орденем Меченосців і Полоцьким князівством. Окрему увагу буде присвячено відносинам між Великим князівством Литовським і Полоцьким князівством, зокрема політичним аспектам, пов'язаним з інтеграцією Полоцька в Литовську державу. Відображення цієї теми буде неможливим без аналізу реакції Ордену Меченосців на поширення політичного контролю литовців на землі Полоцька. На жаль, в

історичній науці ці проблеми майже не досліджувалися, перш за все, через малу кількість джерел та їх суб'єктивність – мова в першу чергу, йде про документи інфлянтського походження. Не дивлячись на це, документи, все ж, дають змогу реконструювати процес перетворення Литви в нового гегемона на східному узбережжі Балтійського моря.

**Роль Литвы в отношениях между Полоцком и Орденом меченосцев:
вторая половина XIII – первая половина XIV в.**

Литва постепенно становилась региональным лидером и в XIII в. впервые появилась на международной арене в качестве угрозы для своих соседей. В то самое время Полоцкое княжество доживало последние годы своей независимости, страдая от династического кризиса и экономических санкций со стороны Новгорода, однако не отказываясь от стремлений к локальной гегемонии. Важную роль сыграл также Орден Меченосцев, который реализовал собственные планы в отношении Полоцка и Литвы и также стремился к доминированию.

Главной анализируемой проблемой является влияние Литвы на экономические и политические отношения между Орденом Меченосцев и Полоцким княжеством. Отдельное внимание будет посвящено характеру отношений между Великим княжеством Литовским и Полоцким княжеством, а также политическим аспектам, связанным с интеграцией Полоцка в Литовское государство. Освещение отношений в упомянутом треугольнике будет неполным без анализа реакции Ордена Меченосцев на распространение литовского контроля на Полоцк. К сожалению, в историографии эти проблемы почти не исследовались, в первую очередь из-за небольшого количества источников и их субъективности – речь идет, в первую очередь, об источниках инфлянтского происхождения. Но, несмотря на это, источники все же дают возможность отобразить процесс, который привел к образованию нового гегемона на восточном побережье Балтики.

**Rola Litwy w stosunkach między Połockiem a Inflantami:
druga połowa XIII – pierwsza połowa XIV wieku**

Litwa powoli wyrastała na lokalną potęgę i w XIII w. po raz pierwszy ukazała się na arenie międzynarodowej w roli zmory swoich sąsiadów. W tym samym czasie księstwo Połocka przeżywało swoje ostatnie lata niepodległości, cierpiąc z powodu kryzysu sukcesyjnego i represji ekonomicznych ze strony Nowogrodu, ale wciąż utrzymując aspiracje do pełnienia centralnej roli w rywalizacji lokalnych mocarstw. W trzecim narożniku politycznego trójkąta znajdował się Zakon Inflancki, który miał swoje własne zamiary względem Połocka i Litwy i także usiłował być stroną dominującą.

Główną kwestią poddaną analizie w referacie jest wpływ Litwy na gospodarcze i polityczne relacje między Zakonem Inflanckim a Księstwem Połockim. Osobną uwagę poświęca autorka naturze stosunków między Wielkim Księstwem Litewskim a Księstwem Połockim i aspektem polemicznym, związanym z integracją Połocka w państwie litewskim. Przy próbie objaśnienia relacji łączących wspomniany polityczny trójkąt niezbędna jest również analiza reakcji Inflant i ich stanowisko względem litewskiego zarządu nad Płockiem. Niestety, niewielu historyków podjęło się prac nad tym zagadnieniem, w głównej mierze ze względu na brak niezbędnych materiałów i stronniczość tych dostępnych – chodzi tu głównie o źródła inflanckiej proveniencji. Mimo to źródła te dają możliwość bliższego przyjrzenia się procesowi, który doprowadził do powstania nowego mocarstwa na wschodnim wybrzeżu Bałtyku.

Role of Lithuania in relations between Polotsk and Livonia: the second half of the XIIIth – first half of the XIVth centuries

Step by step Lithuania emerged as a growing regional power and in the XIIIth century enrolled its act in the international arena for the very first time as a menace to its neighboring states. At the same time, Principality of Polotsk lived its last years of independence, suffering from the succession crisis and economical oppression of Novgorod, but still keeping aspirations for having a pivotal role in the region power play. The third corner of the political triangle was hold by the Livonian Order which had its own ambitions toward Polotsk and Lithuania and also aimed to become a predominant state.

However, the main question analyzed in this paper is the Lithuanian influence towards the economical and political relationships of Livonian Order and Principality of Polotsk. Also the great attention is paid towards a question of the nature of relationships between the Grand Principality of Lithuania and Principality of Polotsk and polemic aspects of Polotsk integrations with the Lithuanian state. Also, the Livonian reaction and position towards a Lithuanian rule in Polotsk is very important when trying to uncover and discover the full view of this triangle.

However not many historians paid homage for this topic, greatly because of the insufficient amount and one-sidedness of sources mostly left us by the writers of the Livonian Order. But, these sources give us the great opportunity to look closer at the process which established a new power structure at the Eastern Baltic shore.

*Назарій Христан/Nazarij Chrystan
(Черновцы/Chernivtsi, Україна/Ukraine)*

Чи була Феофано Музалон дружиною князя Олега Святославовича?

Феофано Музалон історіографічною традицією (В. Л. Янін, Г. Г. Літаврін, А. В. Соловйов) відводиться роль дружини князя Олега Святославовича. Враховуючи непевність даної гіпотези, маємо підстави для дослідження особливостей матримоніальної політики руських князів XI–XII ст. Г. Шлюберже вперше опублікував печатку, на легенді якої можна прочитати: Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] τη ση δούλη θεοθάνου άρχοντήσ [σ] η 'Ρωσίασ τη Μουζαλονήσ [σ] η. Після того, як пам'ятку перевидав Н. П. Ліхачов, який не сумнівався в тому, що вона належала «руській княжній», Х. П. Лопарев висловив думку, що Феофано Музалон була дружиною князя Олега Святославовича. Крім легенди печатки, підставою для подібного твердження стало повідомлення «Любецького синодика», де поряд з чернігівським князем Михайлом (Олегом Святославовичем) згадана й дружина Феофанія. Не дивлячись, що текст «Любецького синодика» доволі пізнього походження і досі мало вивчений, гіпотеза про шлюб між Феофано й Олегом Святославовичем приймається в літературі як доведений факт, особливо після видання В. Л. Яніним ще однієї печатки Феофано Музалон.

Існує ще одна печатка цієї жінки, знайдена нещодавно (київська колекція Олексія Шереметьєва), яка не має суттєвих різночитань, але збережена, порівняно з попередніми екземплярами, доволі добре. Н. Банеску співставив печатку Феофано з печатками архонта Михайла, візантійського намісника кіммерійського Босфору (Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] Μιχαήλ ιρχοντ [ι] Ματράχ [ου] Ζιχίασ και πάσης [Χ] αζαρί [ασ]). За словами А. В. Соловйова, цим архонтом міг бути Олег Святославович. Однак А. П. Каждан справедливо розкритикував ототожнення архонта Михайла та Олега Святославовича. У додатках до «Хроніки Ортліба» в окремому сюжеті «Перенесення руки святого Сте-

фана *Первомученика*» йдеться про те, що один зі знатних греків видав свою доньку за короля Русі. В. Т. Пашуто вважав, що в нарративі повідомлялося про шлюб між Олегом Святославовичем та Феофано Музалон. Однак, як нещодавно довів О. В. Назаренко, така гіпотеза не витримує критики. Звідси версія про шлюб між Феофано Музалон і Олегом Святославовичем втрачає свою актуальність.

Ми ж припускаємо, що Феофано Музалон могла бути дружиною київського князя Святополка Ізяславовича, що добре співставляється з повідомленнями цілого ряду інших джерел.

Была ли Феофано Музалон женой князя Олега Святославовича?

Феофано Музалон историографической традицией (В. Л. Янин, Г. Г. Литаврин, А. В. Соловьев) отводится роль жены князя Олега Святославовича. Учтывая шаткость ключевой основы этой гипотезы, предоставляется новая перспектива изучения матримонимальной политики русских князей XI–XII вв. Г. Шлюберже впервые опубликовал печать, на легенде которой можно прочесть: Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] τη ση δούλη θεοθάνου άρχοντήσ [σ] η Ρωσίασ τη Μουζαλονήσ [σ] η. После того, как печать переиздал Н. П. Лихачев, который не сомневался в том, что она принадлежит «русской княжне», Х. М. Лопарев высказал мнение, что Феофано Музалон была женой князя Олега Святославовича. Кроме легенды печати, основанием для такой идентификации служило сообщение «*Любечского синодика*», где наряду с черниговским князем Михаилом (Олегом Святославовичем) упомянута и жена Феофания. Несмотря на то, что текст «*Любечского синодика*» явно поздний за происхождением, и до сих пор малоизучен, гипотеза о браке между Феофано и Олегом Святославовичем принимается в литературе как доказанный факт. Особенно – после издания В. Л. Яниным другой печати греческой невесты.

Еще одна печать этой женщины, найденная недавно (киевская коллекция Алексея Шереметьева) не содержит существенных разночтений, но сохранена исключительно хорошо по сравнению с двумя предыдущими. Н. Банеску сопоставил печать Феофано с печатями архонта Михаила, византийского наместника киммерийского Босфора (Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] Μιχαήλ ιρχοντ [ι] Ματράχ [ου] Ζιχίασ και πάσης [Χ] αζαρί [αζ]). По мнению А. В. Соловьева, этим архонтом мог быть Олег Святославович. Впрочем, А. П. Каждан справедливо подверг критике тождество архонта Михаила и Олега Святославовича. В приложениях к «*Хронике Ортлиба*» в отдельном сюжете «*Перенесение руки св. Стефана Первомученика*» говорится о том, что один из знатных греков выдал свою дочь замуж за одного короля Русі. В. Т. Пашуто предполагал, что в документе сообщалось о браке между Олегом Святославовичем и Феофано Музалон. Однако как недавно доказал А. В. Назаренко такая гипотеза не выдерживает критики. Отсюда гипотеза о браке между Феофано Музалон и Олегом Святославовичем теряет свою актуальность.

Мы считаем, что Феофано Музалон могла быть женой киевского князя Святополка Ізяславовича, что хорошо согласуется с сообщениями ряда других источников.

Czy Teofano Muzalon była żoną księcia Olega Światosławowicza?

Tradycyjna historiografia (W. L. Janin, G. G. Litawrin, A. W. Sołowjow) utrzymuje, że Teofano Muzalon była żoną księcia Olega Światosławowicza. Biorąc pod uwagę kruchość głównej przesłanki, na której opiera się ta hipoteza, stwierdzić należy, że zbadanie innych możliwości otwiera nową perspektywę w studiach nad polityką matrymonialną książąt ruskich w XI–XII w. G. Schluberge opublikował pieczęć, na legendzie której widnieje następujący napis: Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] τη ση δούλη θεοθάνου άρχοντήσ [σ] η Ρωσίασ τη

Μουζαλονήσ [σ] η. Po ponownym opublikowaniu pieczęci przez N. P. Lichaczowa, który nie miał wątpliwości, że należała ona do «ruskiej księżnej», H. M. Lopariew wysunął hipotezę, że Teofano Muzalon była żoną księcia Olega Światosławowicza. Oprócz legendy pieczęci, podstawą dla takiej identyfikacji była informacja zawarta w *Synodyku Lubeczkim*, gdzie obok księcia czernihowskiego Michała (Olega Światosławowicza) wymieniona została jego żona Teofania. Mimo, że synodyk jest źródłem późnym i po dzień dzisiejszy mało zbadanym, hipoteza o małżeństwie Teofano z Olegiem Światosławowiczem traktowana jest w literaturze jak dowiedziony fakt. Szczególnie po wydaniu przez W. L. Janina drugiej pieczęci Teofano Muzalon.

Jeszcze jedna jej pieczęć, znaleziona niedawno (kijowska kolekcja Aleksieja Szeriemietiewa), nie różni się zasadniczo od poprzednich, ale jest o wiele lepiej zachowana. N. Banesku porównał pieczęć Teofano z pieczęciami archonta Michała, bizantyńskiego namiestnika Bosforu Cymeryjskiego: (Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] Μιχαήλ αρχοντ [ι] Ματράχ [ου] Ζιχίας και πάσης [Χ] αξαρί [ας]). Zdaniem A. W. Sołowjowa archontem tym mógł być Oleg Światosławowicz. Tymczasem A. P. Kazdan słusznie poddał krytyce twierdzenie o pokrewieństwie Michała i Olega Światosławowicza. W uzupełnieniach do «*Kroniki*» Ortlieba, w osobnej opowieści «*Przeniesienie ręki św. Stefana pierwszego męczennika*» wspomina się o tym, że jeden z greckich arystokratów wydał swoją córkę za żonę za króla Rusi. W. T. Paszuto sądził, że w kronice wspomina się o ślubie Teofano Muzalon z Olegiem Światosławowiczem. Jednak, jak niedawno wykazał A. W. Nazarenko, taka hipoteza nie wytrzymuje krytyki. Tym samym teza o ślubie między Teofano Muzalon i Olegiem Światosławowiczem traci na wartości.

Tym samym można postawić nową hipotezę, że Teofano mogła być żoną księcia kijowskiego Świętopełka Izjasławowicza, co znajduje solidne potwierdzenie w naszych źródłach.

Was Theophano Mouzalon a wife of prince Oleg Svyatoslavovich?

Theophano Mouzalon was portrayed by historiographic tradition (V. L. Yanin, G. G. Litavrin, A. V. Solovev) as the wife of prince Oleg Svyatoslavovich. Considering the unstable base of this hypothesis, study of the other options would bring new perspectives to research of characteristics of matrimonial policy of the Ruthenian princes in the XIth – XIIth c. G. Shlyuberzhe published a sigil with a legend that says: Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] τησηδούληθεοθάνουάρχοντήσ [σ] η 'Ρωσίαστη Μουζαλονήσ [σ] η. Later the sigil was republished by N. P. Likhachev, who disagreed that the sigil belonged to the «Ruthenian princess». H. M. Loparev raised the hypothesis, that Theophano Mouzalon was the wife of prince Oleg Svyatoslavovich. Besides the legend on the sigil, as the basis for such identification served a message from Lübeck synodic in which together with Chernigovian prince Michael (Oleg Svyatoslavovich) there was mentioned his wife Theophania. Regardless of the fact, that the text by Lübeck synodic was written clearly after the events and up to this time it seems to be of little importance, the hypothesis about the matrimonial union between Theophano and Oleg Svyatoslavovich is considered as the argued fact in literature. Especially after the publication of the second sigil of Theophano Mouzalon by V. L. Yanin.

Yet another sigil of Theophano Mouzalon, recently found one (Kyivan collection of Aleksey Sheremetev), does not possess adequate discrepancies, but seems to fit well with before mentioned two. N. Banesku compared sigil of Theophano with sigils of archon Mikhail, Byzantine governor of the Cimmerian Bosphorus (Κ [ύρι] ε β [οή] θ [ει] Μιχαήλ αρχοντ [ι] Ματράχ [ου] Ζιχίας και πάσης [Χ] αξαρί [ας]). According to A. V. Solovev this archon could be identified with Oleg Svyatoslavich. However, A. P. Kazhdan rightly stroke the base of argument about identification of Mikhail and Oleg Svyatoslavovich. Information about marriage between Theophano Mouzalon and Oleg Svyatoslavovich renders that hypothesis

invalid. In appendices to Ortlib's «*Chronicle*» the separate story «*Transfer of Saint Stephen's arm*» informs that one of the important Greeks gave his daughter in marriage to some King of Rus'. V. T. Pashuto assumed, that the chronicle informed about the marriage between Oleg Svyatoslavovich and Theophano Mouzalon. But, what was proven by A. V. Nazarenko, this hypothesis cannot withstand the criticism.

We can present the new hypothesis, that Theophano Muzalon could be the wife of Kievan prince Svyatopolk Izyaslavovich, what fits well with all the information from known sources.

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Тарас Шуст (Тернопіль)

УДК 902 (477)
ББК 63.4. (4Укр)

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті зроблено історіографічний огляд проблеми формування системи трипільських поселень на території України. Автором проаналізовано значний масив матеріалу, умовно поділеного на три групи з 1890-х рр. до початку ХХІ ст. Також у розвідці подано характеристику історичної літератури за кожен період (за 1890-ті–1920-ті рр., 1930-ті–1970-ті рр. та 1970-ті рр. – поч. ХХІ ст.). Автор висвітлив різні аспекти інтерпретації проблеми формування трипільських поселень у науковій літературі кожного періоду. Окрім того, зроблено акцент на трактування ролі й місця поселень-гігантів у трипільській культурі.

Ключові слова: трипільські поселення, трипільська культура, історіографія, інтерпретація, протоміста.

Актуальність теми. Українська історична наука на даному етапі свого розвитку перебуває процесі оновлення. Вводяться якісно нові методи дослідження, історія стає справді книгою анналів, а не книгою політичних гімнів. Водночас, поряд з цими якісними зрушеннями, у бурхливо розвиваються нові-старі напрями історичних досліджень.

Сучасна історіографія – це не тільки один із напрямів історичної науки, який вивчає «що написано?», але й дедалі частіше дає відповідь на питання «чому так написано?». У сучасній українській історичній науці є теми, про які створено тисячі різних наукових праць, відображено десятки проблем, висунуто сотні гіпотез, але натомість не написано жодної історіографічної праці, не висвітлено певних загальних тенденцій розвитку історичної науки, її поступу.

До таких проблем у давній українській історії належить і тема трипільської культури. Про Трипілля в цілому написано більше трьох тисяч різних наукових праць, які на сьогодні потребують певної систематизації. Тому мета роботи полягає в дослідженні інтерпретації процесу формування системи трипільських поселень на території України в історіографічній літературі.

Як відомо, ґрунтовні описи поселень трипільської культури були зроблені ще Вікентієм Хвойкою за результатами досліджень ним кількох поселень досі не відомої культури поблизу містечка Трипілля на Київщині. Проте вчений описував у своїх наукових працях більше предмети побуту, а також гончарні вироби, мало уваги звертаючи на саму специфіку трипільських поселень. Варто зазначити також, що ще в 1878 р. А. Шнайдер розкопав поблизу села Кошилівців поселення трипільців¹. Багато зусиль для дослідження пам'яток трипільської спільноти на території Східної Галичини й Західного Поділля доклав інший вчений – А. Кіркор.

Наступний етап дослідження проблем трипільської культури розпочався у 20-рр. ХХ ст. у радянській Україні. Він був нерозривно пов'язаний з плеядою таких

¹ Археологія Української РСР : у 3 т. – К. : Наук. думка. – Т. 1. – С. 303.

талановитих дослідників як Т. Пассек, О. Кандиба, Г. Шмід². Зокрема, у 1931 р. О. Кандибою була розроблена перша ґрунтова періодизація Трипільля³. До речі, він використав для її створення також дані археологічних розкопок на території Галичини. Особливо важливими в контексті дослідження топографії трипільських поселень були розкопки поселення Володимирівки Т. Пассек⁴.

Друга половина 40–50–ті рр. ХХ ст. були особливо продуктивною для дослідження Трипільля⁵. У цей час активно починає вивчати особливості трипільських поселень на території Молдови С. Бібіков, який висловив думку про те, що вже для ранньотрипільських поселень характерна певна радіально-кільцева схема планування, яка згодом вдосконалювалася у зв'язку зі збільшенням розмірів самих поселень⁶.

Розглядаючи питання про трипільські поселення на території України, В. Збеневич та В. Макаревич, як і ряд інших дослідників Трипільля 60–80–х рр. ХХ ст., звертали увагу, насамперед, на трипільські поселення раннього періоду, як найменш науково вивчені⁷. Саме тут дослідники зіткнулися із рядом проблем, найголовніша з яких полягала в тому, що система ранньотрипільських поселень, за словами В. Макаревича, є невираженою, досліджуваний культурний шар надто бідний у силу того, що поселення існували протягом незначного періоду часу⁸.

Варто також відзначити, що цілий ряд дослідників трипільської спільноти, зокрема О. Погожева, Т. Пассек, М. Бібіков та інші висловили свого часу думку, що ще недостатньо досліджена система ранньотрипільських поселень буде носити примітивний характер, з огляду на ті функції, які вони виконували в господарському житті суспільства⁹. Проте треба пам'ятати, що незначний рівень соціально-економічного розвитку був характерним для всіх землеробських спільнот того часу¹⁰.

Досить цікавий факт у розташуванні об'єктів, які вивчалися, помітила О. Черниш. За спостереженнями авторами, поселення часто були «прив'язані» вже не стільки до річкових артерій, скільки до високих терас уздовж річок¹¹. Оскільки висота таких терас сягала 20 м і більше над рівнем річкової гряди, то таке розташування поселень було зручним для оборони¹².

Історіографія, а особливо сучасна, у якій ідеться про поселення трипільців у час розквіту культури, складає, безперечно, особливий науковий інтерес¹³. Це пов'язано з тим, що, починаючи із 70–х рр. ХХ ст., підходи до вивчення трипільських поселень

² Пассек Т. С. Трипільська культура : науково-популярний нарис / Т. С. Пассек. – К. : Вид-во АНУ, 1941. – С. 34.

³ Кандиба В. М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи / В. М. Кандиба // Археологія. – К. : Наук. думка, 1982. – № 37. – С. 25.

⁴ Аникович М. В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы / М. В. Аникович. – М. : Мир, 1992. – С. 170.

⁵ Заец И. И. Исследования трипольского поселения Ворошиловка / И. И. Заец // Археологические открытия 1972 года. – М., 1984. – С. 20.

⁶ Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 142.

⁷ Бурдо Н. Б. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Б. Бурдо. – К. : Наш час, 2008. – С. 130.

⁸ Збеневич В. Г. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований / В. Г. Збеневич, В. Г. Шумова // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 102.

⁹ Історія української культури : у 5 т. Т. 1 : Історія культури давнього населення України / Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, І. А. Баранов. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 540.

¹⁰ Мороз В. Образи духовного світу ранніх землеробів. Спроба реконструкції: Нарис / В. Мороз. – Тернопіль : ТДПУ, 2001. – С. 27.

¹¹ Заец И. И. Исследования трипольского поселения Ворошиловка / И. И. Заец // Археологические открытия 1972 года. – М., 1984. – С. 20.

¹² Бібіков С. М. Нариси стародавньої історії Української РСР / С. М. Бібіков. – К. : АН УРСР, 1957. – С. 113.

¹³ Там само. – С. 240.

періоду розквіту культури зазнали суттєвих змін¹⁴. Останнє зумовлене, в першу чергу, дослідженням кількох поселень-гігантів на зразок Тальянок, площа яких складає близько 450 га¹⁵.

Відкриття таких величезних об'єктів у поєднанні із застосуванням новітніх методів їх вивчення поставило перед вченими питання про «перегляд наукового статусу» трипільської спільноти, оскільки сам процес та методика їхнього будівництва, не кажучи про складну внутрішню структуру, не характерні для жодної з відомих археологічних культур енеоліту¹⁶.

У сучасній історіографії, яка присвячена трипільській проблематиці, особлива увага приділяється соціальній ролі трипільських поселень-протоміст. Для організації життя таких величезних поселень, на думку ряду вчених, потрібно було створити певні керівні структури, а, отже, трипільське суспільство можна віднести, з огляду на це, до ряду складних високоорганізованих суспільств¹⁷.

М. Шмаглій, пишучи про трипільські поселення-гіганти наголошував, що вони були не тільки виробничо-економічними, але й суспільно-політичними центрами певних територій. Майданецьке поселення, наприклад, він вважав центром своєрідного полісу¹⁸.

О. Черниш, пишучи про великі трипільські поселення, розглядала процес їхнього формування як відповідь на загрозу нападів сусідів¹⁹. Варто зазначити, що така аргументація автора стосовно причини виникнення поселень-гігантів дуже часто застосовується і сучасними вченими²⁰.

Своєрідною щодо причини виникнення великих поселень-гігантів є позиція Ю. Захарчука. Дослідник вважав, що головним фактором виникнення великих поселень був демографічний вибух, що спостерігався в той час. Відбувалося своєрідне пере-населення, а отже й процес його поступової сегментації, який дав поштовх для розвитку трипільських протоміст.

Особливих поглядів на систему й архітектуру трипільських поселень періоду розквіту спільноти дотримуються Н. Бурдо й М. Відейко. Трипільську архітектуру й систему трипільських поселень-протоміст зазначеного етапу вони розглядають як ознаки трипільської цивілізації, а не як своєрідні та унікальні риси високорозвиненої археологічної культури²¹. Варто також підкреслити, що ці вчені обґрунтовують ці наукові гіпотези, посилаючись, головним чином, окрім результатів безпосередніх польових археологічних досліджень, на дані авіа- й фотозйомки та археометричних досліджень. Саме М. Відейко вперше розпочав розглядати трипільське житло не окремо, а в комплексі всього поселення як складову частину досить складного архітектурного ансамблю.

Також М. Відейко й Н. Бурдо звертають увагу на факт появи величезних поселень, гігантів-протоміст. Археологи зазначають, що традиційні невеликі трипільські поселення зазнають суттєвих змін. Зокрема, на думку Н. Бурдо, їхньою особливістю стає квартальна побудова, яка не була характерною для попередніх поселень. Для

¹⁴ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація [Текст] / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2008. – С. 120.

¹⁵ Бурдо М. Б. Трипільська культура: спогади про золотий вік / М. Б. Бурдо. – Х. : Фоліо, 2007. – С. 176.

¹⁶ Каменецкий И. С. Археологическая культура – ее определение и интерпретация / И. С. Каменецкий // Совесткая археология. – 1970. – № 2. – С. 23.

¹⁷ Бурдо М. Б. Назв. праця. – С. 177.

¹⁸ Круц В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури Блищенка-2 / В. О. Круц // Археологія. – К., 1998. – № 4. – С. 140.

¹⁹ Мороз В. Назв. праця. – С. 26.

²⁰ Пастернак Я. Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто : НТШ, 1961. – С. 245.

²¹ Бурдо М. Б. Назв. праця. – С. 56.

підтвердження своєї думки вона посиляється на особливості структури таких поселень, як Бернашівка, Небелівка та ряд інших²².

Досить цікавою є також історіографія, присвячена пізньому етапу розвитку трипільської культури. Попри її незначний обсяг питання, які розглядаються, є дуже вагомими й заслуговують уваги з боку науковців. Актуальність порушених наукових проблем полягає в тому, що в них відображено процес еволюції та деградації трипільської спільноти, примітивізацію її духовної і матеріальної культури.

Першим почав досліджувати пізньотрипільські поселення С. Бібіков. Його увагу привертала пам'ятки так званого Усатівського типу, які можна датувати приблизно серединою III тис. до н. е. Загалом археологом було досліджено декілька поселень. Учений звернув увагу на те, що поселення, порівняно із середньотрипільськими, суттєво зменшуються в розмірах, зникають деякі елементи у їх плануванні²³.

Проте особливо багато в справі дослідження пізньотрипільських поселень зробив М. Болтенко. Саме він уперше виявив і описав характерні для пізньотрипільської спільноти курганні поховання, які розташовувалися на порівняно невеликих ділянках, площею 2–3 га²⁴. Поява курганних поховань, на його думку, є свідченням поступового переходу до кочового життя. Ще одну цікаву особливість, на яку звернув увагу археолог, досліджуючи пізньотрипільські пам'ятки, – це процес своєрідного «розшарування» великих за площею поселень. Суть полягає в тому, що великі поселення поступово розділяються на значно менші, причому зберігається певний час ядро такої своєрідної агломерації. Такий факт, як вважав М. Болтенко, є свідченням господарської деградації трипільської спільноти²⁵.

Немало також зробила для дослідження пізньотрипільських пам'яток і О. Лагодовська. Дослідження велись на півдні України й Молдови. Після проведення розкопок О. Лагодовська звернула увагу на ряд цікавих фактів, які їй вдалося виявити. Зокрема, як зазначає археолог, характерні для трипільських поселень культові споруди, які розташовувалися, як правило, у самому центрі поселення тепер зникають. Натомість споруди культового характеру зводяться вже на південній околиці²⁶.

Із вище зазначеного чітко видно, що формування системи трипільських поселень на території України було складним і тривалим²⁷. Попри певні розбіжності в історіографії, присвяченій формуванню системи трипільських поселень, загалом простежується одна спільна тенденція, характерна для всієї наукової літератури: процес еволюції системи трипільських поселень перебував у прямій синхронній залежності від рівня матеріального та духовного розвитку носіїв культури.

Отже, проаналізувавши окремі наукові праці, присвячену різним аспектам формування та функціонування трипільських громад, ми можемо зробити висновок, що процес заселення трипільськими племенами території сучасної України є надзвичайно складним і тривалим у часовому проміжку. Історіографію, присвячену цим питанням, можемо загалом поділити на три групи. До першої групи відносяться наукові праці, написанні в період із 1890–х до 1920–х років, до другої – з 1930–х до 1970–х рр., і до третьої групи – науковий доробок, після 1970–х років.

У кожній із цих умовних груп історіографічних джерел процеси заселення трипільцями території України відображенні по-різному. Непростою була еволюція системи поселень і традиції житлобудування. Наукова література з трипільської про-

²² Бурдо М. Б. Назв. праця. – С.60.

²³ Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена северного Причерноморья / В. Г. Збеневич. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 25.

²⁴ Там само. – С. 27.

²⁵ Там само. – С. 28.

²⁶ Там само. – С. 11.

²⁷ Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – С. 120.

блематики, яка побачила світ у період до 1920-х рр., носить зазвичай дещо описовий характер, що є цілком зрозумілим, з огляду на низький рівень розвитку методики досліджень, недостатній запас необхідних емпіричних знань. Щодо історіографії 1930–1970-х рр., то вона має вже ряд якісних і кількісних відмінностей, порівняно з попереднім. Зокрема, присутній детальніший опис трипільських поселень, побутових речей, предметів духовної культури.

І, нарешті, до третьої групи джерел, присвячених вивченню трипільської культури, ми можемо віднести праці, написані від кінця 1970-х рр. до наших днів. Появилася велика кількість аналітичного матеріалу, опертого на солідну наукову базу. Широко висвітлено питання походження та розселення трипільців, досить ґрунтовно розглядається духовна сторона існування археологічної культури.

На диференційовані оцінки археологами розвитку трипільських житлових комплексів впливало багато факторів: загальний стан розвитку науки і техніки, розвиток методики археологічних досліджень, наявність певних наукових кадрів, а також політика держав, у складі яких знаходилися українські землі.

The article deals with the historiographical review of the problem of formation of the system of Trypilska Culture' settlements on the Ukrainian territory. At the research the author analyzed considerable amount of historiographycal material, which was conditionally divided into three groups chronologically including 1890-ies – the beginning of the XXIth. Also it was made the description of historiography for the each period (for 1890-ies –1920-ies, 1930-ies – 1970-ies and 1970-ies – the beginning of the XXIth). The author threw light upon the positive and negative aspects of interpretation of the problem of formation of the system of Trypilska Culture' settlements in scientific investigations during each period. Besides, it was made the accent on the interpretation of the giant settlements' role and place in Trypilska Culture.

Key words: *Trypilska Culture' settlements, Trypilska Culture, historiography, interpretation, proto-cities.*

Віталій Калиниченко (Чернівці)

УДК: 94 (477) (092): 902(075.3/8)

ББК: 902.6

НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ ТИПУ «ЗРІЗНІ» З ТЕРИТОРІЇ БУКОВИНИ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті автор, на основі археологічних знахідок кочівницького озброєння дальнього бою, зокрема найбільш поширених монголо-татарських наконечників стріл типу «зрізні», здійснює їх інтерпретаційний та атрибуційний аналіз. Здійснена спроба характеристики функціонального застосування даного типу наконечників стріл на території Буковини та поставлена проблема балістичного вивчення цього типу озброєння дальнього бою для проведення реконструкції військових дій у регіоні в першій половині XIII ст.

Ключові слова: *наконечники стріл, «зрізні», балістика, городище, пенетрація, історична реконструкція.*

Вивчення питання про застосування металевих снарядів є одним зі способів отримання об'єктивної інформації для історичної реконструкції. Так, володіючи такими артефактами, як, наприклад, наконечники стріл, знаючи конкретне функціональне

застосування кожного з них та приблизно аналізуючи мотиви того чи іншого стрілка, можна відновити хід історичних подій та здійснити загальну реконструкцію тієї чи іншої військової сутички. Саме ці питання є ключовими у військовій історії, серед яких зокрема, слід виділити проблему застосування того чи іншого озброєння дальнього бою. Правильна їх початкова атрибутика, типологізація, визначення сутності, проведення балістичної експертизи та реконструкція системи «стрілок – лук – стріла» є наслідком об'єктивного аналізу та висвітлення історичних подій, що вносить свій безпосередній вклад у розвиток військової історії загалом.

Важливе значення в даному аспекті набуває дослідження наконечників стріл, за допомогою яких можливо здійснити історичну реконструкцію. Відзначимо, що більшість аспектів військової історії епохи Середньовіччя вивчені та реконструйовані недостатньо, тим більше ті, що пов'язані зі світом номадів. Окрім того, у дослідників часто виникають запитання щодо окреслення предметів озброєння тієї чи іншої ворогуючої сторони. Одними з найбільш дискусійних питань є проблема так званих «зрізнів». Під останніми розуміють наконечники стріл, передне лезо яких має вигляд широкої загостреної «лопатки». Існує кілька видів «зрізнів» зокрема ті, які прогинаються в середній частині наконечника – так звані «дворогі зрізні», «зрізні» з широкою лопаткою, з тонкою і т. д. Основною проблемою на даний момент щодо вказаного типу наконечників стріл є визначення їх функціонального призначення. Проти кого вони застосовувалися? Проти захищеного обладунками ворога чи незахищеного?

Чи могли наконечники стріл такого типу вражати кінноту, чи – якщо точніше сказати – перерізати сухожилля коням при потраплянні стріли в останнього, якою була імовірність попадання внаслідок даного процесу пенетрації? Останнім часом в історіографії побутує думка, що «зрізні» могли використовуватися як бронебійна зброя, вражати воїна, одягненого в захисне озброєння. Але, через відсутність моделювання процесу бронепробиття даного типу наконечників стріл, ми не можемо дати ствердної відповіді на дане питання. Відкритими також залишаються проблеми поранень, яких вони завдавали при взаємодії з тілом противника. Тому основною метою статті є, перш за все, висвітлення атрибуції, типологізації та визначення функціональності даних наконечників стріл за знахідками з території Буковини.

Озброєння монголо-татар досліджується вже давно. Передусім, слід назвати роботи А. Артем'єва¹, М. Горелика², А. Медведєва³, В. Немерова⁴, А. Коробейнікова⁵. А. Медведєв на сьогодні залишається одним із найбільш відомих дослідників озброєння. Він першим систематизував монголо-татарські наконечники стріл і звів їх у каталог, що дотепер залишається найбільш цілісним та повним. А. Коробейніков провів балістичну експертизу типу озброєння, який вивчається. Предмет дослідження знайшов також своє висвітлення і в роботах буковинських дослідників, зокрема Б. Тимощука⁶, С. Пивоварова⁷, І. Возного⁸. Останнім після багаторічних досліджень Чорнівського

¹ Артемьев А. Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. / А. Р. Артемьев // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. – М., 2004. – С. 143–152.

² Горелик М. В. Армии монголо-татар X–XIV вв. / М. Горелик. – М., 2002. – 84 с.

³ Медведев А. Ф. Монголо-татарские наконечники стрел в Восточной Европе / А. Ф. Медведев // Советская археология. – 1966. – № 2. – С. 50–60.

⁴ Немеров В. Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII–XIV вв. / В. Ф. Немеров // Советская археология. – 1987. – № 2. – С. 212–227.

⁵ Коробейников А. В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область / А. В. Коробейников. – Ижевск: Изд-во НОУ КИТ, 2007. – 140 с.

⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина / О. Б. Тимошук. – К., 1982. – С. 23–31.

⁷ Пивоваров С. В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Золоті Литаври. – Т. 2. – С. 133–141.

городища здійснена спроба типологізації монголо-татарського озброєння знайденого на городищі, яка потребує ще подальшого доробку та історичної реконструкції.

Проте, незважаючи на це, у працях існує ряд недоліків. Передусім – це відсутність чіткого функціонального визначення та способу застосування даних наконечників, відсутні їхні реляційна база та конструктивно-морфологічні параметри, що не дозволяє провести історичну реконструкцію військових подій, а також порівняти з тим чи іншим регіоном, знайти аналогії тощо.

Говорячи загалом про «зрізні», слід сказати, що вони, за каталогом А. Медведева, відносяться до типів 67, 68, 69, 70, 73, 74, класифікованих за видовою ознакою, а не функціональною⁹. Це, на нашу думку, є некоректним, бо видовий аспект виступає під контекстом функціональності.

Більшість «зрізнів» з території Буковини виявлені на Чорнівському городищі першої половини XIII ст., яке було знищене внаслідок нападу монголо-татар, піддане масивному обстрілу, очевидно вже після походу темника Бурундая в 1259 р. Та окрім типових «зрізнів» на території ще однієї пам'ятки – Ленківецького городища – був виявлений ще один наконечник стріли типу «дворогий зрізень».

Отже, за класифікацією А. Медведева, наявні в нас наконечники стріл «зрізні» належать до плоских черешкових наконечників стріл, серед яких виділяються певні типи. Інтерпретація та типологізація даного типу ускладнюється через визначення балістичних якостей даного вістря стріли, а оскільки не всі елементи при описі наконечників враховувалися, зокрема маса та мідель (діаметр), це знову ж таки потребує подальшої роботи при визначенні аеродинамічних якостей стріли. Отже, даний тип має вигляд лопатки, що розширюється до вістря. Останнім часом побутує думка про те, що такими наконечниками вражали незахищеного обладунками ворога або його коней. Але, проведена реконструкція даного типу наконечників показує, що це було досить важко, враховуючи саме балістичний, аеродинамічний аспекти. Тому необхідно переглянути дане твердження, а також і думку про пенетраційні якості цього типу стріл¹⁰.

«Зрізні» – це найпоширеніший тип наконечників, що знаходився на озброєнні монголо-татар. Існує думка, що такі плоскі наконечники з горизонтальним лезом завдавали широких ран, які викликали сильну кровотечу і тим самим швидко виводили ратників з бою. Зважаючи, що частіше їх використовували для боротьби з кіннотою. Такі вістря з теренів Пруто-Дністровського межиріччя поділяються на три типи: перший – веслоподібні, занесені на територію Східної Європи монголами в першій половині XIII ст. Їхня загальна довжина – 8–10,5 см, довжина пера – 5–6 см, ширина пера – 1,5–1,8 см. Даний тип наконечників номадів відомий саме з Чорнівського городища. Наконечники цього типу часто зустрічаються на зруйнованих монголо-татарами пам'ятках. Їх відносять до типу 66 за класифікацією А. Медведева. Другий тип – це «зрізні» у вигляді витягнутої лопатки з тупокутним або вигнутим дугою вістря. До середини XIII ст. вони на Русі не відомі, з'явилися разом з монголо-татарами. Такі вістря належать до типу 67, а час найбільшого їх побутування припадає на XIII–XIV ст. На досліджуваних теренах наконечники такого типу масово виявлені на території згаданого Чорнівського городища. Подібні вістря зустрічаються на пам'ятках, які були зруйновані монголами. Третій тип – «зрізень» джучидський. Він має довжину 10 см, довжина пера – 5,8 см, ширина – 3,5 см. Виявлений на території Чорнівського городи-

⁸ Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Ч.2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток / І. П. Возний. – Чернівці : Золоті литаври. – 2009. – С. 233–282.

⁹ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел VIII – XIV вв.) / А. Ф. Медведев // САИ. – 1966. – Вып. Е1–36. – 166 с.

¹⁰ Там же. – С. 122–128.

ща. Він відноситься до типу 69. Це типовий монголо-татарський наконечник, виявлений на багатьох зруйнованих кочовиками давньоруських пам'ятках, що загинули під час навали.

Усі згадані вище «зрізні» були занесені монголами й використовувалися населенням Східної Європи у першій половині – середині XIII ст. Цікаві дані про такі стріли наводить францисканський монах Джованні дель Пано Карпіні. У монголів є «[...] залізні наконечники стріл досить гострі, – пише він, – які ріжуть з обох сторін, подібно до двосічного меча [...], мають гострий хвіст довжиною в один палець, який вставляється в дерево [...]. Є них також й інші стріли для стріляння птахів, звірів і беззбройних людей, у три пальці шириною»¹¹.

Цей фрагмент тексту вимагає детальнішого коментаря. Одним із найбільш рідкісних, на нашу думку, є наконечник стріли, який можна віднести до типу *дворогих «зрізнів» без упора*. Виявлено такий наконечник на території князівської фортеці XII – першої половини XIII ст. Ленківці на Пруті. Довжина його становить 7 см, ширина пера – 3 см. Відносять такі вістря до типу 59. Правда, А. Медведєв зауважив, що вони поширені були, в основному, в X–XI ст. у Приладожжі, Прикам'ї та Поволжі. Однак, наконечники, які нами вивчаються, відомі на городищі XI–XIII ст. Ковчин на Чернігівщині, Білій Церкві, городищі Драче (Словенія). Такі вістря характерні для стріл кочівників, а в Пруто-Дністровському межиріччі їх було достатньо.

Говорячи більш детально про функціональний аспект «зрізнів», хотілося б сказати про гіпотезу фрикційної пенетрації, тобто взаємодію із захисним озброєнням. Так, в історіографії існують припущення, що наконечники, які ми вивчаємо, застосовували як проти кольчуги, так і проти ламелярного панциря. Гіпотеза фрикційної пенетрації може свідчити про використання середньовічними воїнами широких наконечників з притупленим кінцем у вигляді тупого трикутника чи дуги порівняно широкого радіуса. Загальною особливістю даних наконечників є те, що при потраплянні в живу тканину вони майже миттєво знижували швидкість та віддавали свою кінетичну енергію. Отже, якщо величина цієї енергії порівняно невелика (наприклад при натягу лука не на повну амплітуду), то такі стріли, відповідно до волі стрілка, можуть завдавати неброньованим індивідам лише поверхневі поранення (не смертельні рани) та виробляти зупиняючу дію. Тобто, наконечники типу «зрізні» застосовувалися, перш за все, проти неброньованих цілей і були своєрідною «психологічною атакою».

Такі наконечники поширені в сагайдачному наборі там, де вони співпадають зі знахідками металевих захисних озброєнь, як, наприклад, у Новгороді чи Східному Сибірі, де з великою імовірністю можна висунути гіпотезу про необхідність застосування цими воїнами адекватних засобів ураження проти броньованих цілей (тобто таких же воїнів). Але, на даний момент в історіографії існує думка, що «зрізні» використовували виключно проти неброньованих цілей. Такий погляд заснований на свідченнях деяких середньовічних авторів, зокрема Пано Карпіні, про те, що для ураження незахищеного противника монголи, наприклад використовували стріли з широкими наконечниками. Разом з тим, «зрізні» являють собою найбільш характерний тип наконечника з черешковим насадом на древко, який і є однією з основних рис конструкції броньованого металевих снаряду.

Саме черешок сприймає, вигинаючись, напругу в місці насадки наконечника на древко та поширює її на усю довжину свого кріплення до древка. А довжина ця є доволі суттєвою, і в багатьох випадках близька до довжини робочої частини наконечника, в той час, як глибина втулки у наконечнику – завжди менша довжини робочої частини, а її діаметр менший від діаметра древка. Окрім того, «зрізень», на відміну від

¹¹ Карпіні Дж. Дель Пано. История монголов. Рубрук Г. Де. Путешествие в Восточные страны / ред., вступ. статья Н. П. Шастиной. – М. : Мысль, 1997. – С. 51.

шиловидного наконечника, розширюється в головній частині. Значить, у момент удару більша маса снаряду знаходиться на поверхні цілі і, як наслідок, більша маса стріли бере участь у пробитті перешкоди.

У літературі прийнято називати «зрізнями» ледь не всі наконечники з розширеною робочою частиною, яка має або притуплений, або увігнутий профіль (зворотну стріловидність). Але, на нашу думку, ці конструкції мають різне призначення, і їх, усе ж, слід відносити до двох абсолютно різних підвидів: якщо зрізень із притупленим краєм може бути розрахований на нанесення поверхневих поранень, то екземпляри зі зворотною стріловидністю, чи дворогі, цілком відповідають призначенню проникаючих чи бронебійних.

Та чи дійсно знахідка з Ленківцевого городища є наконечником стріли? Ми не ставимо собі за мету на основі неперевіраних даних моделювання аеродинамічних якостей спростувати тезу щодо ідентифікації даного предмету як наконечника стріли. Ми хочемо пояснити тенденції та критерії ідентифікації наконечників стріл як дворогих «зрізнів». По-перше, у предмета з Ленківцевого городища відсутній перехід від кріплярної до ударної частини, одна частина відламана; окрім того, збережений ріг не є загостреним, а круглий, і при penetрації із захисним озброєнням він міг або зрикошетити, або роги його могли розійтися в інші сторони; також, при взаємодії з ціллю такий «наконечник» розколов би деревко, оскільки, упор на ньому цілковито відсутній. Дані припущення потребують подальшого підтвердження на основі моделювання процесу penetрації, тому ми не можемо остаточно сказати про ідентифікацію даного предмета.

Дослідники-зброєзнавці наводять зображення Y-подібних наконечників арбалетних болтів, вказуючи, що вони «були популярні завдяки ефективній дії при полюванні на серн»¹², застосовувалися при полюванні на дичину. Але матеріали середньовічних збройних колекцій дають нам зразки наконечників (правда це наконечники турнірних списів), які використовувалися виключно для впливу на броньовані цілі.

Цікаві дані про призначення Y-подібних «зрізнів» може дати металографічний аналіз. Наприклад, Ю. Моргунов описує знайдений ним «дворогий зрізень з упором», який «відрізнявся особливим стилем виконання». На різальний край з великою майстерністю були прикріплені пластинки з вуглецевої сталі. Логічно припустити, що під час роботи, шляхом виготовлення леза, «бойова функція» належала робочій частині виробу, який був призначений для пробиття броні¹³. Як працює такий наконечник?

При фронтальному ударі в цілі одразу ж двома рогами рикошет малоїмовірний: загострення стараються «роз'їхатися» у протилежні сторони і снаряд «прилипає» до поверхні. При відхиленні від перпендикуляра в перешкоду вдаряється один з рогів. Якщо при цьому проекція центра тяжіння стріли на поверхню цілі близька до проекції видовженої осі одного з рогів, то цей ріг входить в цілі перпендикулярно. Якщо ж снаряд налітає на цілі зі значним відхиленням від перпендикуляру і центр його тяжіння не відповідає вектору реакції, то можливий рикошет та удар по цілі деревком.

Поглянемо на зображення згаданого вище наконечника з «навареними» рогами. Вимірюванням неважко встановити, що кут між рогами близький 40°, тобто, даний наконечник не зрикошетить при кутах зустрічі – 20°. Беручи за увагу експериментальні дані, за П. Джонсом, саме таке відхилення від перпендикуляра для бронебійного наконечника є критичною величиною; відхилення на 20° перешкоджає penetрації броні 2 мм, у випадку пробиття тонкої броні те ж відхилення приводить до зменшення величини проникнення в заброневиий простір.

¹² Бехайм В. История оружия / В. Бенхайм. – СПб., 2005. – С. 45–87.

¹³ Моргунов Ю. Ю. Сампсониев Остров: Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI – XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. – М. : Наука, 2003. – С. 143–145.

На жаль, точний масштаб зображення наконечника, про який ішла мова вище, а саме з розкопок Ю. Моргунова, невідомий, і можна лише вважати, що довжина рогів даного наконечника відповідає потенційній глибині проникнення в заброневий простір. Інформація про цей параметр, у співвідношенні зі знанням максимального кута відхилення вектора руху стріли, дозволила б здійснити обґрунтовані твердження відносно координати її центра тяжіння.

Наприклад, шиловидний наконечник являє собою тіло, яке обертається в будь-якій із площин однаково. Разом з тим, «зрізень» (зокрема дворогий) в одній зі своїх площин дає той же перетин, що й шиловидний наконечник. Значить, якщо від нормального кута зустрічі відхилена та його площина, що має більший перетин (він падає площиною на площину), то в плані протидії рикошета він працює так само, як і шиловидний наконечник, маючи перед останнім ту перевагу, що його ріжуча частина ширша (чи стійкість двох рогів більша), а значить при інших рівних умовах робочий орган стійкіший і менше підлягає деформації. Звісно, «зрізень», який має два різні перетини у своїх видовжених площинах, може впасти на ціль і так, і інакше.

Можливо, думка про гіпотезу фрикційної penetрації металевого захисного озброєння не знайде поки експериментального підтвердження і бронебійна функція «зрізня» при попаданні його «ребром на площину» залишиться під сумнівом. Але, імовірність до бронепробивання при потраплянні «загостренням на площину» виглядає безсумнівною. На нашу думку, лучник просто не знає, якою з площин видовженого перетину його наконечник попаде на ціль і не може контролювати цей процес (стріла може повернутися в польоті). Таким чином, якщо вважати, що «зрізень» є бронебійним щодо лише однієї з перпендикулярних площин видовженого перетину, а можливість падіння на ціль як «потрібною», так і «непотрібною» площиною є рівною, то для надійного ураження броньованої цілі необхідно лише збільшити кількість снарядів, які летять у неї. Окрім того, логічно очікувати появи у боезапасі лучника і снарядів проміжного чи універсального обліку, які поєднують якості як шиловидного наконечника, так і «зрізня». Такий наконечник широко відомий за археологічними даними й описаний в літературі як листовидний, чи лавролистий (табл. 1).

Таблиця 1: Пенетрація різними видами наконечників

Тип наконечника	Імовірність рикошета від броні по перпендикуляру	Імовірність рикошета по відхиленні від перпендикуляра
Шиловидний	Відносно низька	Висока, якщо приплюснутий «носик»
«Зрізень»	Залежить від кута зустрічі	Залежить від кута зустрічі
Дворогий «зрізень»	Відносно низька	До 20° відносно низька
Листовидний	Середня в будь-якій площині	Середня в будь-якій площині

Ми розглядаємо тут лише деякі можливості сценарію удару: снаряд або пробиває броню, або повністю рикошетить від неї. У тому випадку, якщо пробиття броні досягнуто, плоский наконечник (зрізень чи листовидний) утворює в ній вузький отвір, довжина якого набагато перевищує діаметр древка стріли. При цьому довжина робочої (проникаючої) частини наконечника може виявитися недостатньою для ураження внутрішніх органів противника. Але якщо енергія снаряду не вичерпана і його рух у броні продовжується (наприклад, при фронтальному ударі), то черешковий упор, виконаний у вигляді своєрідної шайби (показаний стрілкою), розрухує прямі та довгі кромки отво-

ру, ослаблені розривом, вони легко відгинаються і сам упор, а за ним древко стріли входять всередину. При подальшому русі древко співстикається зі стінками отвору всього у двох точках і його затирання є мінімальним. Порівняно з іншими наконечниками, внаслідок зосередженості маси на кінчику «зрізня», останній (за рівних умов) навіть при зламі древка заносить у заброневий простір найбільшу енергію (яка визначається як відношення маси до глибини проникнення в людське тіло) (табл. 2).

Таблиця 2: Ураження різними видами наконечників стріл

Тип наконечника	Можливість проникнення в пробитий отвір захисного озброєння	Можливість несмертельних ран (по неброньованих цілях)
Шиловидний	Висока	Немає
«Зрізень»	Залежить від кута зустрічі	Є
Дворогий «зрізень»	Обмежена довжиною рога	Є
Листовидний	Середня в будь-якій площині	Не відомо

Окрім того, задні краї робочої частини зрізня, внаслідок своєї зворотної стрілоподібності, у силу «вибуху» раневого каналу, відіграють у тілі жертви роль «шипів, що не повертаються».

Говорячи про наконечники стріл типу «зрізні», виявлені на Чорнівському городищі, слід сказати, що вони є важливими знахідками для регіону. Предмети озброєння загалом з городища дозволяють реконструювати бій, який відбувся тут. Так, укріплення було піддане масивному фронтальному обстрілу. Загальна реконструкція бою на городищі є справою майбутнього, та необхідно поставити кілька проблем для неї. Про знахідки «зрізнів» на території городища слід сказати, що вони тяжіють більше до північно-східної частини, тобто до території, з якої найзручніше було вести обстріл городища. І поступово обстріл тяжіє на південь, до другорядної лінії оборони – напільного валу. Так, розглядаючи написане вище про загальну балістичну інтерпретацію «зрізнів» у контексті того, що на городищі також було знайдено велику кількість шиловидних наконечників стріл, слід сказати, що спочатку оборонці городища були обстріляні стрілами з шиловидними наконечниками, бо необхідно було знешкодити перш за все воїнів, які володіли власним захисним озброєнням-кольчугою, а згодом монголо-татари фронтально, з північно-східного боку обстріляли повністю городище, як броньованих, так і неброньованих цілей, уже й універсальними наконечниками. Тобто, «зрізні», які випускалися монголо-татарами, покликані були здійснити психологічну атаку мешканців городища. Кочівники могли їх використовувати й проти броньованих цілей.

Отже, наконечники стріл типу «зрізні» є недостатньо вивченими. Невідомими є бронепробивні функції. Використання таких стріл було вигідним для обстрілу тих чи інших городищ, адже вони здійснювали, по-перше, психологічну атаку мешканців та завдавали глибоких поранень, з якими важко було вижити в умовах паніки, постійного штурму, пожеж тощо. Монголо-татарські «зрізні» є важливими «артефактами» військової історії доби середньовіччя, за допомогою яких можна здійснити реконструкцію військових подій за участю номадів.

The author, based on the archaeological finds of nomadic distant battlefield weapons, including the most common Mongol arrowheads, type «shear» exercise their interpretive and atributatsynnyu analysis in this article. It is made the attempt to use the functional characteristics of this type of arrowheads in Bukovyna and put the problem ballistic study of this

type of weapon distant battle for the reconstruction of war in the region in the first half of the XIII century.

Key words: *arrowheads, «Shear», ballistics, mound, penetration, historical reconstruction.*

Назарій Баярчак (Івано-Франківськ)

УДК 392.398
ББК 63.5

КОСМОГОНІЧНІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ

На матеріалах вітчизняної етнографічної літератури й джерельної бази кінця XIX – початку XX ст. розглянуто космогонічні вірування і уявлення українців Карпат, пов'язані з господарською діяльністю і побутом, зроблено спробу їх систематизації. На основі компонентного аналізу виокремлено головні складові космогонічних уявлень.

Ключові слова: *космогонічні вірування, космогонічні уявлення, обрядовість, побутова діяльність, Карпатський регіон.*

Космогонічні вірування – це система народних міфологічних вірувань та поглядів на сутність і походження світу, небесних тіл Сонячної системи, природних і стихійних явищ, рослин і тварин. Космогонічні вірування відображені в усній народній творчості, зокрема в міфах, легендах, переказах, піснях, колядках тощо. Вони беруть свій початок ще в дохристиянську епоху, коли наші предки поклонялися різним язичницьким божествам. Після прийняття християнства народ надалі зберігав язичницькі уявлення, до яких додалися християнські мотиви. Такі уявлення передавалися з покоління в покоління і дійшли до наших часів.

Космогонія українців Карпат не залишила нам послідовного вчення про створення світу, про яке можна лише здогадуватися за опосередкованими свідченнями. Дана тема не розроблена етнологами і етнографами. Немає монографічних досліджень і наукових публікацій. Проте слід зазначити, що космогонічними віруваннями українців і загалом слов'ян вчені цікавилися неодноразово, зокрема українські етнографи кінця XIX – початку XX ст.: Я. Головацький¹, В. Гнатюк², А. Онищук³, І. Франко⁴, П. Чубинський⁵, В. Шухевич⁶. Загальну характеристику космогонічних уявлень українців дали В. Завадська⁷ і Г. Булашев⁸.

¹ Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / уклад. Я. Ф. Головацьким. – К. : Довіра, 1991. – С. 35–36.

² Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Етнографічний збірник / В. Гнатюк. – Львів, 1902. – Т. 1 – С. 111–113.

³ Онищук А. Матеріали до української етнології, / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. 11. – С. 1–17.

⁴ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. Етнографічний збірник / І. Франко. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 161–164.

⁵ Чубинський П. П. Труды етнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / П. П. Чубинський – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 1–4, 32–45.

⁶ Шухевич В. Гуцульщина : в 4-х т. / В. Шухевич // Матеріали до Українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 2. – С. 191–192.

⁷ Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська. – К. : Орфей, 2002. – С. 70–90.

⁸ Міфи України. За книгою Георгія Булашева «Український народ в своїх легендах поглядах та віруваннях» / перекл. Ю. Буряка. – К. : Довіра, 2003. – С. 50–55, 243–250.

У даній публікації автор ставить за мету окреслити космогонічні вірування українців Карпат кінця XIX – першої половини XX ст. Відповідно до мети поставлено завдання:

1. з'ясувати значення небесних світил, природних і атмосферних явищ у житті місцевих мешканців;
2. показати зв'язок космогонічних явищ із народним побутом;
3. охарактеризувати народну уяву українців про природні явища й виокремити в ній головні складові космогонічних вірувань.

Серед космогонічних уявлень важливе місце посідає проблема створення світу. У карпатських русинів є переказ, що цар-вогонь разом з царицею-водою створили світ. Створення світу описано також у галицько-руській колядці:

«Ой коли було з начало світа,
тоді не було неба, ні землі;
Але лиш було сине море»⁹.

У колядці описується, як злетіли два голуби – символи двостатевої творчої сили – кохання і почали творити, здобувати з безодні даної стихії. Пасивне положення води в природі стало для людини приводом бачити в ній жіночу істоту.

Без животворної сили світла непорушна вода наповнює простір у вигляді снігу, льоду, мертвої маси, але коли світло й тепло пробуджують її, вона розтоплюється під впливом світла народжує і живить світ¹⁰.

У цілому, по Україні зафіксовано дуже багато легенд, котрі відображають вплив гностико-богомільського вчення про світобудову, за яким Бог є творцем лише одного духовного світу, а матеріальний світ, включаючи тіло, створений сатаною, що існував споконвічно і являв собою втілення зла¹¹.

Земля є однією зі складових космогонічних уявлень, яка в дохристиянські часи вважалася святою істотою. Окремих оповідань про це досі не записано, але трапляються уривки, які на це вказують. Відоме вірування, що не можна бити палицею по землі, «бо тому, що б'є, мати помре». Збереглися також натяки в приповідках, наприклад: «Аби мя свята земля не носила»¹², «На святу землю найстарша присяга»¹³, «Бодай го свята земля на приймила»¹⁴. Здавна люди шанували землю. Усе живе завдячує землі своїм існуванням, особливо наш хліборобський народ. Земля годує, дає притулок і порятунок. Перша людина – Адам – була виліплена із землі, точніше – з червоної глини. Земля завжди відіграла дуже велике значення в житті людей.

У записах Івана Франка, проведених у селі Підгір'я, знаходимо космогонічну легенду про землю: «Земля стоїть на воді з усіх боків обілляна морем. Під сподом також є вода, і для того, як копати вглиб, то все чоловік докопається до води. Де на землі понаставляло великих будинків, великих тягарів, там земля прогинається, а часом трясеться, є такі місця, де земля не могла витримати і запалася. Кажуть, що під Львовом також земля прогнулася. Він трясся вже два рази: як затрясється ще третій раз, то провалиться і на його місце виступить сине озеро»¹⁵. Українці Карпатського регіону вірили, що спочатку була вода, а вже потім земля, тому вода є всюди навколо землі. Схоже, що жителі маленьких сіл остерігалися великих, щільно забудованих міст і тому думали, що земля там може не витримати й провалитися.

⁹ Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – С. 35.

¹⁰ Там само. – С. 36.

¹¹ Міфи України. – С. 51.

¹² Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Етнографічний збірник / І. Франко. – Львів, 1907. – Т. 23. – С. 179.

¹³ Там само. – С. 181.

¹⁴ Там само. – С. 182.

¹⁵ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. – С. 162.

У праці А. Онищука знаходимо ще одне вірування, пов'язане з землею: «Землю також вважали живою істотою, як і людину, якщо в людини кров йде жилами, то по землі річками, озерами та іншими водоймами, які є жилами землі». «Земля, буває, відкривається, аби забрати грішника до себе»¹⁶. Люди вірили, що глибоко в надрах землі є пекло – вогонь незгасимий, у якому мучаться грішники.

На думку П. Чубинського, «під **небом** [акцент наш. – *Н.Б.*] розуміє народ повітряний простір, невідомого розміру і такий яркий, що людські очі не могли би знести його блиску, тому воно закрите облаками»¹⁷. «Звід неба стикається десь дуже далеко, на краю світу, з землею. В уяві народу, до того місця, де небо стикається з землею, не доходив ще ніхто з живих людей, бо там живе непоборний, незвичайно сильний і одноокий лютий народ і хвилює безмежне, бурхливе море. Туди дістаються тільки душі небіжчиків, що їх переносять на своїх крилах ангели»¹⁸. Як писав І. Франко, люди також вірили, що після смерті душа летить аж на край світу – туди, де земля закінчується, а небо починається. Між землею і небом є глибока прірва, а через неї прокладена кладка товщиною з нитку. То душа мусить іти по тій кладці. Отже, котра душа в Бога щаслива, то перейде так, як павук по павутині, а котра грішна, то зараз із тої кладки впаде й полетить просто в безодню до пекла¹⁹.

У праці І. Франка читаємо що: «[...] часом небо відчиняється так немов блискавка блисне, але не гасне відразу, а постоїть хвилину, ясність велика відкриється і в тій ясності видно ніби дрібненькі головки то ангели. Якщо людина це побачить, а не забудеться, то чого в тій хвилі попросить у Бога, все їй сповниться. Найкраще просити спасення душі. Хто попросить багатства, то на того Бог гнівається, але прохання його виконає. Небо мусить бути заслонене хмарами, бо інакше його блиск спалив би все, що живе на землі, а навіть саму землю»²⁰. Схожі уявлення зафіксовані й у праці П. Чубинського: «[...] бувають на землі такі щасливі люди, котрі бачили отворене небо. Воно відкривається тільки на дуже маленьку хвилюку і наповняє блиском увесь світ. Звичайно показується тоді в отворі неба фігура чоловіка з мечем або з якоюсь посудиною в руках. Фігура з мечем віщує війну, а з посудиною – великий врожай»²¹. Можна припустити, що ці уявлення пов'язані з вірою в те, що високо на небі є рай – місце для загробного життя праведних людей. Тому часто дивилися на небо з надією, що воно відкриється і покажеться рай. Схоже, що образ чоловіка – це образ архангела Михаїла, якого зображували з вогняним мечем у руках і архангела Рафаїла, показаного з посудиною з пахучим зіллям у руках.

У праці А. Онищука знаходимо уявлення про **сонце**, яке гуцули уявляли правою половиною божого обличчя²², або, на думку П. Чубинського, у вигляді чоловіка з ясным лицем, промені якого освітлюють увесь світ²³.

Також у матеріалах А. Онищука описано християнський звичай людей при сході сонця: «Всякий проте сьогодні, побачивши сходяче сонце, знімає головний убір і повернувши обличчям до сходу, віддає йому глибокий поклін і, хрестячись, шепче слова молитви: Слава тобі Господи за личенько твоє Господне, що показалось праведне, слава тобі!»²⁴.

¹⁶ Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці Надвірнянського повіту 1907–1908 / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. 11. – С. 4.

¹⁷ Чубинський П. П. Указ. сочинение. – С. 2.

¹⁸ Там же. – С. 1.

¹⁹ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. – С. 163.

²⁰ Там само.

²¹ Чубинський П. П. Указ. сочинение. – С. 3.

²² Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. – С. 7.

²³ Чубинський П. П. Указ. сочинение. – С. 4.

²⁴ Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. – С. 7.

У «Матеріалах до Галицько-руської етнології» знаходимо ще один переказ, пов'язаний із сонцем. «Сонце сходить рано, іде через день по небі, світить і гріє, а вечором заходить. В місці, де сонце заходить, там справи божі, там є велика книга у якій записує Господь людські справи». «Сонце як зайде, то крізь ніч купається у морі». Коли сонце тьмяніє, то вірили, що його випили відьми і упирі²⁵. На нашу думку, це уявлення пов'язане з різними міфічними істотами – демонами, яких дуже боялися в народі. У більшості лих, які виникали, люди звинувачували різних міфічних істот – русалок, лісовиків, відьом, упирів тощо.

За спостереженнями А. Онищука, **місяць** гуцули вважали лівою половиною божого обличчя²⁶. Також місяць уособлює чоловіка, завданням якого є заступати вночі Сонце й освітлювати світ. Він виступає як брат Сонця. В одній колядці говориться: «Встань, господарю, не лежи! На твоїм дворі райська студня, Над тою студнею три брати горять: Оден батенько – ясний Місяченько»²⁷. Третім братом є дощ. У колядці вони вибираються до господаря колядувати.

Місяць подібно Сонцю випивають відьми. Вони з'їдають його так, що лише кров залишається на небі і з тої крові місяць знову перероджується. Коли місяць оновиться, люди побачивши його, хрестяться і, зітхнувши глибоко, кажуть: «Господи слава тобі!» При цьому приповідають:

«Місяцю, місяцю новий,
Питайся старого
Чи не болять зуби мертвого
Як мертвого не болять
Так аби і мене живого не боліли!»²⁸.

В народі вважали, що місяць опікується закоханими, тому дівчата зверталися до нього за допомогою, коли хотіли причарувати до себе хлопців. Вони виходили на двір і примовляли до Місяця три рази: «Місяцю Владимиру! Ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники і невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітками маленькими: як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за осям, як море за морем. Даруй же, Господи, щоб так за мною народженою, хрещеною і молитвенною рабою Божою Марусею, Грицько плакав»²⁹. Так само звертається дівчина з проханням до Місяця, щоб освітлював її милому дорогу: «Ой Місяцю, Місяченьку, не світи нікому, лишень мому миленькому, як іде до дому»³⁰.

Зорі в народній уяві – це Божі вівці, що часто відомі з народних загадок: «Поле незміренне, стадо незліченне, а до них є пастух» (Небо, зірки і місяць). Крім цього вірять, що кожна людина має на небі свою зірку, котра світить їй усе життя і гасне аж у годину смерті свого господаря³¹. А якщо якась зірка падає, то це означає що якась щаслива душа померла³². Ще в давні часи зірки вважалися живими, а чарівниці, захотівши комусь спричинити смерть, повертали голку в сторону зірки, виконуючи рухи, неначе б кололи когось³³.

Образ **води** в народній уяві багатогранний. Життя і здоров'я, очищення і кохання – ось основні грані цього символу. Водою очищаються від бруду – і тілесного,

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Гнатюк. В. Колядки і щедрівки. Зібрав Володимир Гнатюк / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. 35. – С. 173.

²⁸ Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. – С. 8.

²⁹ Чубинський П. П. Указ. сочинение. – С. 92.

³⁰ Головацкий Я. Ф. Указ. сочинение. – С. 237.

³¹ Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. – С. 8.

³² Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. – С. 162.

³³ Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. – С. 9.

і душевного. Використовують воду на благо людині (для ліків, виливання переляку) та на зло (щоб передати закляття і хвороби). Вода також виступає посередником між світом живих і потойбіччям, засобом для розкриття майбутнього.

За міфами й легендами різних народів, вода існувала ще до створення світу – у вигляді первісного «синього моря». Саме з неї з'явилися за волею богів земля, сонце і все живе. Тому вода є символом вічності й одночасно плинності часу³⁴.

У казках часто зустрічаємо згадки про живу й мертву воду. Тала вода, чиста, джерельна – жива. Нею очищуються, п'ючи її чи купаючись у ній, набираються здоров'я. Очевидно, до цього ряду можна віднести й цілющу росу. Стояча вода в трясовинах, болотах – мертва. Таку воду населяє всяка нечиста сила, на неї в замовляннях чарівниці насилають хвороби. Вода в цьому випадку є символічним синонімом хаосу, протилежності білому світові. Вода широко застосовується в обрядах переходу з одного стану в інший (перша купіль немовляти, хрещення, весілля, ритуальне обмивання перед похороном).

Вода – посередниця між живими й мертвими, водночас вона дає змогу пізнавати майбутнє, бо є причетною до вічності. Розкриття майбутнього певним чином пов'язане з нечистою силою. На воді ворожать чаклунки, відьми. До речі, одним зі способів виявлення відьом було кидання зв'язаних жінок у воду – котра не тоне, та й відьма. Є багато способів ворожіння з водою: з воском, каблучкою, яйцем, горіховими шкаралупками тощо. Віра у здатність води розкривати майбутнє відобразилась у народному вислові «як у воду дивився» – це коли хтось часом передбачить події, які надалі справді відбуваються³⁵. В одному гуцульському замовлянні говориться: «Водичко, Йорданичко, Вмиваєш луги, береги Корінне, біле камінне, Умий сего рщеного, Чисто вчиненого Від гніву, ненависти і від усякого лиха!» Перед замовляннем вкидає замовлювач до води три зубки часнику, хрестить її тричі вістрям ножа, виходить із нею каглу (отвір, через який дим з печі виходив), кланяється каглі тричі і примовляє. Опісля дає недужому цю воду пити і обливає тричі хворе місце³⁶.

Іваном Франком записано повір'я, за яким перед Йорданом опівночі вода у всіх ріках і криницях на мить перетворюється на вино. Хто би в ту мить встиг набрати води, то був би у Бога щасливий³⁷.

Як зазначав П. Чубинський, **вогонь** – це мстивий чоловік, про якого кажуть так: «Ми шануєм вогонь, як Бога, він нам дорогий гість. Він як розсердиться і візьме, то другому вже того не дасть»³⁸.

Володимир Шухевич спостерігав шанування вогню і в пастуших гуцульських обрядах. Коли на полонині пастухи розпалюють живий вогонь, повертаються до сходу сонця, вклякають і говорять за ватагом молитву, яку закінчують словами: «Допоможи мені, Господи, як ес мені допоміг сю ватру розкласти, її і згасити»³⁹.

Давня людина не розрізняла живої та неживої природи – вона одухотворювала все довкілля. А фізичні властивості вогню нагадували періоди розвитку людини, її життя: народження – досягнення найвищого розквіту, сили, поступове згасання, нарешті – смерть. Горіння різноманітних предметів бачили як поглинання їжі якоюсь химерною істотою. В українській загадці про вогонь сказано: «Скільки б не їв, ніколи ситий не буде». Мирне тепло домашнього вогнища або, навпаки, жорстоке знищення вогнем

³⁴ Завадська В. Назв. праця. – С. 70.

³⁵ Там само. – С. 78.

³⁶ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. – С. 66.

³⁷ Там само. – С. 164.

³⁸ Чубинський П. П. Указ. сочинение. – С. 45.

³⁹ Шухевич В. Назв. праця. – С. 191.

природи і плодів людської діяльності наштовхувало на думку про зміну настрою та особливості характеру вогню.

Первісне походження вогню народна уява пов'язувала з пекельними місцями. На доказ цього існує багато християнських легенд, у яких, очевидно, відобразилися дохристиянські уявлення. Сюжети цих легенд приблизно однакові й різняться лише окремими деталями. За часів християнства пекло змальовувалося у вигляді вогняної річки, яку оберігає чи утворює своїм тілом змії⁴⁰.

Небесним вогнем, у народі вважали **блискавку**. Українці Карпат вірили, що блискавка – це справжнє небо, яке Бог показує людям крізь розвернуті хмари. Пожежу від блискавки не можна погасити, бо то кара Божа за чийсь гріх. Коли ж блискавиця влучала в людину, то говорили, що нечиста сила намагалася сховатись у чиємусь тілі. Щоб цього не трапилось, на свято Стрітєння в церкві святили свічку «грововицю», яка вважалася оберегом від небесного вогню – блискавки. Люди вірили, що блискавка – це вогняні стріли Св. Михаїла та Св. Іллі, якими вони вбивають змія-дракона⁴¹.

Отже, космогонічні вірування українців Карпат кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. дозволяють нам зробити висновок про важливе значення небесних світил, природних і атмосферних явищ у житті народу. Адже від них, за повір'ями, залежало людське життя. Безперечно, люди боялися і поважали природу. Страх і повага породжували в народній уяві різні образи, з якими вона пов'язувала космогонічні явища. Найчастіше ці образи поставали у вигляді людини, яку уявити було найлегше. Все в народній уяві підкорялося Богу, але простежуються і язичницькі пережитки в космогонічних віруваннях, які наклали помітний відбиток на народний світогляд. Крім того, космогонічні явища зображувались у вигляді символів на одязі, браслетах, посуді, писанках тощо. Існує дуже багато повір'їв, пов'язаних з космогонічними явищами, які мали також велике значення в календарній і сімейній обрядовості. Ці повір'я дійшли до наших часів у народних піснях, колядках, переказах, замовляннях. Отож, космогонічні вірування дають нам змогу глибше пізнати духовний світ наших предків.

The cosmogonic beliefs and ideas of the Ukrainians related to economic and domestic activities are on the Ukrainian ethnographic materials and literature sources of the late XIX – early XXIth. The key elements of cosmological ideas of the Ukrainian peoples are marked.

Key words: *cosmogonic beliefs, cosmogonic idea, ritual, household activities, the Carpathian region.*

⁴⁰ Завадська В. Назв. праця. – С.73.

⁴¹ Там само. – С.74.

Рева Богдан (Івано-Франківськ)

УДК 572.9:638.1
ББК 63.5 (4 Укр)

ПРОДУКТИ БДЖІЛЬНИЦТВА (МЕД, ВІСК) У НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ ОПІЛЛЯ

У статті проаналізовано звичаєво-обрядові форми традиційної культури Опілля, пов'язані з медом і воском. На основі проведених автором польових досліджень характеризується місце і значення меду й воску в календарній та родинно-сімейній обрядовості, побуті. Звертається увага на регіональний аспект такого роду обрядодії та світоглядні уявлення жителів Опілля щодо продуктів бджільництва.

Ключові слова: *віск, мед, свічка, медовуха, кутя, свято Маковея, свято Спаса, Свята вечеря, коливо, канун, Преображення Господнє, Спасівка, Стрітеня.*

Продукти бджільництва складають важливий компонент народної культури УК-раїнців, оскільки вони широко використовувались та й зараз використовуються у побуті, народній медицині, обрядах. До них належать, головним чином, мед і віск. Їх використання в народній культурі має універсальний характер. Свідченням цього є те, що мед або медову сити додають до куті, колива, мед варять на храмові свята, медом частують молодих на весіллі.

Якщо характеризувати продукти бджільництва в народній культурі, зокрема мед, то потрібно відзначити такі її сфери, де мед і його продукти знаходить використання, – родинно-сімейна обрядовість (народження, похорон), традиційна календарна кулінарія, народне дозвілля.

На території Опілля ряд специфічних місцевих рис має використання меду в народній кулінарії, зокрема, під час виготовлення як обрядового так і повсякденного печива. Особливою різноманітністю та смаковими якостями відзначаються опільські медяники, медівники, які готували з різних сортів борошна та меду. Що цікаво, на Опіллі навіть склалась традиція так званого «печива від хрещеного чи хрещеної». Як оповідають респонденти, суть цього звичаю полягає в тому, що хресні батьки під час відвідин своїх похресників, зазвичай, приходять із випеченими для них медяниками¹. Це мотивовано тим, що найкращим подарунком для дітей вважається саме медове печиво. Зараз це сприймається на рівні простих гостинців, але насправді звичай має глибшу суть – своєрідне побажання дитині щасливої долі, здоров'я та благополуччя.

Серед великого різноманіття медового печива на Опіллі велику популярність мають медові шишки. Під час здійснення польових досліджень вдалося зафіксувати один із рецептів їх виготовлення: до одного кілограма пшеничного борошна додають півкілограма ледь підігрітого меду, вбивають два яйця, досипають чайну ложку соди і в невеликій порції води компоненти ретельно змішують, а коли суміш готова, її знову перемішують і формують коржики, а через півгодини печиво саджають в піч². Окремі господині інколи вкладають розрізані шматочки в невеликі форми, що нагадують стилізовані фігурки квітів, птахів, тварин або чоловічків. Медові шишки випікають у

¹ Свідчення Стахіва Михайла Андрійовича, народився 6 жовтня 1939 р., професія: зоотехнік, на даний час пенсіонер, проживає в с. Тенетники Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 16 лютого 2013 р.

² Свідчення Пікуляка Михайла Олексійовича, народився 7 листопада 1948 р., професія: тракторист, на даний час пенсіонер, проживає в с. Мединя Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 22 вересня 2012 р.

добре натопленій печі. У давнину це смаковите їство готували переважно для обрядового вжитку, а зараз воно вже випікається та вживається і в будні. Найчастіше ці медові шишки випікали напередодні Різдва чи Нового року й частували ними колядників і щедрівників. Звісно, що медові вироби мають хороші смакові якості, що також є неодмінним атрибутом їх широкого використання в народній кулінарії. Свідченням цього є такі поширені на Опіллі приказки: «з медом і пальці оближеш», чи «будеш його годувати цукром-головою, будеш його напувати від меду ситою»³.

Навіть зараз окремим виробам із меду належить важлива роль під час календарних обрядодій. Так, особливо символічний почастунок обрядовими стравами з продуктів бджільництва яскраво простежується на Опіллі напередодні Різдва⁴. Тут варто відзначити два рівні: перший – це суто вживання людьми ритуальних страв з меду напередодні визначних календарних дат, другий – ритуальне годування самих бджіл виробами з меду чи ним самим. Таке, свого роду, частування бджіл спеціально приготовленими чи залишеними від святкової трапези стравами з домішками меду, тобто ритуальна «годівля», проводили з метою активізувати їх плодючість, збільшити медоносність, уберегти від втечі, недуг та зурочення, а також підкреслити належність до сім'ї пасічника. Водночас таке частування володіло семантикою офірування і «годування» душ померлих предків, згідно з уявленнями про втілення людської душі в домашніх тварин, зокрема бджіл⁵. Саме такого роду обрядодії особливо поширені на Опіллі в період Різдвяних свят.

Однак доволі розповсюдженими на Опіллі є обрядодії щодо символічного використання меду в народній культурі саме в людському середовищі. Так, у традиційній народній кулінарії мед у чистому вигляді є невід'ємним складником ритуальної різдвяної куті. На Опіллі її варили з обтовленої пшениці разом з тертим маком, що й стало основним ритуальним компонентом Святвечірньої трапези⁶. Цікаво те, що її споживали не лише живі члени роду, а й предки, для яких ставили кутю разом із ситою на вікні⁷.

Кутя як ритуальна страва має архаїчну традицію. Сам спосіб її приготування, коли пшеницю товкли в ступі, за висловом Ф. Вовка, нагадує неолітичну добу, коли не знали млинів та жорен. Кутя – каша, яка складалася з пшениці, маку й медової сити; виступала жертвою, яку приносили невидимим духам предків, котрі опікувалися своїми родами і яких через це вшановували як домашніх божеств. Кутю до Різдва готували як на Опіллі, так і в інших історико-етнографічних районах України. Вона була основним об'єктом святвечірніх ворожінь, спрямованих на збереження та примноження домашньої худоби і бджолиних роїв⁸.

Оскільки від волі предків залежала доля майбутнього врожаю, їх прагнули всіляко задобрити й умилювати, «годуючи» наїдками з виразною поминальною семантикою, які залишали після вечері для душ померлих, відносили на кладовища, віддавали жебракам і мандрівникам, домашнім тваринам, у яких могли перевтілюватися предки. Тому кутя як ритуальний почастунок з помітним використанням меду належала не стільки людям, скільки їх невидимим супутникам – предкам, що проявляли себе через ритуальне офірування⁹. У різдвяних святкуваннях актуалізувалася різно-

³ Скуратівський В. Т. Кухоль меду / В. Т. Скуратівський // Українське слово. – 2012. – 19–25 вересня (№38). – С. 13.

⁴ Скуратівський В. Т. Кухоль меду / В. Т. Скуратівський. – Львів, 2000. – С. 112.

⁵ Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX - початок XX ст.): монографія / НАН України, Ін-т народознавства / У. В. Мовна. – Львів, 2006. – С. 95.

⁶ Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат / Т. О. Гонтар. – К., 1979. – С. 95.

⁷ Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття. – С. 95.

⁸ Там само. – С. 96.

⁹ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб., 1993. – С. 212.

векторна семантика меду, що виступав символом солодкості та лагідності, як важливий обрядовий компонент поминальної куті. У зв'язку з цим під час традиційних обходів господарств на перший та другий Святвечір мед фігурував як один з основних захисних елементів. Така функція меду виявлялася і у Великодній обрядовості, зокрема в сімейно-шлюбній семантиці. Первини меду, які на свято Маковея та Преображення Господнього (Спас) приносили до храмів для освячення, первісно не призначалися для споживання людей, а вважалися долею богів та інших представників антисвіту, яких прагнули умилювати¹⁰.

На самого Маковея мед їдять з маковими коржиками, а на Спаса – з яблуками та грушами. Отож, доволі яскраво помітно, що мед у традиційній кулінарії виступає як свого роду ритуальна їжа. Як уже відзначалося, днем, коли разом з плодами – яблуками, грушами – святити й мед, було церковне свято Преображення Господнього (другий, Яблучний Спас), яке відзначається 6 (19) серпня. Ця дата виступає офіційними розговинами на мед, зокрема в українців та росіян, відколи дозволялося його споживати. Що цікаво, на Опіллі піст «Спасівка», що табував уживання садовини й меду, кардинально відрізнявся від приписаного на той самий час християнського посту на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Останній тривав ще тиждень після Спаса аж до Успіння, а перший закінчувався з днем Спаса і не регламентувався церковними канонами, а лише народною традицією¹¹.

Проте на практиці у ХХ ст. його вже не дотримувалися, вважаючи, що мед можна їсти завжди. Починаючи від Спаса, мед вживали в їжу суворі охоронці народних звичаїв та послідовники постових норм. Практика пожертвувань ґрунтувалася на уявленнях про втручання богів та предків у діяльність живих, а тому їх прагнули уласкавити піднесенням дарів. Жертвування рідин, зокрема меду, духам і богам, було одним з ритуально-сакральних елементів пракультурних традицій. Приносити в церкву перший мед визначалося для кожного господаря відповідно до звичаю. Розгляд символічної функції меду виявив високий ступінь його ритуальної «залученості» в контексті календарної звичаєвості українців Карпат і Прикарпаття та наявність у нього стійкого кола значень.

Так, у зв'язку з цим виходимо на особливе значення меду й у родинній обрядовості. Це вже простежується під час вживання меду як обов'язкового атрибута похоронної трапези на Святій вечері, що зайвий раз вказує на його зв'язок з поминальною обрядовістю. На Опіллі обов'язковими компонентами похоронного обряду були сита і коливо. Зокрема коливо варили з пісної крупи й заливали медовою ситою. Перед поминальним обідом кожен з присутніх мав скуштувати три ложки колива¹². Отож, доволі помітно, що найперша страва на поминальному обіді – це коливо, або канун. Якщо коливо – це пшенична каша з ситою (переварена вода з медом), то канун – це шматочки білого хліба у ситі. Ще й дотепер на Опіллі існує традиція, що усі присутні на поминальній трапезі тричі пробують коливо, а далі мовчки випивають чарку горілки чи вина¹³. Широке символічне використання меду на різних етапах похоронного обряду спостерігалося в українців Карпат і Прикарпаття. Один з його аспектів полягає в тому, що під час перебування мерця в хаті та протягом поховальних нічних чувань практикували ритуальне «годування» душі медом¹⁴.

¹⁰ Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття. – С. 103.

¹¹ Сосенко К. Різдво-коляди і шедрий вечір: Культурологічна оповідь / К. Сосенко. – К.: СІНТО, 1994. – С. 162.

¹² Скуратівський В. Т. Мед у звичаях, традиціях, обрядах / В. Т. Скуратівський // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 88.

¹³ Українська родина / за ред. Л. Орел. – К., 2000. – С. 376.

¹⁴ Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття. – С. 116–117.

Мед у похоронному обряді семантично і функціонально спрямований на досягнення катарсису його головним «персонажем», оскільки очищає і звільняє душу померлого від вчинених за життя гріхів. Осмислення символіки меду як катартичної та освячувальної має давнє історичне підґрунтя – ще в пізньоантичному культі Мітри мед виступав як причастя, що очищає від гріхів, бо його збирають безгрішні створіння «лише самим доторком до квітів»¹⁵.

Мед у складі колива на ритуальній трапезі відігравав роль медіатора між світом та антисвітом – спожите живими як дар по померлому неодмінно поверталось йому на «тому» світі. Практику роздачі дарів «за поминання душі» ще А. Фішер назвав аналогічною так званому «з'їданню гріхів», яке виявлялося в роздаванні родичам чи прохачам їжі на користь покійника. «Годування» душі медом як спеціальним поминальним наїдком відбувалося в контексті «покутної» частини ритуалу, яка полягала в ліквідації для живих наслідків «прориву» смерті в світ людей. Тому душу небіжчика всіляко намагалися задобрити, полегшуючи їй шлях досягнення раю і якнайшвидше випроваджували з земної оселі. Ритуальне «годування» душ померлих медом відбувалося й під час проведення поминальних обрядів, як індивідуальних, так і календарних, основна мета яких – чітка регламентація зв'язків між земним та потойбічним. Індивідуальні поминання померлих мешканцями Карпат і Прикарпаття проводилися на 3-й, 9-й та 40-й день та в річницю смерті; їх невід'ємною складовою був обід, під час якого відбувалося «годування» душі небіжчика, присутньої, за народними уявленнями, на ритуальному частуванні. Мед у складі колива супроводжував поминання покійних на 3-й, 9-й, 40-й день і в рік після смерті на всій території України, а також у багатьох представників слов'янського світу¹⁶.

Одночасно з поховальною обрядовістю, мед широко використовується і в родильній. Можливо, зв'язок полягає в тому, що народження і смерть виступають як невід'ємні компоненти єдиного біологічного циклу людського життя, тобто як своєрідні переходи до різних рівнів життя. У родильно-хрестинній обрядовості українців Карпат і Прикарпаття мед виконував функцію соціалізації, сприяючи набуттю новонародженим соціально важливих рис характеру, володіння якими в подальшому мало на меті полегшити його повноцінне влиття в соціум і встановлення стабільних відносин з оточенням. Окрім того, актуалізувалася семантика меду як чинника символічної номінації, ідентифікації статі, як міфологічного символу, наділеного магічною спромогою позитивно впливати на долю немовляти, яка визначалася вищими силами вже в перші дні його життя¹⁷. Зокрема, на Опіллі свідченням цього є ритуальне змащення медом уст і очей немовляти, або вже християнізована форма такого вияву – це вироблення за допомогою меду хреста на чолі немовляти¹⁸.

Відомо, що мед входить до переліку найпоширеніших ритуальних символів весілля, проте дослідження його символічності на території Опілля все ж бажають бути кращими. А тому й донині не втратив актуальності заклик українського етнографа 20-х рр. ХХ ст. Л. Шевченка: «Годилося б звернути ближчу увагу га уживання меду [...] в весільнім обряді, з огляду на те, що це був один з найдавніших, первісних продуктів і безумовно мав широке обрядове значення. Розуміється, примінення його в ритуалах треба дошукуватись передусім у лісових околицях, де більше розвинулось пасічництво

¹⁵ Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Г. Бидерманн. – М., 1996. – С. 163.

¹⁶ Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття. – С. 121–123.

¹⁷ Там само. – С. 104–106.

¹⁸ Свідчення Мострянського Ігора Петровича, народився 8 серпня 1941 р., працював на Бурштинській ТЕС, на даний час пенсіонер, проживає в м. Бурштин, вул. Богданова, буд. 11 кв. 14 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 5 квітня 2013 р.

[...]»¹⁹. Тобто, і сьогодні встановлення первісної семантики меду в весільному ритуалі є важливою дослідницькою проблемою.

Для весільного ритуалу характерна інформаційна насиченість «кулінарного» (у нашому розгляді «медового») коду, оскільки за його допомогою здійснюється значна частина ритуальних дійств. Під час обрядового розподілу кулінарного символу кожен учасник отримує свою частку цінностей, свою долю вітальної сили. Власне цим пояснюється висока семіотичність ритуальної зосібна, весільної трапези, яка є формою жертвоприношення, перерозподілу цінностей і утвердження нових зв'язків та відносин²⁰.

Перші кроки творення нових взаємин і маніфестації нових соціальних зв'язків в українців Карпат і Прикарпаття відбувалися під час проведення такого важливого акту весільного дійства як заручини. Саме тоді здійснювалося так зване частування медом го подружжя. На основі оповідей респондентів можна відтворити процес цієї обрядодії: в один келих, наповнений рідким медом, кожний з молодої пари опускає мізинець і дає облизати своєму партнеру, а тоді по черзі всім присутнім²¹. У цей час із уст старости лунало: «Я вас благословлю так, аби вас ніхто не міг розщепити, як не розщепиш бджолу від меду» або «Хай ваша любов буде солодка, як мед»²². Тобто таким чином позитивні якості бджолої сім'ї повинні б, за переконанням самих учасників дійства, перенестись на новостворений союз.

У контексті дослідження символічної ролі меду у весільній обрядовості жителів Опілля вповні розкривається його вітальна, еротико-фертильна та магічно-примножувальна семантика. На різних етапах весільного дійства спільне споживання меду молодятами виступало способом символізації тих ритуальних перетворень, яких вони зазнавали в ході весілля. Так, під час заручин наречені вперше ставали нероздільною парою. Пошлюбні з'єднувальні обряди з медом закріплювали спілку двох осіб, господарську та емоційну злуку повінчаних. Важливе значення в цьому контексті має обрядове куштування хліба-меду під час зустрічі молодих батьками. Цей звичай поширений не тільки на Опіллі, а на всій території України. Загалом же, фінальна частина весільних обрядів, зокрема завивання з частуванням медом, засвідчує перехід молодої пари в статево-вікові групи вже одружених членів соціуму. Спільне споживання меду родичами молодят і ними самими в певній, виробленій віками послідовності мало на меті забезпечити їх соціальне спілкування, поступове зближення аж до символічної злуки обох родів, скріпленої жертвенним куштуванням меду як первісного культурного символу. Під час проведення весільного ритуалу актуалізувалася і символічна функція меду як магічного оберега від злих та ворожих сил, що символізувало й забезпечення благополуччя та всіх благ для молодої сім'ї та їх родин.

Усе ж, таке широке використання меду в родинній обрядовості на Опіллі пов'язане зі значним його магічно-ритуальним контекстом. Про це свідчать деякі паралелі на основі порівняльного аналізу традиційної культури близьких до українців народів. Так, у скандинавській міфології мед символізував екстатичне джерело мудрості, оновлення життєвої та магічної снаги. Мед – один з атрибутів давньоіранського бога Мітри, який у весільному ритуалі відав душевною злагодою і спокоєм та був тісно пов'язаний з родю-

¹⁹ Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі / Л. Шевченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 92.

²⁰ Байбуурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбуурин. – СПб., 1993. – С. 217.

²¹ Свідчення Кузина Івана Федоровича, народився 5 вересня 1933 р., професія: тракторист, на даний час пенсіонер, проживає в с. Темерівці, вул. Лесі Українки, буд. 3 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 6 квітня 2013 р.

²² Мовна У. В. Семантика меду у весільному ритуалі українців Карпат і Прикарпаття / У. В. Мовна // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 4 (7). – С. 93.

чістю. Про креативною символікою мед наділяли не лише індоєвропейці, а й семіти. Давні слов'яни вважали його священним напоєм, яким умилювали богів і поминали мертвих під час тризн, а також застосовували в низці обрядових дійств у час Різдва, Щедрого вечора, Великодня, Маковея, Спаса, в родильній та весільній обрядовості.

Поряд з цими сферами потрібно відзначити важливе місце меду й медових продуктів у сфері народного дозвілля. Так без медових напоїв не обходилося жодне як велике, так і незначне свято. Навіть було два розуміння самого терміна «мед»: як продукт бджільництва і як медовий трунок (мед, медівка, медуха, медовуха, медовиця, варений мед, ситений мед). На Опіллі мед-трунок має кілька сортів: ціджений, чистий прямий, солодкий, прісний²³. Меди-наливки, залежно від компонентів мали назви вишневих, смородинових, малинових. Вони поділялися на міцні, сильні, старі, кислі, прісні, п'янки, ярі, столові. За технологією приготування їх можна виокремити варені, приварені, переварені, ситені чи старостоялі²⁴.

Саме у зв'язку з широким використанням меду в народній культурі, зокрема як незамінного елемента традиційних напоїв, варто розглянути різні його види. Так, виділяють натуральний, падевий та цукровий мед. Натуральний мед виробляють бджоли із зібраного на рослинах цукристого соку – нектару або паді. Нектар виділяють спеціальні залози, що знаходяться у квітах або на інших органах рослин. У результаті його переробки утворюється нектарний або квітковий мед. Квітковий мед – складна речовина, вироблення якої починається в рослинах, а закінчується у вулику за активної участі бджіл. Залежно від виду рослин, з яких він зібраний, мед поділяють на гречаний, білоакацієвий, ріпаковий, люцерновий, липовий. На якість меду дуже впливає його водність, тобто процентний вміст в ньому води. Зрілий мед має водність у середньому 17–19 %. Мед, у якому води понад 20 %, ще не зрілий і довго зберігатись не може, він починає бродити й закисає. Незрілий мед з великою місткістю води відкачувати не слід; його залишають у сухому, добре провітрюваному приміщенні для дозрівання²⁵.

Падевий мед відрізняється від квіткового не тільки хімічним складом, але й фізичними властивостями та фізіологічною дією на організм бджоли. Цей мед бджоли виробляють з паді – солодких виділень попелиць та інших комах на листках дерев, кущів і деяких трав'янистих рослин. Падевий мед бджоли збирають у лісі в липні–серпні, а іноді й раніше²⁶.

Цукровий мед виробляється бджолами із сиропу бурякового й тростинного цукру. Значна кількість його у вулику з'являється при неодноразовому згодовуванні бджолам великих порцій цукрового сиропу. Такий мед залишають їм для зимівлі при падевого або за недостатньої кількості квіткового. Цукровий мед є неповноцінним, але задовільним заміником вуглеводного корму для бджіл²⁷.

Саме виготовлення питного меду мало чітку технологію. Спочатку готували ситу – переварений з водою мед, додавали відповідну кількість хмелю та деякі лікарські трави або ж заморські спеції. Суміш зливали в дерев'яні кадуби чи бодні. Після бро-

²³ Свідчення Манюха Володимира Ярославовича, народився 8 квітня 1966 р., професія: лікар терапевт, проживає в м. Галич, вул. Данила Галицького, буд. 61 Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 3 квітня 2013 р.

²⁴ Скуратівський В. Т. Мед у звичаях, традиціях, обрядах. – С. 86–87.

²⁵ Свідчення Білаша Віктора Даниловича, народився 2 червня 1938 р., професія: працював в управлінні сільського господарства м. Галич, на даний час пенсіонер, проживає в м. Галич, Галицького району, Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 3 квітня 2013 р.

²⁶ Свідчення Бойчука Василя Михайловича, народився 16 липні 1952 р., професія: зварювальник, на даний час пенсіонер, проживає в с. Медина, Галицького району, Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 22 вересня 2012 р.

²⁷ Свідчення Гамуляка Василя Петровича, народився 24 травня 1947 р., професія: шофер, на даний час пенсіонер, проживає в с. Медина Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 22 вересня 2012 р.

діння рідину заливали в бочки, що стояли в прохолодних льохах, і міцно закорковували. Що довше вистоювався мед, то він уважався ціннішим. Міцність меду залежала від кількості доданого хмелю. Слабкі напої вживались як лікувальний засіб від шлункових і простудних захворювань, фізичних виснажень. Натомість, міцніші трунки використовували як обрядовий напій. На всі свята сільські жителі Опілля варили обрядову медовуху, яку розпродували всім бажаючим. Від того залишилася лише саркастична згадка: «Буль, буль, і я там був, мед-пиво пив, по бороді текло, а в роті не було»²⁸.

До найпопулярніших в Україні напоїв належала й сита. Її виготовляли зі щільників. Вошину клали в дерев'яну діжку, потім її наповнювали окропом, іноді клали й розпечений камінь, а зверху накривали полотниною. Завдяки високій температурі віск розтоплювався і спливав догори. Його знімали, а розбавлений з водою мед проціджували й ставили у льох. Вживали ситу охолодженою. З цього приводу казали: «Їжте, дітки, ситу, в споді патока буде». Спершу ситенний мед використовували наприкінці обрядового застілля. Нею заправляли обрядову кутю та коливо. В одній із пісень колядники запитують у господаря: «Чи ситив медок на Святий вечір?». Відтак, сита з повсякденного напою з часом перетворилася на ритуальний, який уживали лише за певних обставин.

Канунний мед, що виготовлявся з додаванням хмелю, відтак був «п'янким», продавали або ж давали «на віру» в братських домах, іноді в оселях кавунників (у кого перебувала братська свічка), на свята біля церкви чи в центрі села. Як правило, на такі колективні дійства запрошували й сільських музик. Скажімо, був звичай: якщо дівчина дарувала парубкові великодні писанки, то хлопець мусив «відборгувати» їй купленим кухлем меду й замовити іменний танок. За звичаєм, усіх, хто приходив «на храм», годилося почастивати медом і запросити на обід²⁹.

Загалом, таке широке використання меду в традиційній культурі, зокрема в народній кулінарії, пов'язано з тим, що до його складу входить більше 70 різних важливих для організму речовин. Мед майже цілком складається з цукру глюкози й левульози (фруктози). Тому мед – це не тільки приємний, смачний природний продукт, але й цілий арсенал важливих лікувально-профілактичних сполук. Як дієтичний продукт мед можна вживати одночасно з ліками для проведення лікувальних заходів. На жаль, незважаючи на очевидні переваги меду серед інших продуктів харчування, він ще не одержав належного застосування в сучасній клініці й у лікувально-профілактичних установах³⁰.

Поряд з медом вагому роль в народній культурі жителів Опілля відігравав інший продукт бджільництва – віск. Це простежується у використанні воскових свічок під час різного роду обрядодій. Віск тісно пов'язаний з культом вогню. Кожна обрядова свічка мала свою іменну назву: громнича (громова), страсна (або трійця), хрищенницька, вінчальна, покійницька. Найбільшу роль у святково-обрядовому житті населення Опілля відігравали громнича (посвячена на Стрітення – Громниці) і страсна свічки, які вважалися найбільшими оберегами³¹. Свічка, як і мед, була і є неодмінним атрибутом весільної, поховальної і поминальної обрядовості³². Образ свічки в давнину символізував сонячне світло й поживу богів, котрі приносять життєдайну силу землі й людині. У побутовому житті українського селянина найбільшою популярністю користувалися два різновиди свічок – страсні та громниці, котрим приписували неабиякі магичні сили.

²⁸ Скуратівський В. Т. Обрядові напої / В. Т. Скуратівський // Берегиня. – 2007. – № 3. – С. 56–57.

²⁹ Там само. – С. 61–62.

³⁰ Сорти меду // Пасіка. – 2011. – № 9. – С. 21–22.

³¹ Свідчення Кравчука Феодосія Михайловича, народився 12 березня 1935 р., працював начальником залізничної станції в м. Бурштині, на даний час пенсіонер, проживає в м. Бурштин, Галицького району, Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 5 квітня 2013 р.

³² Українська етнологія: навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 122.

Особливо це стосувалося страсних свічок. Виготовляли їх за особливо врочистим обрядом, переважно напередодні Чистого (Страсного) четверга, звідки й їхня назва. Страсну свічку потрібно обов'язково освятити в церкві та, запаливши, принести вогонь додому – так, щоб він не погас. Для цього робили спеціальні ліхтарі. Якщо помирала людина, то їй давали в руки страсну свічку – «щоб душа легше відійшла з цього світу». Ставили свічку й тоді, коли покійника клали на покуті³³.

Як споконвічний продуцент воску, бджола несла світло у світ, а вогонь воскової свічки був первісним знаком життєдайної та цілющої енергії сонця. У процесі утвердження християнських світогляди цінностей віск набув нової конотації – офіри християнському Творцеві. Він почав використовуватись українцями як жертва, особливо приємної Богові: без воскових свічок не могло відбутися жодне Богослужіння. У цьому контексті особливо рельєфно виявлялася ритуальна роль воску як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, та благословенного Богом творіння. Світло запалених воскових свічок відіграло важливу роль упродовж усього фінального акту життєвої драми – триденного перебування померлого вдома, напередодні й під час його виносу, траурної церемонії, церковного відспівування, поховання, після похоронного «обігу», а також усіх поминальних обрядів. У процесі проведення зазначених дій виразно простежується захисна функція вогню, покликаною захистити живих від смертоносного подиху мертвого, перешкодити злим силам заволодіти покійним, освітити шлях душі померлого до місця вічного спочинку. Усі ці акти ґрунтуються на очищувальній силі вогню, яка настільки велика, що перекриває злу всі канали доступу до людини³⁴.

Ритуальна роль воску знайшла свій вияв і в обрядовій практиці мешканців досліджуваного регіону – в «рамкових» ритуалах життєвого циклу людини, численних календарних діях з нагоди відзначення Різдва, Водохреща, Стрітіння, Великодня, оказіональній звичаєвості тощо. У згаданих обрядодіях актуалізувалися різноманітні символічні функції воску – магічного оберега: свічки як аналога, еквівалента людського життя; світоча й провідника душ померлих до місця їх вічного спочинку; носія катартичної сили вогню, покликаною захистити живих від магічного подиху смерті; символу світла; світлоносного начала, здатного прогнати темні сили зла й навіть Смерть. Наведений перелік значеннєвих одиниць дає підставу ідентифікувати віск як ритуальний символ з широким та стійким семантичним полем.

Отже, продукти бджільництва відіграють важливе значення в народній культурі жителів Опілля. Це проявляється як і в міфоритуальній, так і в повсякденно-ужитковій сферах. Не випадково вони становлять невід'ємний компонент як родинно-сімейної та календарної обрядовості, так і народного дозвілля та побуту. Мед через ряд своїх природних та міфологічних властивостей на території Опілля використовували і як продукт харчування, і з лікувальною метою; з нього місцеві жителі випікали медівники й медяники, які набули поширення в традиційній культурі цього регіону. Мед став невід'ємним елементом обрядових страв, зокрема куті; його додавали до колива під час поминальних актів; з нього виготовляли ритуально-обрядовий напій – медяну сити та святкові напої – медовуху, медівку тощо. Окрім цього мед був поширеною формою феодалної данини під назвою бджолиної десятини, оскільки бортництво як вид селянського промислу подекуди в Галичині зберігалося ще до початку ХІХ ст., навіть після заборони австрійським урядом утримувати рої в дуплах дерев і видобувати таким чином мед. Натомість, архаїчна символіка воску полягала в уособленні ним вищої жертви небу та душам предків, а полум'я воскової свічки було знаком сонця, вважалося проекцією сонячного проміння. Віск використовували для виробництва свічок. У

³³ Скуратівський В. Т. І три свічки воскові... / В. Т. Скуратівський // Берегиня. – 1991. – № 1. – С. 43–44.

³⁴ Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття. – С. 126.

результаті засвоєння християнських ціннісних орієнтацій утвердилася міфологема воску як офіри Богу – Творцеві усього сущого. Взагалі, користь меду та воску здавна була відома селянину, що стимулювало його займатися розведенням бджіл.

This paper analyzes the customary ceremonial forms of the Opillya traditional culture associated with honey and wax as they are required accompanying elements. In particular, based on field research conducted by the author characterized the place and value of honey and wax in the areas of popular culture – a calendar and family rituals, everyday life. The attention to the regional dimension of such ideological representation locals Opillya on bee products.

Key words: wax, honey, candle, honey, Kuttia, Maccabaeus Savior, the Holy Supper, shakes, Eve, Transfiguration, Spasivka, Stritenya.

Олеся Семенюк (Івано-Франківськ)

УДК 392

ББК: 63.3 (4 Укр) 66.6

ОСОБЛИВОСТІ СВЯТКУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ СВЯТ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

На основі вивчення особливостей відзначання сучасними українськими емігрантами у Великобританії релігійних свят розглядаються нові умови розвитку українського етносу, функціонування національної пам'яті та відтворення традиційних свят за кордоном.

Ключові слова: етнос, культура, традиції, релігійні свята, українські емігранти.

Актуальність статті зумовлюється зростанням інтересу до ознайомлення з традиціями сучасних українських емігрантів у Великобританії, виявлення певних відмінностей святкування та принципу підтримки традицій. Наукова значимість дослідження полягає в тому, що монографічних досліджень не виявлено, а наукових публікацій з даної тематики досі дуже мало. Особливе місце в даному випадку займають польові етнографічні дослідження, здійснені автором. Метою роботи є виявлення організацій, гуртків та товариств, які допомагають традиції в умовах життя за межами України.

Велика кількість українців щороку покидає Батьківщину з різною метою, зокрема часто зустрічається трудова еміграція, менше – наукова, релігійна, дипломатична та навчальна. Вивчення процесу емігрування до Великобританії доводить, що кількість сучасних переселенців до цієї країни становить 65%. Також відомо, що більша частина не повертається на релігійні свята до України. Окремі українці відвідували Великобританію від XIX ст. і зупинялися там на тривалий час. Еміграція українців до Великобританії почалася наприкінці 50–х рр. XX ст. й триває досі. Обсяги еміграції вимірюються десятками тисяч, з них багато галичан. Найбільший відсоток емігрантів спостерігається в Манчестері – близько 30%. Також слід зауважити, що більшість вихідців з України одружуються з іноземцями й стають громадянами «другої батьківщини».

На сьогодні відомо, що у Великобританії мешкає близько 30–35 тис. українців. В основному це представники першого та другого покоління повоєнної еміграції. Збільшується цей показник за рахунок систематичної трудової міграції останніх років. Громадяни, які отримали дозвіл на працевлаштування у Великобританії, користуються такими ж правами щодо захисту своїх інтересів, як і громадяни країни. Перш за все, громадянство Великобританії можна отримати за народження дитини. Дитина, наро-

джена від громадянина країни, автоматично набуває громадянство цієї країни якщо вона була народжена від громадянина Великобританії на території іншої держави, то вона все одно залишається громадянином за народженням¹.

Найпоширенішим способом отримання громадянства серед іноземців є натуралізація. Щоб стати громадянином Великобританії необхідно прожити на її території не менше 5 років (дозволяється відсутність на термін менше 450 днів), продемонструвати добре володіння англійською мовою і бути повнолітнім. Крім того, кандидат у громадяни Великобританії повинен добре поводитися і не мати відхилень психічного здоров'я. Закон про громадянство Великобританії не накладає жодних обмежень на подвійне громадянство. На території країни зафіксовано 65 місць проживання українців у нормальних побутових умовах. У Великобританії діють українські молодіжні організації – Спілка Української Молоді (СУМ) і «Пласт» також українські національні творчі колективи – «Мрія» (Бретфорд), «Дніпро» (Ноттінгем), «Булава» (Ковентрі), танцювальні гуртки – «Метелик» (Редінг), «Орлик» (Манчестер). Для них створені всі умови збереження і розвитку національних традицій, задоволення мовних та культурних потреб. Члени «Пласту» у Північному Уельсі проводять літні табори та оселі «Верховина»².

За даними статистики, українці нечасто відрізняються від інших націй характерними національними атрибутами. Серед поширених – традиційний вишитий рушник. Вагомим елементом збереження власної самоідентичності є відзначання традиційних релігійних свят, зокрема Трійці. Дійство супроводжується міжконфесійною літургією і концертами. З'ясуванню теоретичних проблем еміграційних процесів присвячені наукові розробки українських науковців: О. Малиновської, В. Яворської, А. Шлепакова та інших. Вони стверджують, що для українців, як і більшості народів світу, характерні міграційні процеси, які впливають на етнічний склад, густоту населення і народно-господарську діяльність. Велику роль у налагодженні побуту емігрантів відіграла і відіграє церква³.

Перша хвиля емігрантів селилася компактно; одразу починали будувати храми, які ставали осередком збереження історичних реліквій та культурних традицій. Були створені церковні братства й читацькі клуби. Сучасні емігранти мають значно вищий освітній і фаховий рівень. Більшим є відсоток працездатного населення, найактивніших в репродуктивному та економічному сенсі, що призвело й до демографічних втрат на Україні⁴.

Головною причиною еміграції на початку XXI ст. став високий рівень масового безробіття, погіршення рівня якості життя, зниження сімейного бюджету в результаті економічної нестабільності, а також мізерна заробітна плата. Найбільше виїждять українці із західних областей України. Не зважаючи на те, що доля емігрантів України у Великобританії складається по-різному, слід зазначити, що вони й надалі святкують релігійні свята. Про це не раз розказують священики, які багато років є наставниками для наших співвітчизників за межами України⁵.

Так, отець Іван Ніньовський, який чотири роки тому повернувся з Великобританії, де 6 років проводив душпастирську роботу, розповідав: «Українська еміграція має

¹ [Електронний ресурс. Режим доступу] http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2008_13/sekcija%20ukraina/emigraciya%20ukrainskogo%20naselennya.pdf

² Там само.

³ Яворська В. Історичний огляд міграційних процесів в Україні / В. Яворська, С. Куделіна // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2006. – Вип. 2 (14). – 120 с.

⁴ Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) / А. М. Шлепаков. – К., 1960. – 139 с.

⁵ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://myhelper.com.ua/index.php?newsid=12512>

свої церкви і клуби, на Франклін-стріт стоїть величний собор Непорочного Зачаття – найбільший у світі греко-католицький храм. Окрім нього, відома «Михайлівська» – церква Святого архістратига Михаїла в передмісті, яка є місцем постійних зустрічей та контактів українців між собою. За кілька кварталів від «Михайлівки» розташований Український культурно-освітній центр, що діє з 1980 р., і в його величезному приміщенні працюють українська недільна школа, бібліотека, а також спортивні, танцювальні та всілякі інші гуртки. При самому центрі зареєстровано близько сотні різних українських громадських організацій»⁶.

Світлана Стеблик (громадянка Великобританії, але родом з України, громадянство має вже 10 років), яка перебувала на Україні під час прийняття закону про «двомовність», свідчила, що вона відправляє своїх двох синів до української школи, де їх навчають рідних традицій та релігійних свят, які святкують на Батьківщині саме українською⁷. Щодо самого святкування, то, як правило, ті українці, які ходять до церкви, намагаються дотримуватися давніх українських християнських традицій. Зокрема, святкують Різдво за старим календарем – 6 січня. Мусять бути приготовлені 12 страв, звучать колядки тощо.

Тетяна Калиновська (Семенюк), (28 р.), яка залишилася у Великобританії ще з часу приїзду 2000 р. на практику з англійської мови, розповідає, що в країні існує 10 федеральних свят, які є вихідними днями. Різдво відзначають 25 грудня і воно являється головним святом. Перед тим, як сісти за святковий стіл, англійці йдуть до церкви. На різдвяному столі обов'язково присутня традиційна страва з індички. Головний тост за святковим столом – «Your good health!» – «За ваше здоров'я!». Після різдвяного обіду звучить коротка промова королеви. Різдво у Великобританії прийнято зустрічати в родинному колі або ж у церкві, а ось Новий рік – навпаки – традиційно зустрічають у колі друзів, на дачах, спортивних базах. «На другий день Різдва у Великобританії відзначають день Святого Стефана. У цей день розкривають спеціальні ящики пожертвувань і роздають тим хто потребує допомоги»⁸.

Т. Калиновська розповідає, що їхня українська сім'я святкує одразу за звичаями обох країн. До 18:00 вони святкують в українській церкві. Готують пшеницю та індичку одразу. Традиційну індичку фарширують і шпигують усім, чим завгодно: сиром і капустою, грибами та яблуками, квасолею та часником, хлібом і чорносливом. Індичку, за її розповідями, готують тому, що це чистий птах, а не чотиринога тварина, яка ще за доби середньовіччя вважалася людиноподібною⁹.

Володимир Мельничук – уродженець села Жукотин Коломийського району (26 р.), проживає у Великобританії восьмий рік, але не забуває про своє походження, дотримується всіх українських традицій і постійно цікавиться подіями, що відбуваються в рідній країні. Він одружився і має сім'ю, але все одно розповідає: «Я постійно бачив свою відданість у справах українських емігрантів у Великобританії, тому, безсумнівно не перестаю відвідувати гурти та заходи, які стосуються рідного куточка, а головне надаю перевагу святкуванню саме українських свят і не святкую свята Британії».

⁶ Свідчення о. Івана Ніньовського, народився 6 липня 1964 р., житель м. Ланкашир (Великобританія), священник, колишній житель с. Джурків, Городенківського району, Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 20 січня 2013 р.

⁷ Свідчення Світлани Стеблик, народилася 3 листопада 1980 р., жителька м. Кембридж (Великобританія), працювала нянею, колишня жителька с. Коршева, Коломийського району, Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 29 грудня 2012 р.

⁸ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://myhelper.com.ua/index.php?newsid=12512>

⁹ Свідчення Тетяни Калиновської (Семенюк), народилася 24 квітня 1987р., жителька м. Йокширу (Великобританія), професія: вчитель англійської мови, колишня жителька Чернівців, дата проведення польових досліджень 16 січня 2013 р.

Святкування Дня святого Валентина (St. Valentine's Day) 14 лютого у Великій Британії почалося раніше, ніж у США. Це свято отримало свою назву від імені християнського мученика Валентина, якого було засуджено до страти. Наказ про заборону одруження закоханих священик Валентин знехтував і таємно надалі їх вінчав. У Великобританії особливу увагу цього дня відведено квітам. Як відомо, існує ціла абетка квітів, завдяки яким можна висловити всі свої почуття. Пізніше, від початку виробництва карамелі на цукерках стали видряпувати відповідні слова свята – своєрідні слогани. Цукерки були червоно-білими. Червоний означав пристрасть, а білий – чистоту любові. У британців також є традиція, коли до подарунка закохані додають «валентинки» – листівки у вигляді серця. Нині можна придбати найрізноманітніші «валентинки», але незмінним залишається напис: «To You, with Love from Valentine» – (з Любов'ю від Валентина)¹⁰.

Українці стараються підтримувати це свято. Вони переважно передають додому штучні квіти та подарунки (маленькі сувеніри). Відвідуючи церкву, наші громадяни щиро моляться Богу, щоб Валентин подарував добру долю і любов світу. Володимир стверджує, що ставиться толерантно до таких традицій¹¹.

Визнаючи факт проживання у Великобританії численних громад українців, прем'єр-міністр країни Девід Кемерон зауважив: «Те, що я хочу сказати, взято з британського досвіду, але в цьому є спільні уроки для нас всіх. У Великобританії є українські молоді люди, яких важко ідентифікувати з традиціями. Але цих людей важко ідентифікувати і з Великобританією, оскільки ми самі дозволили послаблення нашої ідентичності, ми заохочуємо різні культури жити окремо один від одного і в стороні від мейнстріму. Наші спроби прищепити їм наш світогляд провалилися. Ми навіть терпіли всі ці культурні спільноти всупереч нашим інтересам і нашим цінностям».

Українська спільнота Великобританії не залишила байдужою німецького канцлера Ангелу Меркель, яка на сторінках своєї праці «Політика мультикультуралізму провалилася» зауважила: «Вони [українці. – *О.С.*] вже починають розуміти, що зробили. Головне, щоб не було запізно. Нація не є сильною, її представники перестають відчувати оту кровну і духовну спорідненість, перестають бачити себе продовженням предків і розуміти, що буде ще майбутнє покоління і перед ними всіма доведеться відповідати. Пам'ятайте Т. Шевченка, що є «мертві, живі і ненароджені». І ви колись були отими ненародженими, зараз є живі, а потім будете мертві. І тільки від вас залежить, яким буде завтра»¹².

Василь Ніньовський, який жив у Британії понад 30 років (родом із села Жукотин Коломийського району) у своєму листі до сестри писав: «Кожне українське свято, яке проходить на Україні без мене, відбивається відлунням у серці, кожна звісточка про куточок, де ще з дитинства вивчав традиції, обливає серце сльозами і затьмарює розум»¹³.

Головним святом для українських емігрантів у Великобританії є Великдень (Пасха). Тут воно відзначається по-різному. Пасхальні традиції до Великобританії привезли переселенці з Європи. Там досі існує звичай у цей день «скочувати яйця» зі

¹⁰ Свідчення Володимира Мельничука, народився 28 жовтня 1987 р., житель м. Плімут (Великобританія), працює офіціантом, дата проведення польових досліджень 14 січня 2013 р.

¹¹ Там само

¹² [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://snip.dyvy.info/2012/12/23/tolerantnist-yak-odyn-z-porokiv-suchasnoho-suspilsyva/>

¹³ Свідчення Василя Ніньовського, народився 21 липня 1914 р., житель м. Брістоль (Великобританія). Лист до сестри Марії (1995 р.), проживав у селі Жукотин, Коломийського району Івано-Франківської області, працював вчителем, дата проведення польових досліджень 20 січня 2013 р.

схилив та невеликих пагорбів. Від 1880 р. традиційно для дітей проходять змагання зі «скочування яєць»¹⁴.

Для українців це свято відбувається дещо по-іншому. Хоча вони й не можуть повністю відтворити всі традиції святкування Великодня на чужині, але все ж стараються посвятити кошики, скуштувати свячене яйце; цьому активно допомагають ся місцеві українські церковні згромадження.

Ще одним святом, якому українці приділяють увагу, є День Матері. Міжнародним за статусом цей день став завдяки саме активістам з Великобританії. Перша спроба започаткувати День Матері датується 1872 роком – відома пацифістка Джулія Уорд Хоув запропонувала відзначити день єдності матерів у боротьбі за мир в усьому світі. Але це свято нагадувало більше День миру і тому підтримки як такої не мало¹⁵. Лише 1907 р. молода Анна Джервіс, у якої передчасно померла її власна мати, написала в законодавчі органи країни сімалю листів з проханням затвердити день ушанування матерів. Це свято визнали офіційно¹⁶. Для українців День Матері набув також релігійного контексту. Богородиця завжди була нашими співвітчизниками особливо шанованою. Навіть проживаючи в різних умовах, українці не забувають про своїх матерів, висилаючи у другу неділю травня додому сувеніри. Українські емігранти, які роками за кордоном, щоразу відвідують програми, які відбуваються з цієї нагоди¹⁷.

Британці ніколи не шкодували про те, що на їхній території проживають українці, розцінюючи це таким чином: «Ми завдяки їхньому перебуванню на нашій землі щось удосконалюємо в себе, щось беремо від них, тобто ми збагачуємо свій великобританський світ завдяки їхній ментальності»¹⁸.

Таким чином, еміграція, переважно трудова, є однією з характерних тенденцій сучасного українського суспільства, а також помітним фактором його розвитку. При цьому українці за кордоном шанують рідні традиції. Поважне місце в системі самоідентифікації українців-емігрантів, зокрема у Великобританії, відіграють релігійні свята.

The new conditions of the process of the national memory function based on the study of the religious festivals features celebrating of the modern Ukrainian immigrants in the UK. The religious fest are very necessary for the immigrants from Ukraine, their mobility abroad.

Keywords: *ethnicity, culture, traditions, religious holidays, the Ukrainian immigrants.*

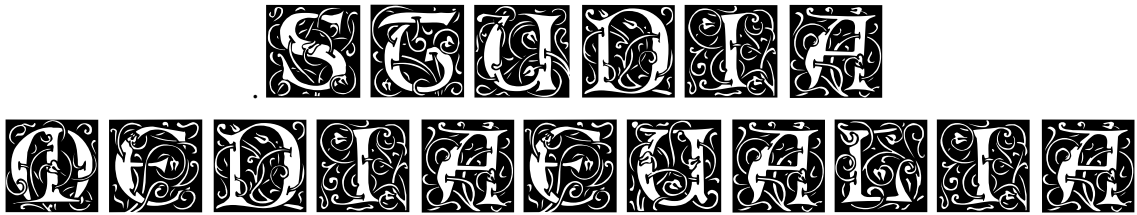
¹⁴ Яворська В. Назв. праця. – 143 с.

¹⁵ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://www.calend.ru/holidays/0/0/386/>

¹⁶ [Електронний ресурс. Режим доступу] http://posobie.info/readtext_articles.php?mode=articles&t=55601#close

¹⁷ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://ppraavvddaa.com/hobbi/Mothers%20day%20ukr.php>

¹⁸ [Електронний ресурс. Режим доступу] http://ukrhistory.com.ua/pidruchnyky/istoriya_ukrainy-verstuk/238.html

Андрій Петраш (Івано-Франківськ)

УДК 273 (4-15) «11/12»
ББК 86.378

ХАРАКТЕР ТА ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЄРЕТИКІВ

Дана стаття присвячена формуванню середньовічної ересі у XII–XIII ст. Автор стисло характеризує найпоширеніші єретичні рухи доби класичного Середньовіччя, розповідає про характер їхньої ідеології. Велика увага приділяється аналізу обставин, що спричинили формування ересі, впливу на них східних віровчень, неграмотності середньовічного суспільства, розвитку міст, появи університетів та посилення папської влади.

Ключові слова: єретичний рух, вальденси, катарі, Йоахім Флорський, Сега-реллі, Дольчіно, апостолікани, францисканці, спірітуали.

Упродовж усього свого існування Католицька Церква боролася з ересю, що виникала поміж віруючих. З моменту свого виникнення єретичні рухи були формою висловлення опозиції існуючому устрою Церкви. Мета статті – розкрити обставини, що спричинили виникнення цих рухів. Для цього спочатку потрібно охарактеризувати особливості їхньої ідеології.

Вальденси. Одною з найбільш поширених середньовічних ересей було вальденство – гетеродоксальний рух, який з'явився у Франції та Італії в останній чверті XII ст. Свою назву вальденси отримали від імені засновника руху П'єра Вальда, ліонського купця, який у 1173 р. роздав усе своє майно біднякам¹. За допомогою перекладачів він переписав кілька книг Старого Заповіту, Новий Заповіт і кілька фрагментів із праць деяких Отців Церкви тогочасною простонародною мовою. Саме бажання зробити Біблію ближчою до народних мас, які не знали латини (так звані *idiotae*, як їх називало латиномовне духовенство) відрізняло вальденсів від інших проповідників тих часів². Крім того, Вальд почав проповідувати людям зрозумілою їм французькою мовою і трактував Святе Письмо по-своєму, хоча проповідувати й коментувати церковний канон дозволялось тільки висвяченим духовним особам³.

За свій ідеал бідності, який вальденси завзято проповідували, вони навіть отримали благословення від папи (1179 р.), проте згодом їх відлучили від Церкви. Причиною цього було те, що, на відміну від ордену францисканців, який виник майже одночасно з вальденським рухом, Вальд не хотів підпорядковуватися Церкві. Він і його послідовники стверджували, що бажають іти за Богом, а не за людиною, таким чином,

¹ Католическая Энциклопедия : в 5 т. – М. : Изд-во Францисканцев, 2002. – Т. 1. (А-З). – С. 818.

² Рипарелли Э. Христианские ереси: вчера и сегодня / Э. Рипарелли. – М. : Изд-во «Ниола-Пресс»; ООО «Издательский дом “Вече”», 2008. – С. 46–47.

³ Лінч Д. Середньовічна Церква. Коротка історія / Д. Лінч. – К. : Основи, 1994. – С. 290–291.

заперечуючи необхідність існування Церкви. Крім того, Вальд сам возвеличив себе до сану архієпископа, що було недопустимим у церковній традиції⁴.

На думку Сергія Головащенко, еретизм вальденсів полягав зовсім не у відмінностях їхнього віровчення від ортодоксального, а в прагненні жити інтенсивним духовним життям, у демократичній проповіді, у намаганні повернутися до зразків Євангелія та апостольської церкви. Це був своєрідний стихійний потяг до реформування церковного життя «знизу». Способи ж цього реформування, очевидно, не вкладалися в офіційну церковну модель. Адже вальденси не належали до ченців чи священників-проповідників. Будучи простими мирянами, вони перебирали на себе функції духівництва, на практиці втілюючи принцип загального священства⁵.

Катарі. Поряд з вальденсами, на півдні Франції з кінця XII ст. поширювалась ересь катарів. На відміну від інших еретичних рухів, невідомо хто був його засновником, як невідомо коли саме та де цей рух виник. Визначальною рисою катарів був дуалістичний світогляд. Вони вірили, що у Всесвіті існують дві конфліктні сили: добра, яку вони ототожнювали з духовною стороною буття, і зла, яку ототожнювали з матеріальним світом. Католицькі теологи віднесли катарів до течії маніхейства, гностичного дуалізму, проти якого боровся ще Св. Августин у V ст.⁶.

Припускали, що ідеї маніхейв передалися катарам через вчення павликіан і богомилів, хоча їхній зв'язок з маніхейством піддається сумнівам: по-перше: ніхто із катарів ніколи не посилався на вчення пророка Мані; по-друге, єдиним текстом, який поважали катари, була Біблія, а єдиною молитвою – «Отче Наш»; по-третє, у катарів не було складної космогонії, розвинутої іконографії чи музичного мистецтва маніхейв⁷.

Катаризм був віруванням суто антикатолицького спрямування. Своїм вченням катари заперечували церковний устрій, таїнства, поклоніння мощам святих, хрести, ікони, святу воду, а загалом усе, що, за словами священників, забезпечувало спасіння. Для них Католицька Церква була синагогою сатани. Різке засудження Церкви викликав катарський обряд *consolamentum*. Він замінював для катар і хрещення, і причастя, а також рятував від гріхів⁸. Цей обряд знецінював необхідність сповіді та Євхаристії як необхідних таїнств для спасіння.

Катари ніколи не заперечували, що вони бажають створити істинну Церкву зі своєю власною ієрархією⁹. Саме тому вони становили серйозну опозицію тогочасній позиції католицької Церкви.

Йоахім Флорський. У 1254 р. в Парижі з'явилась книга «Вічне Євангеліє», яка складалась із творів Йоахіма Калабрійського (або Флорського). Йоахім передбачав початок тисячолітнього царства справедливості, перед яким повинен відбутися «Страшний суд» над світом. Мислитель заперечував необхідність церковної обрядовості, зокрема таїнств, і проповідував бідність як вищий ідеал християнства¹⁰. Ідея «тисячолітнього царства» рівності й справедливості, яка отримала у його творах серйозну аргументацію, посилювала еретичні настрої і активізувала сектантство¹¹.

⁴ Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 64.

⁵ Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій: Навч. посібник / С. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – С. 128.

⁶ Лінч Д. Назв. праця. – С. 294–295.

⁷ Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 60–61.

⁸ История ересей / сост. А. Лактионов. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 361, 422–423.

⁹ Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 59.

¹⁰ Григулевич И. Р. [Електронний ресурс] Инквизиция. – М.: Политиздат, 1976. – С. 95. Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000092/index.shtml>

¹¹ История Италии: в 3-х т. / отв. ред. С. Д. Сказкин. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – С. 348.

Апостолікани. Дольчіно. Ідеї Йоахіма мали сильний вплив на секту апостолікан. Засновником цього руху вважається проповідник Герардо Сегареллі з Парми. Апостольські брати проповідували спільність майна й загальну рівність суспільства¹². На сучасну їм епоху вони дивились як на перехідний до тисячолітнього Божого царства час, мета якого – повернення до істинних правил життя, які заповідали Христос із апостолами. Апостолікани вважали, що світ пройшов 4 стадії. Із Сегареллі почалась остання, четверта стадія, завдання якої – створити істинну апостольську Церкву. На відміну від пасивного очікування йоахімітів (послідовників Йоахіма Флорського), апостольські брати почали конкретну підготовку для перелому тогочасного суспільства¹³.

Після смерті Сегареллі єретиків очолив Дольчіно. Він вирішив заручитися підтримкою неаполітанського короля, який мав виконувати головну роль руйнівника Церкви, у той час, як апостолікани могли діяти тільки словом. Дольчіно проводив активну діяльність, вирішуючи основні питання догматики, приймаючи посланців з інших областей, сформував нове пророцтво. У ньому пророкувалася смерть недавно вибраного папи Бенедикта IX, після якої апостолікани повстануть та створять нову Церкву. Під цим типовим на той час пророцтвом можна було побачити заклик до рішучих дій¹⁴. Саме тому в 1305 р. папа оголосив хрестовий похід проти Дольчіно й через 2 роки єретики були розбиті, а їхній глава захоплений і страчений¹⁵.

Спірітуали. До кінця XIII ст. у францисканському ордені, затвердженому папою Інокентієм III у 1210 р., остаточно виокремлюється рух спірітуалів¹⁶. Заповідь Св. Франциска про абсолютну бідність не була повністю врахована в буллі Миколая III (1279 р). Документ дозволяв братам користуватися власністю, хоча і забороняв володіти нею. Спірітуали були проти всіх нововведень, які порушували заповіді Св. Франциска про бідність і завзято дискутували з конвентуалами – прихильниками папських реформ. Між цими двома течіями постійно виникали суперечки.

Великий вплив на рух спірітуалів мала книга Йоахіма Флорського «Вічне Євангеліє»¹⁷. Тут мова йшла про те, що ера Святого Духа почнеться в 1260 р., після чого клерикальна Церква повинна змінити Церкву духовну («спірітуальна»). Сам Св. Франциск ототожнювався із ангелом шостої печатки «Et vidi alterum angelum ascendentem ab ortu solis, habentem signum Dei vivi. Арос. 7:2»¹⁸ («Я бачив іншого ангела, що підіймався від сходу сонця, маючи печать Бога живого». Откр. 7:2)¹⁹, який відкріє нову еру²⁰.

Найбільш радикальне крило представляв Убертіно де Казале, який вважав пап слугами антихриста через те, що вони зрадили заповіді Франциска й засуджував конвентуалів за порушення обітниць бідності²¹. Боротьба між двома течіями францисканців тривала протягом другої половини XIII ст. і набирала гострої форми. Безсилля спірітуалів добитися втілення в життя своєї програми традиційними для церкви методами в кінці-кінців перетворило їх на єретиків. Особливо жорстоких

¹² История ересей. – С. 96.

¹³ История Италии. – Т. 1. – С. 349.

¹⁴ Там же. – С. 350, 352–353.

¹⁵ Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 80.

¹⁶ Ткач М. И. Тайны католических монашеских орденов / М. И. Ткач. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – С. 234.

¹⁷ Григулевич И. Р. Указ. сочинение. – С. 95.

¹⁸ Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam / Ed. M. Tvvedale. – London, 2005. – S. 1501.

¹⁹ Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Брюссель : Изд-во «Жизнь с Богом», 1973. – С. 1827.

²⁰ Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 76.

²¹ Ткач М. Указ. сочинение. – С. 234.

переслідувань спірітуали зазнали за часи понтифікату Іоанна XXII (1326–1334 рр.), який видав проти них буллу «Quoramdam», що загрожувала їм стратою на вогнищі²².

У 1323 р. Іоанн XXII передав усю власність, яка до того знаходилась тільки в користуванні францисканців, у їхнє повне володіння. Спірітуалів переслідували, а деякі через заперечення права папи змінювати правила ордену були навіть спалені в Марселі²³.

Обставини формування. Обставини масового формування єретичних рухів у Західній Європі були різними. Цілком вірогідно, що елементи ересі таки проникли в Західну Європу зі Сходу. Торговці й найманці із Німеччини, Данії, Франції і Фландрії, які подорожували східними землям або служили в ромейській армії, розповсюджували їх після повернення додому. Зрештою, XII–XIII ст. були епохою Хрестових походів²⁴. Без сумніву, гностичні ідеї катарів не могли виникнути на порожньому місці. Походження катаризму на півдні Італії, вірогідно, викликано вихідцями зі Сходу²⁵. Навіть якщо і катари ніколи не покликалися на вчення маніхейців, то, все ж, враховуючи подібність їхніх ідей до маніхейства, можна зробити висновок, що вплив гносеологічних вірувань Сходу мав своє місце в тогочасному європейському світі.

Одним із головних звинувачень проти єретиків було те, що вони здійснюють власне трактування Євангелія та Апостольських послань, використовуючи їх для усунення католицької ієрархії шляхом формування власної. Катари надавали особливу увагу Євангелію від Іоанна, а рух вальденсів почався з наміру розповсюдити Біблію народною мовою²⁶. Характерною особливістю обох віровчень було те, що єретики не відмовились від проповідування Святого Письма, посилаючись на такий його фрагмент²⁷ «Respondens autem Petrus et Apostoli, dixerunt: Obedire oportet Deo magis quam hominibus» (Actus Apostolorum 5:29)²⁸ («Озвавшись тут, Петро й апостоли, сказали: «Слухатися слід більше Бога, ніж людей!») (Діяння 5:29)²⁹.

Виникнення сект інколи відбувалось через неправильне розуміння латини. Наприклад, на судовому процесі в Бюссі (1114 р.) єретик Климент стверджував, що стати на шлях ересі його натхнули слова із Євангелія «beati eritis» (укр. «будьте благословенні»), які він трактував як «благословенні єретики». Насправді ж це звучало так «Beati eritis cum vos oderint homines, et cum separaverint vos, et exprobraverint, et eijecerint nomen vestrum tamquam malum propter Filium hominis». Lucas 6:22³⁰ (укр. «Блаженні будете, коли вас ненавидітимуть люди, коли вас вилучать, коли ганьбитимуть вас та коли викинуть, як безчесне, ваше ім'я Сина Чоловічого ради»³¹ Лк 6:22). А секта одного бретонського лицаря була заснована після того, як під час меси він почув слова молитви «per eundem Dominum nostrum» (укр. «в ім'я єдиного нашого Господа»). Він титулував себе «Еоном» через те, що йому здалося, ніби вони означали «За Еона нашого Господа»³².

Розвиток міст. Особливий поштовх ересі отримали із розвитком міст, збільшенням економічної і зростанням соціально-політичної ролі різних станів міського

²² Григулевич І. Р. Указ. сочинение. – С. 94–95.

²³ Ткач М. Указ. сочинение. – С. 235–236.

²⁴ Шафф Ф. История христианской церкви / Ф. Шафф. – СПб. : Библия для всех, 2008. – Т. 5. – С. 285.

²⁵ История ересей. – С. 25.

²⁶ Шафф Ф. Указ. сочинение. – С. 284.

²⁷ Лінч Д. Назв. праця. – С. 291.

²⁸ Biblia Sacra. – S. 1373.

²⁹ Библия. – С. 1660.

³⁰ Biblia Sacra. – S. 1316.

³¹ Библия. – С. 1585.

³² Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 33.

населення³³. Єресі XII–XIII ст. нерідко розглядались як «антифеодальні». Критикуючи суспільний устрій, єретики критикували його основу – феодалізм. Останньому часто протиставлявся саме міський рух. Своєю політичною організацією, комуною, міський рух, як правило, був спрямований проти сеньйорів, особливо церковних діячів. Міське життя існувало за рахунок розвитку ремесла й торгівлі, а феодалізм – на основі володіння землею. Ментальність міщан відрізнялась егалітаризмом, заснованим на горизонтальній солідарності, а ментальність феодалів тяжіла до вертикальної ієрархії³⁴. Таким чином, несприйняття феодалізму міщанами постійно зростало й часто проявлялось у єретичних вченнях. Те ж саме стосується і принципу загальної рівності, який був елементом багатьох тогочасних єресей і міг сформуватися тільки на основі ментальності міщан.

Катаризм найбільше поширювався на півночі Італії і на півдні Франції, тобто в регіонах із найвищим розвитком міст. У XII і XIII ст. у Лангедоці виникла згода саме між сеньйорами численних укріплених селищ і катарами. А в Італії із її міськими комунами останнім вдалося проникнути в політичні ігри в боротьбі за незалежність комун від Церкви. Тож у результаті цього, захищаючи єретиків від папської інквізиції, міщани відстоювали також і власну незалежність³⁵.

Дворянство південної Франції, яке активно підтримувало катарів, висловлювало, крім того, невдоволення Церквою через заборону шлюбів між родичами. Не варто відкидати й бажання аристократів збагатитися за рахунок церковних земель. Проте дворянство й міщани не були єдиними у своїх прагненнях, між ними також часто виникали суперечки. У історії розвитку катаризму слід виділити його дворянську фазу, коли рухом керували аристократи, і фазу міську, коли єретиків очолили купці, нотаріуси, міська верхівка, які були покинуті дворянами після Альбігойського хрестового походу й підписання Паризького миру³⁶.

Натомість рух апостольських братів під проводом Дольчіно носив селянсько-плебейський характер. Географічні переваги, а саме гірська місцевість, та суперництво серед сусідніх сеньйорів-міст, дворянства й церковних магнатів часто давало можливість селянам до певного часу зберегти общинні свободи і частково відстоювати свою незалежність. Общинні зв'язки, які згодом були розвинуті в ході боротьби, сприяли поширенню ідей про рівність майна³⁷. Повстання Дольчіно було одним із ранніх проявів селянського руху за свої права проти церковних феодалів.

Рухові спірітуалів сприяло невдоволення монахів спричинене втручанням пап у справи ордену францисканців. Понтифіки бачили головними завданнями ордену проповідання вчення Церкви й боротьбу з єретиками, тому й втручались у внутрішні справи братів менших, реформуючи його правила на свій лад, що було прямим порушенням заповідей Св. Франциска і викликало обурення серед прихильників старих порядків.

Університети. Певну роль у поширенні єресей відіграла поява університетів у Європі (з кінця XI ст.). Демократичні за своїм устроєм, вони приймали представників усіх станів суспільства³⁸. Багато ідеологів катарів отримало вищу освіту в Паризькому й Болонському університетах³⁹. Те саме можна сказати і про єресь амальріканців, яка сформувалася на основі вчення паризького професора Аморі Шартрського. Амальрі-

³³ История Италии. – Т. 1. – С. 347.

³⁴ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр. под общ. ред. В. А. Бабинцева; Послел. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – С. 111.

³⁵ Рипарелли Э. Указ. сочинение. – С. 60–62.

³⁶ Ле Гофф Ж. Указ. сочинение. – С. 380–381.

³⁷ История Италии. – Т. 1. – С. 353.

³⁸ Шафф Ф. Указ. сочинение. – С. 338.

³⁹ Мейкок А. Л. История инквизиции / пер. с англ. М. В. Келер. – М. : ОЛМАПРЕСС, 2002. – С. 376.

канці, очевидно, почерпнули свої пантеїстичні погляди з праць Іоанна Скота Еріугени, до яких мали доступ в університеті⁴⁰.

Цікаво, що за словами Бернара Гюї, головного інквізитора Тулузи, вчення про *transubstantiationis* (перевтілення) заперечувалось єретиками на тій підставі, що навіть якщо тіло Христа було б великим, наче гора, то його все одно б не вистачило для причащення всіх мирян. А дехто заперечував поклоніння хресту через те, що священним могли бути навіть спис і колючки, тому що вони теж завдавали ран і страждань Христові⁴¹. Тобто варто відзначити, що більшість єретиків були людьми неграмотними, не розуміли й не могли розуміти сакрального значення Біблії, бо багатьом тогочасним священикам бракувало знань і вмінь для доступного пояснення Святого Письма⁴².

Загальною рисою єретичних рухів був їхній соціальний характер, антиклерикалізм. Середньовічні міста стали осередками вільнодумства, в яких зародилася опозиція тогочасному устрою суспільства. Так як Церква виступала в ролі захисника феодальних устоїв, то й усі суспільні рухи були спрямовані проти неї. Посилення влади Церкви, її багатство, монополія на істину, викликали критику й невдоволення народу. Суспільство відчуло потребу особисто ознайомитися з текстом Біблії рідною мовою, розуміти його. Неграмотність священиків тільки підсилювала це бажання. Проте Церква небезпідставно опиралась вивченню з Біблією населенням міст і сіл, її вільному проповідуванню, бо тогочасна загальна неосвіченість суспільства не дозволяла йому зрозуміти змісту священних текстів, а це ставало причиною їх неправильного розуміння і тлумачення.

Така сукупність різноманітних обставин, характерних періоду XII–XIII ст., сприяла виникненню і масовому розповсюдженню ересі в Західній Європі.

This article is dedicated to the formation of the medieval heresy in the XII–XIIIth. The author takes a brief description of the most common classic medieval heretical movements, talks about the nature of their ideology. Much attention is paid to the analysis of the circumstances that have led to the formation of heresy and explaining of the influence on them of Eastern beliefs, ignorance of medieval society, urban development, the emergence of universities and strengthening of the papal authority.

Key words: *heretical movement, Waldensians, cathars, Joachim of Fiore, Segarelli, Dolcino, apostolics, franciscans, spirituals.*

⁴⁰ Шафф Ф. Указ. сочинение. – С. 298.

⁴¹ Там же. – С. 285.

⁴² Лінч Д. Назв. праця. – С. 314.

Юрій Скіра (Львів)

УДК 94(41:44):355.48«12»
ББК ТЗ(4ВЛ)42+ТЗ(4Фр)42

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ІОАННОМ
БЕЗЗЕМЕЛЬНИМ ТА ФІЛІПОМ ІІ АВГУСТОМ ЗА КОНТИНЕНТАЛЬНІ
ВОЛОДІННЯ ПЛАНТАГЕНЕТІВ НА ПОЧАТКУ ХІІІ ст.**

У статті розглядається військово-політичне протистояння між королем Англії Іоанном Безземельним та королем Франції Філіпом ІІ Августом за континентальні володіння Плантагенетів на початку ХІІІ ст. Шляхом аналізу історичних подій розкрито процес переходу земель Плантагенетів під владу Капетингів. Автор приходить до висновку, що причиною цього була невизначеність і непослідовність дій Іоанна Безземельного та сприятливі політичні обставини для Філіпа ІІ Августа.

Ключові слова: *король, герцог, протистояння, війна, мирний договір.*

Конфлікт між Іоанном Безземельним та Філіпом ІІ Августом добре висвітлений у західноєвропейській історіографії. Серед дослідників цієї доби можна назвати французьких істориків Ж. Флорі¹ та Ш. Пті–Дютайї², англійських – П. Джонсона³, Дж. Мунді⁴ та Н. Дейвіса⁵. Проте для сучасної української історіографії обрана тема є новою і недослідженою. Період другої половини ХІІ – початку ХІІІ ст. надзвичайно важливий в історії Франції і Англії. Тоді було закладено підґрунтя для Столітньої війни 1337–1453 рр., що відкрило якісно нову сторінку в історії Європи.

Геополітичне протистояння, яке було започатковане між династіями Плантагенетів і Капетингів під час Аквітанської кризи 1152–1154 рр. Генріхом ІІ (1154–1189 рр.) і Людовіком VII (1137–1180 рр.), з певним часом переросло у відкриту війну між Річардом І (1189–1199 рр.) та Філіпом ІІ Августом (1180–1223 рр.) у 90–і рр. ХІІ ст. Ця боротьба велася зі змінним успіхом, однак наприкінці ХІІ ст. Річарду І вдалося досягти значної переваги над королем Франції. Однак смерть першого зрівняла сили й тепер усе залежало від політичної спритності й маневреності монархів Англії і Франції.

25 травня 1199 р. у Вестмінстерському абатстві було короновано нового англійського володаря – Іоанна, з часом прозваного Безземельним (1199–1216 рр.). Його сходження на королівський трон не було чимось однозначним, попри законність цього процесу. Вельможі Англійського королівства розглядали й другу кандидатуру – Артура (1187–1203 рр.), герцога Бретонського, племінника покійного короля. Правда полягала в тому, що знать не влаштували обидва Плантагенети, але, побоюючись засилля радників герцога Бретонського, nobілі вирішили обрати королем саме Іоанна.

Новий монарх значно відрізнявся від свого попередника. Він був зростом 165 см і любив читати книги⁶. Річард І натомість був одним з найвизначніших лицарів свого королівства, великим поціновувачем усього французького в Англії⁷. До цього

¹ Флорі Ж. Алиенора Аквитанская. Непокорная королева / Ж. Флорі. – СПб. : Евразия, 2012. – 432 с.

² Пти–Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков / Ш. Пти–Дютайи. – СПб. : Евразия, 2001. – 448 с.

³ Johnson P. Historia Anglikow: Narodu i cywilizacje / P. Johnson. – Gdańsk : Wydawnictwo «Marabut», 2002. – 471 s.

⁴ Mundy J. Europa Sredniowieczna 1150 – 1309 / J. Mundy. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2001. – 463 s.

⁵ Davies N. The Isles: a history / N. Davies. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 1222 p.

⁶ Johnson P. Op. cit. – S. 124.

⁷ Mundy J. Op. cit. – S. 47.

варто додати, що він був королем Англії десять років, провівши назагал у ній менше шести місяців⁸. Як і в Річарда I, характер Іоанна Безземельного був складний і непередбачуваний. Дослідники припускають, що він був хворий на періодичний психоз⁹.

Від свого попередника новий англійський володар успадкував і відкрите континентальне питання. Колишній частий союзник короля Іоанна – король Франції автоматично перейшов у розряд його політичних противників. Для Філіпа II Августа цей час був особливо сприятливим, адже давав можливість для політичних маневрів. У його руках був свій козир – герцог Бретонський, якого можна було використовувати для дестабілізації у володіннях Плантагенетів. Коли ж Іоанна підтримали правлячі верхи Британських островів, то на континенті цілі регіони висловлювали свою відкриту прихильність Артуру. Нормандія виступала на боці законного короля, але Анжу, Мен і Турень схилилися до герцога Бретонського¹⁰. Спостерігаючи таку непросту ситуацію, мати короля Елеонора Аквітанська (1122–1204 рр.) вирішила втрутитися в ситуацію. Щоб не допустити будь-яких зазіхань свого онука, вона склала перед королем Франції оммаж за свої спадкові володіння на континенті¹¹.

Після таких змін у короля Іоанна не залишилося іншого шляху, як вирушити в похід для утвердження своєї влади. Він також розумів, що в цьому протистоянні з Артуром йому буде потрібно будь-якою ціною схилити на свій бік володаря Франції.

Ціною визнання Іоанна законним правителем володінь династії Анжу був договір у Гуле 1200 р. Він, за своїм характером, був очевидним компромісом, якого ще до кінця не використовували противники. Цей договір ґрунтувався на політичному шлюбі. Було вирішено одружити сина Філіпа II Августа – майбутнього Людовіка VIII Лева (1223–1226 рр.) на племінниці Іоанна, дочці його сестри Елеонори (1162–1214 рр.) і короля Кастилії Альфонса VIII (1158–1214 рр.) – Бланці (1188–1252 рр.), яку згодом прозвали в її королівстві Бланкою Кастильською. У цьому шлюбі народився ще один герой хрестових походів – Людовік IX Святий (1226–1270 рр.). Елеонорі Аквітанській було доручено привезти свою онучку з Іберійського півострова.

Згідно з миром, король Франції відмовлявся надавати підтримку Артуру, а останній повинен був скласти Іоанну оммаж за свої володіння і визнати його верховенство на теренах Плантагенетів. Англійський володар, своєю чергою склав Філіпу II Августу омаж за свої континентальні землі і відмовлявся від союзу з імператором Оттоном IV Брауншвейзьким (1198–1215), Бодуеном Фландрзьким і Рене Булонським¹². За це король Франції визнавав його правителем Англії і сеньйором у анжуйських землях¹³.

Шлюб відбувся 23 травня 1200 р. у Порморе, що в Нормандії¹⁴. Вибір володінь короля Англії був спричинений тим, що на володіння Філіпа II Августа був накладений інтердикт, через його відмову розлучитися зі своєю третьою дружиною Агнесою Меранською (1180–1201 рр.)¹⁵. Цей шлюб не визнавала Церква, проте інтердикт утратив свою силу зі смертю цієї жінки¹⁶.

Загалом, договір залишався не вигідним для короля Англії. Як посаг він надавав своєму суверену частину Нормандії – Вексен і Евро, графство Беррі та Овернь і ще мав

⁸ Davies N. Op. cit. – P. 351.

⁹ Пти-Дютайи Ш. Указ. сочинение. – С. 206.

¹⁰ Грановский А. История короля Ричарда I Львиное Серце / А. Грановский. – М. : «Русская панорама», 2007. – С. 287.

¹¹ Флори Ж. Указ. сочинение. – С. 198.

¹² Там же. – С. 201.

¹³ Грановский А. Указ. сочинение. – С. 287.

¹⁴ Флори Ж. Указ. сочинение. – С. 201.

¹⁵ Там же. – С. 201.

¹⁶ Там же. – С. 206.

сплатити тридцять тисяч срібних марок¹⁷. Існував великий сумнів – чи повернуться ці землі в майбутньому Плантагенетам.

Перелічені володіння віддавна актуалізували протистояння між Капетингами і Плантагенетами, а внаслідок укладення миру з'явилася нагода для нарощування сил у подальшій боротьбі. Іоанн обрав за ціль землі графства Ангулемського, цінність яких полягала в наявності міцних замків уздовж доріг, що вели з Парижа до Бордо¹⁸. Засобом одержання цих територій був шлюб зі спадкоємницею графства – Ізабеллою (1188–1246 рр.). Цей шлюб викликав подвійну реакцію. Перш за все, незадоволеним був король Франції, який убачав у цьому традиційну загрозу. Другою проблемою, яка спершу здавалася незначною, були попередні заручини Ізабелли із сином Гуго IX де Лузіньяна (?–1219 рр.). Зрештою Ізабелла таки вийшла заміж за свого колишнього нареченого Гуго X де Лузіньяна (1185–1249) після смерті Іоанна Безземельного¹⁹. Лузіньяни ж раніше підтримували Річарда I, а той гарантував їм шлюб з дочкою графа Ангулемського.

Тепер ситуація кардинально змінилася. Колишніх прихильників Плантагенетів образив такий крок англійського короля і вони розпочали власну політичну гру проти Іоанна. Ця родина мала великий вплив у своєму регіоні й добре знала противників свого кривдника. Вони розпочали переговори з герцогом Бретані й королем Франції, який був верховним сюзереном на території свого королівства. Обоє розуміли власну вигоду з цього конфлікту. За мирним договором у Гуле, Артур опинився в ролі лише герцога Бретані і, до того ж, повинен був скласти присягу перед англійським королем. Тепер перед ним відкривалися широкі політичні можливості, і він вирішив скористатися цим шансом. В Пуату розпочалося повстання.

Паралельно Лузіньяни звернулися із судовим позовом до Філіпа II Августа, який підтримав їх, а Іоанна було викликано до суду, на який він не приїхав. Цього й очікував король Франції. Метою всіх Капетингів було позбавити Плантагенетів їх володінь на континенті. Правляча французька династія була сюзеренами, проте весь час не мали належної політичної і матеріальної сили, щоб реалізувати судові вироки щодо конфіскації маєтностей англійців. Такий стан речей особливо яскраво відображений у час протистояння Людовіка VII і Генріха II.

Але тепер ситуація змінилася. Філіп II Август настільки зміцнив свою владу, що мав ресурс для реалізації планів. Спочатку, застосувавши процедуру комізи, він відібрав у короля Англії Пуату²⁰. Пізніше судова палата для розв'язання конфліктів між сеньорами задовольнила позов короля Франції щодо позбавлення Плантагенетів ф'єфів у Франції і автоматично звільнила жителів цих земель від присяги Іоанну Безземельному²¹. Для англійського володаря ситуація була надзвичайно складною. В його континентальних володіннях спалахнула громадянська війна й військо короля Франції стояло на порозі вторгнення.

Перші кроки у відповідь короля Іоанна були успішними. Коли його племінник тримав в облозі замок Мірабо, де перебувала Елеонора Аквітанська, він неочікувано з'явився під його стінами, розбив військо Артура, а його самого полонив. Молодого герцога було відвезено до Руана, після чого його ніколи ніхто не бачив. Деякі хроністи того часу припускають, що Артур був убитий руками власного дядька. Після скоєного жителі Бретані разом з місцевим єпископом публічно звинуватили короля Англії у

¹⁷ Грановский А. Указ. сочинение. – С. 287.

¹⁸ Пти–Дютайи Ш. Указ. сочинение. – С. 162.

¹⁹ Грановский А. Указ. сочинение. – С. 288.

²⁰ Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В. Ададуrow. – Львів : Видавництво УКУ, 2002. – С. 113.

²¹ Там само. – С. 113.

вбивстві свого правителя²². Король Франції підтримав цю ініціативу й багато баронів покинули Іоанна²³. Однак, з іншого боку у Франції, як вказував Яків Вітрийський, багато хто звинувачував у такому трагічному фіналі герцога бретонців і його радників²⁴. Сам хроніст вважав бретонців легковажними й непостійними²⁵.

У відповідь до практичних дій перейшов також Філіп II Август. Французьке військо увійшло до Нормандії в 1203 р. і планувало захопити найважливішу провінцію Плантагенетів на континенті. За словами Матвія Паризького, король Англії покинув її і вплив до Портсмута для з'ясування своїх стосунків з місцевими баронами²⁶.

Нормандія була добре укріплена ще Річардом I, який витратив 49 тис. тисяч фунтів на її фортифікацію²⁷. Ця сума перевищувала річний дохід Англійського королівства²⁸. Близько 21203 фунтів пішло на будівництво замку Шато-Гайара²⁹, який був ключем до Нормандії і стояв на шляху до її столиці – Руана. Для порівняння, через сто років Едвард I (1272–1307 рр.) зводив чудові замки в Уельсі вартістю 10 тис. фунтів один³⁰.

Коли ж війська короля Франції вступили до Нормандії, король Іоанн не зумів добре організувати оборону. Це привело до роздратування баронів, які почали відступати від короля Англії³¹. А зрада Конетабля Нормандії Вільгельма Отте стала однією з головних причин успіхів Філіпа II Августа в цьому регіоні³². Однак на сторону Анжуйської династії став римський понтифік Інокентій III. Він у 1204 р. спробував виступити посередником у мирних переговорах і написав листа до єпископів Франції, у якому окреслив роль церкви як своєрідного арбітра міжнародного рівня у протистоянні між правителями³³. У ньому папа наголосив, що король Англії готовий примиритися з Філіпом II Августом, а для переконливості власних слів навів біблійну притчу про брата, який провинився³⁴. Але такі заходи папської дипломатії не зарадили справі.

Упродовж короткого періоду король Франції захопив ключові фортеці. В березні 1204 р. після восьмимісячної облоги впав Шато-Гайар, а через три місяці – Руан³⁵. Взяття Руана, зокрема завершилося поділом володінь Плантагенетів на материк³⁶. Анжуйців позбавили легкого доступу до своїх південних і західних володінь. Водночас Капетинги здобули вихід до моря³⁷. Король Іоанн втратив значну територію своїх континентальних володінь, з якої ще Вільгельм Завойовник (1066–1087 рр.) здійснив захоплення Англійського королівства в 1066 р. Протока Ла-Манш, таким чином, стала

²² Азимов А. История Англии. От Ледникового периода до Великой хартии вольностей / А. Азимов. – М. : ЗАО Центрополиграф, 2005. – С. 287.

²³ Там же. – С. 287.

²⁴ Витрийский Я. Общественная жизнь Парижа в начале XIII в. и проповедь Фулько Нэльи. 1200 г. / Я. Витрийский // История Средних веков: Крестовые походы (1096 – 1291) / сост. М. М. Стасюлевич. – М. : ООО «Изд. АСТ» ; СПб. : ООО «Изд. Полигон», 2001. – С. 415.

²⁵ Там же. – С. 415.

²⁶ Матфей Парижский. Великая Хроника [Электронный ресурс] / Матфей Парижский. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/text2.phtml?id=5955

²⁷ Johnson P. Op. cit. – S. 119.

²⁸ Ibidem. – S. 119.

²⁹ Дюби Ж. Указ. сочинение. – С. 201.

³⁰ Johnson P. Op. cit. – S. 119.

³¹ Пти-Дюгайн Ш. Указ. сочинение. – С. 211.

³² Там само. – С. 153.

³³ Letter of Innocent III to the Bishops of France (1204) // Medieval Reader / ed. by Norman F. Cantor. – N.-Y. : Harper Collins, 1994. – P. 247.

³⁴ Ibidem. – P. 247.

³⁵ Грановский А. Указ. сочинение. – С. 289.

³⁶ Бродель Ф. Что такое Франция? Книга первая: Пространство и история / Ф. Бродель. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1994. – С. 279.

³⁷ Там же. – С. 285.

тим бар'єром, який допоміг окреслити французьких за культурою баронів і лицарів, як англійців³⁸, адже їхні володіння в Нормандії тепер опинилися в руках Капетингів.

З іншої сторони, втрата Нормандії змусила англійців створити постійний військовий флот на південному узбережжі, який у 1205 р. нараховував 51 корабель і поділявся на три флотилії³⁹. З того часу Портсмут окреслився як головна база військового флоту Англії⁴⁰.

Після Нормандії французи послідовно окупували Анжу, Мен, Турень і все Пуату за винятком Ла-Рошелі⁴¹. Врешті, обоє монархів уклали перемир'я в 1206 р.

Таким чином, Іоанн Безземельний програв війну Філіпу II Августу. Король Англії втратив ключові території на континенті, а французький володар значно розширив землі власного домену, зміцнивши свій престиж на міжнародній політичній арені. Іоанн Безземельний зазнав поразки через власну непослідовність і нерішучість у прийнятті рішень. Усіма цими якостями володів його противник, який досяг у даному протистоянні вершини політичної маневреності. Протягом цієї війни король Франції постійно володів політичною ініціативою.

The article considers the problem of the military and political confrontation between the king of England John Lackland and the king of France Phillip II Augustus for the continental possessions of Plantagenet at the beginning of the XIIIth. Through the analyzing of the historical events the process of Plantagenet's lands transition under the rule of Kapetinhin is overligheted. The author concludes that the cause of this was the uncertainty and inconsistency of John Lackland and favorable political circumstances for Phillip II Augustus.

Key words: king, duke, opposition, war, peace treaty.

Ростислав Буджак (Івано-Франківськ)

УДК 9=161.2(04)''0/2''(4)(=1.4)/(=1.9)

ББК 63.3(3)

БИТВИ ПРИ ЛЕГНІЦІ ТА НА р. ШАЙО У 1241 р.: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У статті висвітлено ключові моменти монгольського походу в Європу 1241–1242 рр., а саме битва монгольського воєначальника Байдара з об'єднаними польськими силами біля містечка Легніца та битва основних монгольських сил на чолі з Бату з угорською армією при ріці Шайо. Автор відтворює хід битв на основі джерел, робить короткий аналіз причин поразки європейських армій.

Ключові слова: Кипчацький (Західний) похід, битва при Шайо, битва при Легніці, Бату, Байдар, Бела IV, Генріх Благочестивий, монгольське вторгнення в Європу.

Битви при Легніці й р. Шайо, що залишили значний слід в історії Польщі та Угорщини, є лише епізодом великого Західного, або Кипчацького походу, здійсненого монголами в 1236–1242 рр. наслідком його стало спустошення монголами земель від Волги аж до Адріатичного моря і встановлення їхньої влади на території що простяглась до Карпатських гір.

³⁸ Davies J. A History of Wales / J. Davies. – L. : Allen Lane ; The Penguin Books, 1993. – P. 135.

³⁹ Johnson P. Op. cit. – S. 116.

⁴⁰ Ibidem. – S. 116.

⁴¹ История Великобритании / коллектив авторов под ред. К. О. Моргана. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2008. – С. 139.

1235 р. кааном Угедеем було скликано курултай, на якому вирішено здійснити похід на захід. Про це дізнаємося з праці Джувейні: «Коли каан (Угедей) вдруге влаштував великий курултай і призначив раду відносно знищення і винищення інших непокірних, то ухвалилося рішення заволодіти землями Булгара, асів і Русі, які знаходились по сусідству зі становищем Бату, не були остаточно підкорені і гордились своєю чисельністю»¹. Крім Бату, в похід вирушила значна кількість знатних осіб, зокрема сини Угедєя Гуюк та Кадаган, Менгу-хан, Байдар та інші. Серед них був і керівник монгольського експедиційного корпусу, який брав участь у битві на Калці в 1223 р., найзначніший з емірів Субедей-багатур².

У 1237–1241 рр. було підкорено Велику Булгарію, половців, значну частину руських князівств. Таким чином, на початок 1241 р. монгольські війська досягли Карпатських гір. Продовжуючи свій похід углиб Європи, Бату обрав традиційний шлях кочівників – через угорську рівнину, маючи на меті створити тут опорну базу в Європі. Щоб убезпечити свою армію від ударів з флангів, війська були розділені на три частини: перша на чолі з воєводою Байдаром через Брест рушила на Польщу, а дві інші – на Угорщину (одна з них під керівництвом самого Батия перейшла Карпати, а друга з воєводою Каданом рушила на південь через Молдавію в Семиграддя). Чисельність діючих військ складала близько 100 тис., так як Гуюк і Менгу разом зі своїми туменами були відкликані в ставку. Під керівництвом Байдара, на думку польського дослідника Г. Лябуди, було виділено 8–10 тис. кінноти, проте серед вчених не існує єдиної думки щодо цього твердження. Зокрема Р. Храпчевський вважає, що в Польщі діяло три тумени³. В. Т. Пашуто також підтримує думку про більшу кількість монгольських військ, обґрунтовуючи її тим що з Байдаром були також воєначальник Кайду й Орду-Еджен, старший брат Бату-хана⁴.

10 березня 1241 р. Байдар переправився через Віслу в районі Сандомира і, грабуючи та спалюючи все на своєму шляху⁵, рушив на столицю Малопольщі – Краків. Намагаючись прикрити шлях на Краків, воєводи краківський і сандомирський 18 березня дали бій монгольським силам під Хмельником проте зазнали невдачі. Продовжуючи свій шлях, монголи взяли Краків, Ленціцу, Серадз та ряд інших міст, дійшли до Шленської землі (Сілезія)⁶. Поки монгольські сили діяли на малопольських землях, до Вроцлава, столиці Сілезії, на заклик князя Генріха Благочестивого стікались польські сили. Воїни з Малопольщі й південної частини Великопольщі об'єднались під воєводством Судислава, брата краківського воєводи; на чолі верхньошленського війська став князь опольський Мечислав; нижньошленське військо вів сам Генріх. Також джерела згадують присутність загону іноземних рицарів під керівництвом Болеслава, сина моравського маркграфа Діпольда⁷. До складу цього загону входили французькі тамплієри, горці з Золотої Гожі та невелика кількість німецьких лицарів. Також на допомогу полякам ішли дружини чеського короля Вацлава I. Генріх, як верховний командувач, вирішив не обороняти Вроцлав і вирушив на зустріч з чехами. Проте монголи зуміли наздогнати польське військо й тоді Генріх вирішив дати їм бій. Хід бою детально описував польський хроніст Ян Длугош у своїй «Історії Польщі» при

¹ Джувейні А. М. История завоевателя мира / А. Джувейні: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Juweini/otr3.phtml?id=1500>.

² Там само.

³ Храпчевский Р. П. Военная держава Чингизхана / Р. Храпчевский. – М. : АСТ, 2005. – С. 388.

⁴ Пашуто В. Т. Монгольский поход в глубь Европы / В. Пашуто // Татаро-монголы в Азии и Европе : Сборник статей. – М., 1977. – С. 216.

⁵ Великая польская хроника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://www.vostlit.info/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/frameset3.htm.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

створенні якої використовував писемні спогади учасників битви та документи, пов'язані з нею. Згідно з цими даними, 9 квітня війська зустрілися в місцевості під назвою Добре Поле, що недалеко від Легніци. Першими в бій вступили іноземні рицарі. Вони зуміли зім'яти авангард монгольського війська і спробували нав'язати їм бій, проте монгольські загони ретирувались і почали вести активний обстріл противника з луків, чим завдали лицарям значних втрат: «багато їх лягло, як колоски під градом, бо багато серед них було людей без щитів і панцирів»⁸. Загибель Болеслава мусила вцілілих відступити. Наступними в бій вступили загони Судислава й Мечислава. Діючи під прикриттям арбалетників, їм вдалось потіснити ворога. Тоді ж татари використали психологічну атаку: невеликий загін переміщався полем бою з жахливим криком: «Biegaјcie, biegaјcie» (що означає: «Тікайте, тікайте»), чим вводив поляків у ступор, а татар навпаки закликав до стійкості. Таким чином їм вдалось ошукати Мечислава, який вирішив, що битва програна, кинувся з поля бою і вивів за собою значну кількість воїнів⁹. Тоді Генріх використав останні резерви – загін під особистим командуванням, де, за словами Длугоша, перебували «найкращі й найдосвідченіші воїни». Але в той же час у бій вступив загін Байдара. Судячи з джерельних даних, поляки не поступались монголам і навіть зуміли досягти певного успіху: «татари, коли прорідили їх ряди, почали вже думати про втечу»¹⁰. Відомо, що в певний момент битви, монголи використали щось на зразок газової атаки. Про її присутність можна стверджувати напевно, невідомо лише склад речовини. Є припущення, що це був чорний порох, проте не виключено ймовірності застосування складнішої речовини, виготовленої на основі китайської суміші, яка при згоранні виділяла газ, що спричиняв здихання мишей і носові кровочеті в людей¹¹. За описом польського автора, «газова» атака була здійснена дуже вчасно й не залишила полякам шансів на перемогу, оскільки внесла сум'яття в їхні ряди. Сам Генріх загинув при відступі. Отримавши блискучу перемогу, татари однак не змогли заволодіти Легніцею, жителі якої на демонстрацію голови Генріха відповіли, що «замість одного мертвого князя в них залишилось багато княжат»¹². Пробувши в Нижньому Шленську ще декілька тижнів, Байдар за наказом Батия покинув Польщу й рушив на з'єднання з основними монгольськими силами в Угорщину.

Тим часом основні війська під керівництвом Батия рушили на Угорщину. Про наближення татарських військ і їхню мету в Угорщині знали давно. Ще в 1237 р. домініканський монах Юліан, посланий в Монгольську імперію, відмічав, що «татари вдень і вночі радяться, як би захопити королівство угорців-християн. Бо в них говорять, є намір іти на завоювання Риму й далі»¹³. Угорський правитель Бела IV, відвідавши Верецький перевал, наказав «улаштувати довгі загородження, вирубавши могутні ліси і заваливши зрубаними деревами місця, які здавались легкопрохідними»¹⁴. По поверненню він звелів, за словами хроніста Фоми зі Спліта, зібрати всіх князів, усіх баронів і вельмож свого королівства. Серед прибулих згадуються брат короля, хорватський герцог Коломан, архієпископи Матвій Естергомський і Хугрін Калочський, причому головну роль у формуванні угорського війська Фома відводить єпископам, які прийшли

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Кадырбаев А. Ш. Польша и тюрко-монгольские народы в историческом пространстве / А. Кадыбаева // История и современность. – 2008. – № 1. – С. 77.

¹² Великая польская хроника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/frameset3.htm.

¹³ Аннинский, С. А. Известия венгерских миссионеров XIII века о татарах Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. – Т. 3. – М. – Л., 1940. – С. 321.

¹⁴ Сплитский Фома. История архиепископов Салоны и Сплита / Перевод, комментарий О. А. Акимовой. – М., 1997. – С. 105.

«з великою кількістю прелатів і монахів». У своїй «Хроніці» Фома пише що угорці цілковито поклалися на власну велику армію, проте варто зауважити наявність значних суперечностей між королем і угорською знаттю, переважно німецького походження, що різко зменшувало військову міць країни. Великі надії в обороні країни поклалися на половців, яким, проте, не судилося збутись, так як через змову знаті половців звинуватили в змові з монголами, внаслідок чого було вбито провідника половців хана Котяна. Це викликало відповідну реакцію зі сторони останніх: знищуючи угорські села й окремі військові загони половці рушили до Болгарії¹⁵. Однак, угорська армія залишалася боєздатною і могла успішно протистояти монголам, що засвідчили наступні події.

12 березня 1241 р., подолавши засіки, зроблені угорцями, монголи розбили загін палатина Діонісія який чекав їх. Після переходу через Карпатські гори перед монголами розкинулися знамениті угорські степи – пушти. Розбившись на дрібніші загони, монголи почали грабувати поселення і вбивати жителів. А загін під керівництвом Кайдана, рата Бату, був висланий до самого Пешта де зібрались об'єднані сили угорців. Як повідомляє Фома зі Спліта, «вони [татари. – *О.А.*] вислали вперед кінний загін, який наблизившись до табору угорців і дражнячи їх частими вилазками, підбивав до бою, бажаючи перевірити чи вистачить в угорців духу протистояти їм». Тоді ж Бела дав наказ кращим воїнам вийти їм назустріч, але татари, дотримуючись своєї тактики, не всупили в ближній бій а почали відступати, заманюючи за собою угорські сили, які сприйняли їх за основні сили монголів. Продовжуючи переслідування загону Кайдана, угорці дійшли до однієї з приток Тиси, що має назву Шайо. Бачачи, що неприятель уже переправився за річку, Бела, дотримуючись оборонної стратегії, наказав розбити на березі укріплений табір, який був обнесений по периметру рядами з'єднаних між собою возів. Ці укріплення мали на деякий час перешкодити атакам монгольської кавалерії. Фома про табір угорців писав: «король розпорядився поставити палатки недалеко одна від одної, а якомога тісніше. Розставивши таким чином вози і щити всі вони розмістились ніби в дуже тісному загоні, ніби прикриваючи себе з усіх сторін возами і щитами»¹⁶. Так як річка розлилась і подолати її вплав було майже неможливо, монголи спорудили понтонний міст, який у перший же день захопили угорці. Вночі монголи зробили спробу відбити міст, проте Бела знав про їх наміри (вдень до Бели прибув руський перебіжчик з монгольського табору й повідомив про них). Загони Коломана і єпископа Хугріна опівночі таємно підійшли до мосту й неочікувано напали на ту частину монгольських військ, що вже встигла переправитись. Угорцям вдалось відтіснити монгольські сили до мосту, де одразу ж виникла тиснява. Багато монгольських воїнів було скинуто в воду, де їх спіткала смерть. Ця невдача серйозно похитнула впевненість монголів у перемозі. Проте Батий зумів відновити бойовий дух військ і вранці здійснив ще одну спробу захопити міст.

Ця спроба виявилась результативнішою за першу, оскільки угорці, підбадьорені легкою перемогою, залишили незначну сторожу й повернулись у табір, «почувши себе переможцями, знявши зброю безтурботно проспали всю ніч»¹⁷. При атаці моста було використано каменеметальні машини, за допомогою яких монголи легко розігнали угорську сторожу й безперешкодно переправились на другий берег. Коли ця звістка досягла угорського табору, назустріч монголам вийшла частина війська, тоді як решта займалась ранковим туалетом. Проте атака військ, що переправилась через міст, була лише відволікаючим маневром. Три тумени під керівництвом Субедея переправилися південніше угорського табору і вдарили останнім у тил і фланг. До другої половини дня

¹⁵ Там само. – С. 107.

¹⁶ Сплитский Фома. Указ. сочинение. – С. 108.

¹⁷ Там само.

угорський табір було оточено. Тоді, за словами Фоми зі Спліта, все вирішила паніка: «угорці, побачивши, що їх звидусіль оточено, втратили здоровий глузд і вже зовсім не розуміли ні як розвернути свої порядки, ні як підняти всіх на битву, але оглушені таким великим нещастям, метались по колу, як вівці в загоні, шукаючи спасіння від вовчих зубів»¹⁸. Урахувавши це, Субедей використав військову хитрість: між своїми рядами він залишив невеликий просвіт, який здався угорцям рятівним коридором і через деякий час через нього почала відступати основна частина угорського воїнства. В цей момент на знесилених угорців накинута свіжі сили монголів, не залишаючи тим жодного шансу на втечу. Бачачи, що битву програно, Бела разом з невеликим загonom вийшов з бою і окружними шляхами відступив углиб країни. Це була повна поразка. Сталось це 11 квітня 1241 р., всього через три дні після Легніци. Після отримання блискучої перемоги над угорцями перед Бату відкрилась цілковито беззахисна країна й можливість продовження походу в Європу. Зупинила монголів лише звістка про смерть каана Угедея (11 грудня 1241 р.), яка змусила Бату повернути на схід, щоб узяти участь у виборах нового каана.

Аналізуючи причини такого успіху монгольського походу, варто врахувати не тільки політичну ситуацію в державах, які зазнали вторгнення, а й високий розвиток військового мистецтва монголів. Зустрівшись з монголо-татарською військовою машиною, європейці виявились неспроможними організувати належний опір. Головною причиною цього, на нашу думку, була система управління військами. Сформована в багатьох битвах, заснована на дисципліні й круговій поруці, монгольська армія діяла як єдиний злагоджений механізм. Існувала чітка система поділу на військово-тактичні одиниці. Про це дізнаємось з праці Платано де Карпіні «Історія монголів»: «Чингізхан наказав, щоб на чолі десяти чоловік був поставлений один (по-нашому він називається десятником), а на чолі десяти десятників був один, що називався сотником, а на чолі десяти сотників був поставлений один, що називається тисячником, а на чолі десяти тисячників був поставлений один, і це число називається у них тьма. На чолі війська ставлять двох вождів або трьох, але так, що вони підкоряються одному»¹⁹. В монгольському війську успішно використовувався принцип, що «солдат повинен боятися командира більше, ніж ворога». Тим більше, як ми згадали, солдат був зв'язаний круговою порукою: якщо в бою з десятка тікав один або більше, то решту страчували, якщо тікав десяток, а не тікала решта сотні то всіх їх страчували і так далі.

Основним елементом озброєння монгольського воїна був дальнобійний композитний лук, що визначало тактику ведення бою: монголи спочатку обстрілювали ворога стрілами, ослабляючи його і вносячи безлад у його ряди, і лише тоді атакували в рукопашному бою. Європейська тактика передбачала стрімку атаку щільних рядів кінних лицарів, які використовуючи масу свого озброєння та інерційну силу розгону коня, вривались у фронт противника й намагались в подальшому рукопашному бою розділити його на дві частини, оточити й знищити. Така тактика була безрезультатною проти легкої кінноти монголів, що ми можемо побачити на прикладі бою під Легніцею.

Монголи володіли не тільки передовою на той час тактикою, а й передовими військово-технологіями, запозиченими ледь не у всіх східних країнах. Це пояснює легкість захоплення монголами європейських і руських укріплених міст. Також є свідчення про використання монголами примітивної вогнепальної зброї або порохових зарядів.

Усі ці фактори, включаючи роздробленість усередині завойованих країн і нездатність організувати достойний опір, сприяли успіху монгольського походу.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Джованні Платано Карпіні. Історія монголів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/carpini.htm>

The article considers the key moments of Mongolian campaign to Europe during 1241–1242, especially the battle between Mongolian commander Baydar with the united Polish troops near the town of Legnica and the battle of the main Mongolian troops with Hungarian army near the river Shayo. The author shows the course of battles passing on the sources and makes short analyze of the reason of European forces the defeat.

Key words: *Cumanian (West) Mongolian campaign, battle of Shayo, battle of Legnica, Batu, Baydar, Bela IV, Henry Pious, Mongol invasion to Europe*

Назар Повишеньюк, Олег Олійник (Івано-Франківськ)

ББК 63.3(4)

УДК 94(4)

ОЗБРОЄННЯ ТА ОБЛАДУНКИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВІЙСЬК У БИТВІ ПРИ ГРЮНВАЛЬДІ–ТАННЕНБЕРЗІ 15 ЛИПНЯ 1410 р.

У статті описується озброєння та обладунки об'єднаних польсько-литовських військ, які брали участь у битві при Грюнвальді–Танненберзі, відповідність їх тогочасним західноєвропейським зразкам військового спорядження, а також місцеві особливості озброєння військ союзників.

Ключові слова: *Грюнвальд, Тевтонський орден, Польща, Литва, битва, хоругва, озброєння, обладунки.*

Тевтонський орден остаточно укріпився в Прибалтиці з кінця XIII ст. і в пошуках нових ворогів брати-рицарі звернули свій погляд на землі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Оголосивши хрестовий похід на литовських язичників, вони знайшли підтримку західноєвропейського лицарства, яке бажало багатства й слави. Литву в цій боротьбі підтримала Польща. Переломним моментом у протистоянні Польщі й Литви з Тевтонським орденом стала Грюнвальдська битва 15 липня 1410 р. поблизу поселень Грюнвальд і Танненберг. Актуальність обраної проблеми зумовлена кількома причинами: *по-перше*, на перебіг битви справили значний вплив зброя та обладунки польсько-литовських військ, зокрема одним з вирішальних чинників була наявність у союзників легкої кавалерії, *по-друге*, питання спорядження об'єднаних військ має важливе значення при дослідженні проблеми розвитку військової справи в Європі XV ст., оскільки польське й литовське війська, не зважаючи на місцеві особливості, були під значним впливом загальноєвропейських військових традицій і їхнє озброєння було типовим для більшості тогочасних європейських армій.

Детальну інформацію про зародження конфлікту між Тевтонським орденом і польсько-литовською коаліцією, а також про те, якими за своєю структурою, озброєнням та амуніцією були сили ворогуючих сторін, можна почерпнути з праць Петра з Дусбурга¹ та Яна Длугоша². Серед останніх досліджень і публікацій, що стосуються даної теми, можна відзначити працю М. Відейка³, де детально досліджено озброєння руських загонів у складі польського й литовського військ та ін. Автори статті поставили за мету на основі узагальнення і критичного осмислення доступних джерел і мате-

¹ Петр из Дусбурга. Хроника земли Пусской / Петр из Дусбурга. – М. : Ладомир, 1997. – 384 с.

² Ян Длугош. История Польши (Historia Polonicae) / Ян Длугош [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos/frameset4.htm>.

³ Відейко М. Ю. Грюнвальд : хоругви зі сходу / М. Відейко. – К. : Наш час, 2010. – 63 с.

ріалів проаналізувати озброєння та обладунки польсько-литовських військ, які брали участь у Грюнвальдській битві.

Хрестовий похід Тевтонського ордену проти литовців перетворився практично в 100-річну війну. Про це пише Петро з Дусбурга у своїй «Хроніці»: «В рік від Різдва Христового 1283 [...] брати дому Тевтонського розпочали війну з тим народом [...] який був найближчим до землі Прусської і жив за рікою Мемелем в землі Литовській [...]»⁴.

Литовці не могли самотійно довго протистояти загрозі Ордену. У 1385 р. польським королем було обрано великого литовського князя Ягайла (в хрещенні – Владислав). Він зміг об'єднати сили Польщі й ВКЛ, поставивши на престол у Литві свого двоюрідного брата Вітовта і цим самим припинивши в країні протиріччя.

Влітку 1410 р. союзники розпочали військові дії проти Ордену і вже 6 липня перейшли пруський кордон, перенісши тим самим війну на орденські землі. Вони просувались територією Ордену до Мальборка, взявши по дорозі місто Дубровну. Саме північніше від цього міста союзникам перетнув шлях великий магістр Ульріх фон Юнгіген з військовими силами Ордену⁵.

Польський історик Маріан Біскуп щодо співвідношення сил сторін наводить приблизно такі дані: Польща – близько 18 тис. кінноти, в основному шляхетської, невелика кількість найманців і близько 12 тис. обозних, майстрів та представників інших допоміжних служб – разом близько 30 тис. осіб; ВКЛ – близько 11 тис. кінноти в 40 хоругвах, які склалися з литовських, жемайтійських і руських бояр з деякою часткою селянського елемента в ролі боярської служби; Тевтонський орден – приблизно 16 тис. кінноти і 5 тис. піхоти, а якщо додати декілька тисяч обозної челяді, то загальна кількість складала близько 25 тис. осіб⁶. За іншими даними, у війську Ордену налічувалося близько 27 тис. осіб, а в польсько-литовському – 39 тис. Проте тут не врахована чисельність татарського контингенту. Основним польським військовим підрозділом у битві при Грюнвальді–Танненберзі була хоругва. Вона включала в себе від 50 до 120 «копій по два–п'ять воїнів у кожному». «Копіє» складалось із закутого в броню рицаря і його ескорту, чисельність якого залежала від індивідуального прибутку рицаря⁷.

Союзницьке військо, за даними Яна Длугоша, складалось із 90 хоругв: «Було відомо, що польське військо мало в цій битві п'ятдесят знамен, які ми називаємо хоругвами, складених з відомих і досвідчених рицарів, крім литовських хоругв, числом сорок»⁸. З руських земель Польського королівства було виставлено сім земських хоругв – Галицьку, Львівську, Перемиську, три Подільські, Холмську. З руських земель ВКЛ було виставлено 35 хоругв. Вони становили більшість війська, яке привів на поле битви Вітовт. Поділ литовського війська на хоругви відбувся не відразу, а під час походу⁹, про що знаходимо повідомлення в Яна Длугоша: «Олександр же [Вітовт. – *автори*], великий князь Литви, в цей день зайнявся шикуванням литовського війська, розділивши його за стародавнім звичаєм предків на клини і хоругви, він поставив у кожному клині в середину рицарів на гірших конях чи недостатньо добре озброєних, яких оточували інші на більш сильних конях і добре озброєних. Такі клини, зімкнені і

⁴Петр из Дусбурга. – С. 138.

⁵Флоря Б. Н. Грюнвальдская битва / Б. Н. Флоря // Вопросы истории (далее – ВИ). – 1985.– № 7. – С. 105–112.

⁶Бискуп М. Великая война Польши и Литвы с Тевтонским орденом (1409 – 1411 гг.) в свете новейших исследований: [Ст. из Польши] / М. Бискуп // ВИ. – 1991. – № 12. – С. 14–22.

⁷Киселев В. И. Танненберг, 1410 год. Крах тевтонского ордена / В. И. Киселев. // Новый Солдат. – 2008. – № 94. – С. 11.

⁸Ян Длугош. История. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos/frametext4.htm>.

⁹Відейко М. Ю. Назв. праця. – С. 33.

згруповані не допускали розрідженості рядів, але один клин тримався окремо від іншого на великій відстані»¹⁰.

Для участі у своїх хрестових походах Тевтонський орден запрошував гостей-хрестоносців зі всієї Європи. Це вело до поширення нового озброєння і захисної броні. Головною відмінністю в озброєнні та броні між поляками й тевтонцями була ціна, а не національна приналежність лицарів. Литовське військо було в цьому плані винятком, оскільки формувалось під іншим впливом. Стиль обладунків польських і тевтонських рицарів був майже однаковим, більшість команд віддавались польською мовою, багато знамен з обох боків були червоно-білими. Щоб уникнути плутанини, ще до початку битви король Владислав Ягайло наказав, щоби його воїни прив'язали по пучку соломи до своїх рукавів як тимчасовий розпізнавальний знак¹¹.

Озброєння польської армії відповідало західноєвропейським нормам (обладунки, холодна зброя – списи, мечі й арбалети)¹². Заможні лицарі могли дозволити собі замовити обладунки та зброю роботи італійських чи німецьких майстрів. Вага повного комплексу обладунків разом із кольчугою могла становити 25–30 кг. На полі бою лицар мав при собі кілька предметів озброєння: довгий спис, меч, сокиру або булаву, кинджал. Їх використовували почергово, починаючи, як правило, зі списа, який був зброєю першого удару під час кінного бою. Спішені лицарі використовували зброю ближнього бою, надаючи перевагу півтораручному мечу, достатньо важкому для того, аби вивести з ладу добре захищеного обладунками ворога. Останнім у хід ішов кинджал, яким добивали супротивника¹³.

Найбільш знатні дворяни використовували шоломи-басцинети із забралом, при цьому тенденція була спрямована на застосування меншої кількості деталей за рахунок більш великих і міцних пластин¹⁴. У XIV–XV ст. цей тип шолома був найдосконалішим захистом голови. Гостроконечна форма його тулії і забрала захищала від удару палиці чи меча. Забрало було рухливе, на двох шарнірах, мало конічну форму й становило ніби, продовження тулії. У верхній частині було зроблено два продовгуваті отвори для огляду, а ряд круглих отворів у нижній частині слугував для дихання. Горло захищалося горловим прикриттям, яке складалося з кольчужної сітки (бармиці). Деколи з цією ж метою застосовували сталевий нашійник. Форма басцинета дещо нагадує собачу голову, завдяки чому саме такі шоломи часто називались в Німеччині *bundgugel* – «собачий шолом». Такі шоломи найчастіше виготовляли в Генуї та Мілані¹⁵.

Для захисту тулуба, рук та ніг знатні лицарі того часу використовували, в основному, латний обладунок. До його складу, крім шолома, входили: латний нагрудник, до якого пригвинчувався шолом та прикріплювалася бармиця; наплічник зі складених одна на одну блях, які з'єднувалися з налокітником; кольчужна сітка, яка прикривала тіло під пахвами; нагрудник, що був підсилений нижнім потовщенням, яке називають панцирем; начеревник та набедреники були складені у вигляді черепиці та спускались на живіт і бедра, деколи використовували ще другорядні обладунки, які називали боковиками; спина була захищена підсиленою великою латною пластиною на зразок нагрудника; ноги захищалися налядвенниками та наколінниками; захист бедер був доповнений кольчужною спідничкою; нижню частину ніг прикривали наголінники та сталеві пластини на литках; взуття мало гостроконечну форму; лікті захищені великими налокітниками, а рука від ліктя до кисті покрита внизу продовженням латних рука-

¹⁰ Ян Длугош. Назв. праця.

¹¹ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

¹² Бискуп М. Указ. сочинение. – С. 14–22.

¹³ Відейко М. Ю. Назв. праця. – С. 19.

¹⁴ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

¹⁵ Винклер П. фон. Оружие: руководство к истории и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века / П. фон Винклер. – М., 1992. – С. 106.

виць¹⁶. Герб наносився на щит і на «табард» (легкий полотняний одяг, який одягали поверх обладунків)¹⁷. На той час серед польської знаті був поширений вид щита, який називали «грубий тарч» (увійшов у вжиток у XIV ст.), занесений в Угорщину зі Сходу, звідки він поширився й на країни Заходу, тому його деколи називають «угорським тарчем». Ці тарчі майже завжди були дерев'яні, покриті шкірою, з виїмкою на правому боці для розміщення списа. Такого типу щити носили на шії, закриваючи груди; застосовувалися виключно угорською і польською кіннотою¹⁸. Бідніші рицарі носили замість кирас «бригантини» – шкіряний або полотняний жилет з нашитими пластинами чи кольчужними вставками в найбільш важливих місцях. Шоломи в стилі «chapel de fer» чи «kettle hat» (які нагадували британські шоломи часів Першої світової війни) були дешевою альтернативою басцинетам. Наколінники були для багатьох бідних лицарів єдиним латним обладунком. І вже найбідніші носили тільки кольчуги¹⁹.

Найпоширенішою зброєю кінного воїна був спис. Вістря списа робили довгим, із загостреними, як у кинджала, гранями. Для запобігання удару щитка в руку, на верхів'ї рукоятки прикріплювався ряд сталевих пластин, які зменшували силу удару, осідаючи на гак нагрудника. Кільце з пластинок робили для того, щоб древко списа не ковзало в руці під час удару, переносючи удар на сам гак і, відповідно, на верхню частину тулуба. Для цього в XV ст. гак нагрудника покривався м'яким деревом чи свинцем, вістря сталевих пластинок відбивались на цій кришці і древко складало, таким чином, одне ціле з гаком. Списи вершників мали від наконечника до вістря близько 5 м²⁰.

Після того, як кінний воїн спішувався, він використовував, в основному, меч. Досить поширеним у XIV–XV ст. був півтораручний меч, або «бастард». Він мав довге лезо, руків'я досить довге для того, щоб його можна було тримати обома руками, аби завдати сильнішого удару супротивнику в латах. Досить вузьке й гостре лезо давало змогу наносити ефективні колючі удари між пластинами обладунків²¹. Такий меч називали «сідельним мечем» (epee d'arçon), який носився зліва на луці сідла (arçon). Крім того, на поясі рицарі носили поясні печі, які були значно коротші, ніж сідельні. Довжина його не перевищувала 84 см він призначався для завдання ударів однією рукою, тоді як іншою можна було в той час прикриватися щитом²².

«Вогневу» підтримку на полі бою хоругвам надавали арбалетники, названі в документах того часу латинським словом «sagittarius» – «стрільці». Кінні стрільці мали становити до 2/3 хоругви. Мінімальний набір обладунків стрільця – кольчуга та шолом, як правило, без забрала, латні рукавиці. Окрім арбалета, стрілець мав зброю ближнього бою – меч або корд, сокиру²³. Найкращі арбалети були складеними, мали складноклеєний лук із шарів кістки, сухожил'я і дерева²⁴. На початку бою арбалетники з відстані 100–150 м обстрілювали навісним «вогнем» лави супротивника, намагаючись порушити їх шиккування. Після зіткнення стрільці з холодною зброєю в руках вступали в рукопашну сутичку з ворогами²⁵.

Броня литовських рицарів значно відрізнялася за зовнішнім виглядом, але була по-своєму ефективною. Тут, без сумнівів, відчувався східний вплив – можна простежити переважання кольчуг і лускатої броні; контраст також дуже помітний тому, що

¹⁶ Там же. – С. 102.

¹⁷ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

¹⁸ Винклер П. фон. Указ. сочинение. – С. 112.

¹⁹ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

²⁰ Винклер П. фон. Указ. сочинение. – С. 119.

²¹ Відейко М. Ю. Назв. праця. – С. 19.

²² Винклер П. фон. Указ. сочинение. – С. 120.

²³ Відейко М. Ю. Назв. праця. – С. 20.

²⁴ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

²⁵ Відейко М. Ю. Назв. праця. – С. 20.

литовці практично не носили табардів. На зразок найпростішої німецької броні їх кольчужні обладунки були укріплені залізними пластинами. Найбільш помітною відмінністю був шолом округлої чи конічної форми, який звужувався в передній частині, з рухомою кольчужною бармицею ззаду. Кольчуги також широко застосовували для захисту ніг, разом з шкіряними чоботами²⁶. М. Біскуп стверджує, що озброєння литовсько-руських загонів було легшим, зокрема замість списів і арбалетів використовували легкі піки й луки, а також легких коней, що забезпечувало вершникам кращу маневреність²⁷.

На думку М. Відейка, у озброєнні та обладунках східні традиції (типи шоломів, широке використання кольчуг, східні типи бригантин, шаблі, типи сокир) поєднувались із західноєвропейськими (басцинети, нагрудники, латний захист рук та ніг, мечі арбалети)²⁸.

Слід також додати, що на полі бою під Грюнвальдом–Танненбергом з обох боків було застосовано артилерію, проте гармати в цій битві відігравали зовсім незначну роль, особливо після дощу, який випав незадовго перед боєм. Гармати, в основному, були простими залізними бомбардами, скутими зі смуг заліза, стягнутих кільцевими обручами; їх транспортували і встановлювали на примітивних дерев'яних станках²⁹.

Загалом, обладунки та озброєння армії Польського королівства відповідали кращим традиціям тогочасного західноєвропейського зброярства й майже не мали власних регіональних особливостей (крім деяких, вказаних у тексті статті). На відміну від польського війська, армія ВКЛ значно відрізнялася, в основному, за рахунок обладунків, як від польського, так і від тевтонського військ. Проте поєднання важкоозброєної польської та легкоозброєної литовської кінноти дозволило здійснити корінний перелом у битві та принесло перемогу об'єднаним польсько-литовським військам.

The authors describe the weapons and armor of the united Polish-Lithuanian troops which participated in the Battle of Grunwald–Tannenberg and their compliance with the Western European models of that time military equipment, as well as local features of the allies armed forces.

Key words: *Grunwald, the Teutonic Order, Poland, Lithuania, battle, banners, weapons, armor.*

²⁶ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

²⁷ Бискуп М. Указ. сочинение. – С. 14–22.

²⁸ Відейко М. Ю. Назв. праця. – С. 37.

²⁹ Киселев В. И. Указ. сочинение. – С. 14.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Володимир Мірчук (Івано-Франківськ)

УДК 94(477.85) “1340-1400”

ББК 63.5

ВХОДЖЕННЯ ШИПИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО СКЛАДУ МОЛДАВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1340–1400 рр.)

У статті автор висвітлює проблему колонізації східнороманським населенням Східного Прикарпаття та Буковини (Шипинської землі), а також досліджує збереження автентичності Шипинської землі у складі Молдавського господарства. В роботі визначено обставини занепаду Галицько-Волинської держави, територія якої була поділена між правителями династіями сусідніх країн.

Ключові слова: Буковина, Шипинська земля, Молдавське господарство, колонізація.

Наша держава є багатонаціональною. З представників інших етносів на території сучасної України проживають білоруси, росіяни, румуни, угорці, поляки та інші. Це зумовлено історично, оскільки тривалий період українські землі перебували в складі іноземних держав – Польщі, Австрії та Австро-Угорщини, Росії та інших, що особливо вплинуло на прикордонні території, які стали осередками компактного заселення та подальшого проживання вихідців інших етносів. Тому в окремих регіонах України за останні роки спостерігаються відцентрові тенденції. Зокрема, румунська меншина у Чернівецькій області, підтримувана румунською владою та деякими вченими, заявляє про приналежність Північної Буковини до так званої «Великої Румунії». Ними поширюється та пропагується ідея про те, що українці захопили й колонізувала дану територію. Тому в останні десятиліття проблеми національних менших значно актуалізувалися.

Завдання даної статті – об'єктивно висвітлити процес заселення Буковини русю, а згодом українцями, ще з часів Київської, а потім Галицької Русі. Мета даної наукової розвідки полягає у відтворенні особливостей колонізації східнороманським населенням Східного Прикарпаття, зокрема й буковинських земель, у XIV ст. та демонстрації тощо, що, навіть перебуваючи в складі Молдавського господарства, Шипинська земля не була його інтегральною частиною і зберігала свій самобутній східнослов'янський образ.

Причини занепаду Галицько-Волинського князівства різноманітні, але, як слушно підкреслює український дослідник В. Горобець, роки відчайдушного стримування степовиків мали свою фатальну ціну¹. Треба зазначити, що занепад відбувався в період військово-політичного піднесення сусідів Русі – Польського та Угорського королівств, Литовського й Московського князівств, які прагнули розширити власні кордони. Землі колишньої Галицько-Волинської держави потрапили у сферу інтересів сусідніх держав.

Ще однією проблемою, що висвітлюється в статті, є датування виходу Північної Буковини з-під юрисдикції Романовичів та потрапляння під контроль молдавських воєвод. Відомий український дослідник Л. Войтович принагідно зазначає, що до сьо-

¹ Горобець В. Люблінська унія та народження нової вітчизни / В. Горобець. – К., 2009. – С. 8.

годні серед науковців немає єдиної думки щодо входження «Руської землі» до складу Польського королівства, хоча більшість називають 1340 р. або 1349 р.².

Важливим є питання про визначення меж так званої «Шипинської землі». Це, зокрема, територія верхів'я Сучави та середнього Подністров'я, яка згадується в деяких джерелах під такою назвою³. Цей слов'янський топонім походить від назви села Шипинці («шипіти»), яке розташовувалося за 30 км від кордону з Галичиною⁴. Щоб краще зрозуміти процес входження Північної Буковини з містами Хотин і Цецин до Молдавії, потрібно, на нашу думку, з'ясувати перепетії міждинастичних відносин представників молдавської династії Мушатинів. Особливу увагу треба звернути на молдавсько-польські відносини, позаяк Польське королівство в результаті поділу спадщини Романовичів, здобуло найбільшу частину колишніх їхніх володінь.

У 40–х рр. XIV ст. на східних схилах Карпатських гір виникло Волоське переддержавне утворення, яке не мало політичної єдності, а являло собою сукупність феодалних володінь та так званих «кнезів»⁵.

Успішні походи польсько-угорських військ до Галичини в 1340–1341 рр. створили для короля Угорщини, Людовіка (Лайоша) Анжуйського підстави для наступу на територію, розташовані на південний схід від Карпат. Упродовж 1341–1347 рр., угорські війська вели проти татар військові дії за вплив у регіоні. Протягом 1347–1349 рр, угорці поширили свою владу й на воєводат у долині ріки Молдови, створений там до моменту анексії поляками Галичини, який, за влучним висловом дослідника М. Чучка, був оборонною «маркою» на чолі з королівським намісником воєводою Драгошем⁶. Ось як цей епізод відображено в Бистрицькому літописі 1359–1507 рр.: «В льто 6867 прииде Драгоше воєвода от Угорской земли, от Марамуреша, за туром на лов и господствовал 2 льта»⁷.

Карпатсько-Дністровський регіон був спустошений під час монгольського нашествия середини XIII ст. і подальших татарських набігів кінця XIII – першої половини XIV ст. Східне Прикарпаття регулярно ставало ареною воєнних дій між Золотою Ордою, Угорщиною, а пізніше й Польщею⁸. Ось як пояснює низьку заселеність земель Східного Прикарпаття молдавське літописання (уривок з переказу про переселення Драгоша та його людей): «[...] гдь они быша и мьсто зглядаша, занеже бь мьсто пусто и во край татарських кочовищ [...]»⁹.

Не можна сказати, що така ситуація була завжди. З другої половини XII – першої половини XIV ст. західна підкарпатська частина активно колонізувалася. Однак наступ угорських вельмож, які протягом XIII ст. освоювали трансільванське Підкарпаття, супроводжувався колонізацією секеїв (етнографічна група мадярів) та німців у місцях

² Войтович Л. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів / Л. Войтович // Проблеми слов'янознавства : збірник наукових праць. – Львів, 2010. – Випуск 59. – С. 52.

³ Балух О. Перехід «шипинської землі» під владу молдавських воєвод у другій половині 70–х – 90–х рр. XIV ст. / О. Балух // Буковинський журнал. – 2008. – № 2. – С. 150.

⁴ Масан О. Міжнародні аспекти утворення і формування Молдавського князівства до кінця XIV ст. / О. Масан // Русин. – Кишинев, 2010. – № 2. – С. 40.

⁵ История республики Молдова. С древнейших времен до наших дней / Ассоциация ученых Молдовы им. Н. Спэтарул Милеску. – изд. 2-е, перероб и доп. – Кишинёв: Elan Poligraf, 2002. – С. 36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirknig.com/knigi/history/1181433349-istoriya-respubliki-moldova-s-drevneyshih-vremen-do-nashih-dney.html>.

⁶ Чучко М. «И взять Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник у житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / М. Чучко. – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 20.

⁷ Грекул Ф. А. Славяно-Молдавские летописи XV – XVI вв. / Ф. А. Грекул. – М. : Наука, 1976. – С. 24. – Режим доступу : <http://mirknig.com/knigi/history/1181400678-slavyano-moldavskie-letopisi-xv-xvi-vv.html>

⁸ Чучко М. Назв. праця. – С. 34.

⁹ Грекул Ф. А. Славяно-Молдавские летописи. – С. 57.

компактного проживання східнороманського населення, що приводило до активізації міграційного руху серед валахів, які відтіснялись із власних земель. Особливо посилились такі міграційні рухи за Карпати й на Буковину у 70-х – 80-х рр. XIV ст.¹⁰.

Колонізацію валахами Східного Прикарпаття в XIV ст. можна умовно поділити на 2 етапи: до правління Богдана I та після його смерті. Суть колонізації Східного Прикарпаття схематично відображена в літописній оповіді XVII ст. про заснування Молдавського воєводства вже згаданим Драгошем. Тут реальні факти тісно переплетені з легендами та місцевими традиціями¹¹. Розповідається, що коли валаський воєвода полював на тура, то зустрів русина-пасічника Яцка, який повідав Драгошу, що ця земля ніби-то пустинна й нічия. Останній привів сюди інших волохів, які розселилися вниз по ріці Молдова. Яцко привів галицьке населення, яке осіло на півночі по ріках Сучава й Сірет¹².

У своїй праці М. Чучко цитує молдавського літописця XVII ст. Мірона Костіна, який у поемі «Про народ молдавський і мунтянський» писав: «Драгош [...] розселяє і руських землеробів із Покуття і Поділля: вони населяють Чернівці, Хотин і всю область Дністра [...]». Характерно, що в примітці до цього автор уточнює: «Волості Чернівецька, Хотинська, половина Яської, половина Сучавської є цілком руські»¹³. Оскільки Шипинську землю в середині XVII ст. визнавали землею русів, то зрозуміло, що молдавські господарі другої половини XIV–XV ст. надавали їй особливий статус серед своїх володінь.

Новий етап колонізації Східного Прикарпаття і Буковини розпочався після утворення Молдавського господарства в 50-х рр. XIV ст., зокрема після утвердження тут марамуреського воєводи Богдана в 1359 р. На процес залюднення даних територій мали вплив наміри Богдана незалежно від угорського домінування правити самостійно, що у перспективі зумовило значні демографічні та соціальні наслідки для даного краю¹⁴.

Молода Молдавська держава одразу після свого утворення була змушена вести боротьбу за витіснення татаро-монголів з теренів Дністрово-Карпатських земель. Внаслідок битви на Синіх Водах (1362 р.) кочівники відійшли «через Дністер до Чорного моря»¹⁵. Під час правління сина Богдана I – Лацка (1365–1373 рр.) Папа Римський надав йому титул «Laczko, dux Moldaviensis». Воєвода прийняв католицизм і заснував у своїй столиці – місті Сереті католицьке єпископство (хоча бояри і народ в Молдавії залишились православними)¹⁶. Тривав процес зміцнення авторитету молдавських господарів, який закріплювався у переможних перманентних конфліктах з номадами¹⁷.

У 60–70 рр. XIV ст. у нижніх течіях Пруту та Дністра виникло політичне утворення валахів на чолі з Костею Мушатом, який одружився з дочкою Богдана I Маргаритою. Від цього шлюбу народилося троє дітей – Петру, Роман і Стефан. Так була започаткована династія Мушатинів (у перекладі з румунської слово «mușat»

¹⁰ Чучко М. Назв. праця. – С. 35.

¹¹ Городенко А. Галицько-волошские связи в XIII–XIV веках / А. Городенко // Русин. – Кишинев, 2005. – № 2. – С. 89.

¹² История республики Молдова. – С. 34.

¹³ Чучко М. Назв. праця. – С. 36.

¹⁴ Жуковський А. Історія Буковини. Частина перша. До 1774 р. / А. Жуковський. – Чернівці, 1991. – С. 55. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://studentlibrary.net/load/istorija_ukrainy/vse_kategorii/zhukovskij_a_istorija_bukovini_chastina_persha_do_1774_r_chernivci_1991/50-1-0-188.

¹⁵ Чучко М. Назв. праця. – С. 37.

¹⁶ Пивоваров С. Образование земли молдавской и формирование ее северных границ во второй половине XIV – начале XVI в. в свете письменных источников и археологических материалов / С. Пивоваров, М. Чучко // Русин. – Кишинев, 2010. – № 4. – С. 30.

¹⁷ Жуковський А. Історія Буковини. – С. 56.

означає «красивий»). Приєднавши свої володіння до Молдавського господарства, Костя відкрив молодій державі доступ до Чорного моря.

При ньому активізувався приплив східнороманського населення, особливо із сусідньої Трансільванії. Серед причин такої міграції варто виділити пільгове становище сіл, що зберігали в Молдавії традиційні правопорядки вільних волоських общин, які жили за *jus valachines* (валаським правом). Останнє являло собою сукупність древніх норм звичаєвого права, заснованих на традиціях із часів розкладу валаських общин¹⁸. Важливу роль у процесах переселення відіграло засилля католицького духовенства.

Поряд зі збільшенням кількості населення, тут відбувається становлення феодалних відносин. Необхідність політичної консолідації феодалів, потреба захисту від зовнішніх ворогів вели до посилення влади господаря в Молдавському господарстві¹⁹. Наприкінці 1377 р. господарем Молдавії став Петру Мушат. Не зважаючи на відносно активну зовнішню і внутрішню політику, у молдавських літописах про нього немає конкретних відомостей. Так, «Сказание... о молдавських господарях...» лише коротко згадує: «Потом государствовал Петръ воевода, сынъ Мушатынъ, шестнатцать лѣтъ [...]»²⁰. Петру формально визнав себе васалом угорського короля Лайоша I і, відповідно, його намісника в Галичині – Владислава Опольського²¹.

Смерть угорського короля 11 вересня 1382 р. зумовила завершення існування польсько-угорської персональної унії. За словами українського дослідника О.Балуха, це привело до зміни зовнішньополітичного курсу Молдавії і переорієнтації на Польське королівство²².

Різке загострення польсько-угорських відносин через галицькі землі дало змогу ліквідувати впливи угорського короля і в Молдавії. Коли в 1387 р. королева Ядвіга на чолі польських військ почала виганяти угорські гарнізони з галицьких міст і фортець, то, можливо, Петру Мушат міг скористатися цим, щоб утвердити свою владу над Шипинською землею та її замками. Таким чином, доцільно вважати датою (хоча й дуже відносною) переходу Північної Буковини до складу Молдавського господарства 1387 рік.

Зовнішньополітичне становище Петру було непростим. З півдня насувалася турецька загроза (турки 1389 р. у битві на Косовому полі розбили сербів); на заході угорський король і надалі висував територіальні претензії до Молдавії, заснованої мешканцями Угорського королівства; на півночі, внаслідок Кревської унії 1385 р., утворилась Польсько-Литовська держава; на сході небезпечними сусідами були кримські татари.

Очевидно, побоюючись, можливості приєднання поляками Шипинської землі або зазіхань і на саме Молдавське господарство, Мушат був змушений скласти васальну присягу королю Владиславу II Ягайлу й королеві Ядвізі 26 вересня 1387 р. у Львові. Цим самим воєвода остаточно розірвав будь-які відносини з Угорщиною.

В умовах протистояння Польщі та Угорщини, Литви й Німецького ордену для Владислава II було важливо мати союзника в Карпато-Дністровському регіоні, тому польський король узяв на себе роль гаранта цілісності Молдавського господарства і вирішив не порушувати питання про анексію Шипинської землі.

Доказом того, що Шипинська земля входила до Молдавського воєводства, О. Балух вважає такий факт: у січні–лютому 1388 р. Владислав II узяв позику в Петра

¹⁸ Стати В. История Молдовы / В.Стати. – Кишинёв : Центральная Типография, 2002. – С. 63 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirknig.com/knigi/history/1181226857-istoriya-moldovy.html>.

¹⁹ Краткая история Румынии. С древнейших времён до наших дней / под ред. В. Н. Виноградова. – М. : Наука, 1987. – С. 40.

²⁰ Грекул Ф. А. Славяно-Молдавские летописи. – С. 58.

²¹ Пивоваров С. Указ. сочинение. – С. 32

²² Балух О. Назв. праця. – С. 150.

Мушата: «Петръ воевода Молдавскій, зять и прітель нашъ, позычилъ намъ 4 тысячъ рублій Фряжського серебра [...]»²³. Король зобов'язувався повернути гроші через 3 роки, а до того часу Петро Мушат отримав у заставу «[...] гродь наш Галичъ, и съ тою волостю што къ нему прислушаетъ [...]»²⁴.

Петро Мушат того ж року своєю грамотою надав Владиславу II лише 3 тисячі рублів. У тій же грамоті господар пояснював: «[...] што есми давати у Луцку, а додали есми у Сочавъ [...]»²⁵. На думку О. Балуха, це дає змогу припускати, що луцька позика в 1 тисячу рублів була оформлена під заставу Покуття разом із Коломиєю і Снятином²⁶.

У 1391 р. польський король сплатив борг (3 тисячі рублів) і питання про заставу Галича було зняте. Королю повернули боргову грамоту, де йшлося про 4 тисячі рублів, але була затримана грамота на 1 тисячу рублів. Напевно, Владислав II вирішив не віддавати решту боргу. Вочевидь, це й спричинило періодичні польсько-молдавські суперечки за Покуття, які зачіпали й Шипинську землю.

Отже, якби Шипинська земля на ту пору належала Польщі, то саме її король видав би як предмет застави. З огляду на це, названа територія перебувала поза межами володінь польського короля, тому її міг контролювати тільки господар Молдавії.

Наприкінці 1391 р. на молдавському престолі Петра Мушата змінює його брат Роман (1391–1394 рр.), який продовжує зовнішньополітичну лінію свого попередника і 5 січня 1393 р. складає васальну присягу Владиславу II: «Мы, Романъ воевода Молдавккии и дъдичъ оусей земль Волошскої отъ плонины аже до брегу моря [...] служити вьчно записуемий [...] Владиславови из Божеї милости королеви Польскому [...]»²⁷. Роман також переніс столицю до Сучави, де вона була аж до 1565 р. Саме грамотою від 1392 р. Романом було підтверджено своїм підданам права на декілька сіл у верхів'ях Сірету: «[...] до буковины кде вишелъ путь ъ(т)толь к рьци [...]»²⁸.

Можливо, на початку 1394 р. Роман Мушат вторгся на Покуття і захопив Снятин та Коломию. У відповідь, за наказом польського короля, у Молдавію були спрямовані війська литовського князя Свидригайла, який і полонив воєводу Романа.

Наступним воєводою Молдавії став висуванець Польщі Стефан (1394–1399 рр.), син Романа Мушата. Новий господар прийняв усі попередні умови, висунуті королем Владиславом II. Стефан направив до короля бояр, які обіцяли, що їх господар приїде на присягу до польського короля, а також «[...] о Коломыю и о Снятинъ и о Покутье: о то нашъ господаръ Стефан не имаеть ни одного слова рьчи; а о Цецинъ и о Хмелевъ, коли нашъ господаръ будеть у своего господаря и в нашего, кроля Влодислава Польского, о то ся имаеть намолвити и обрвнати, подлугъ кролевы воли [...]»²⁹. Напевно, військо Свидригайла захопило замки Цецин і Хмелів, котрі молдавани хотіли повернути.

У Сучаві 6 січня 1395 р. Стефан і його бояри все ж присягли королівським посланцям. Зокрема він пообіцяв надавати військову допомогу проти «кроля Оугорского противу воеводы Басарабського, противъ турковъ, противъ татаръ, противъ рус такеж кеды колы бы ся пригодило помочи [...] на далекиъ стороны далеи Кракова и далеи

²³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т.1 : 1340-1560. – С. 22. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/695413.html>.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 23.

²⁶ Балух О. Назв. праця. – С. 152.

²⁷ Грамоти XIV ст. / Упорядк. М. М. Пещак. – К., 1974. – С. 120.

²⁸ Там само. – С. 109.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т.1 : 1340-1560. – С. 26. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/695413.html>.

полски к нѣмцомъ [...]»³⁰. Ці зобов'язання перед польським королем були умовою виведення польського війська з Цецина і Хмелева та повернення Шипинської землі під владу молдавського воєводи.

Свідченням того, що в 1395 р. міста Цецин і Хотин, одні з найбільших у Північній Буковині, належали Молдавському воєводству, є «Список городов дальних и ближних», складений наприкінці XIV ст. Там названо міста, що входили до земель Русі: ³¹«А се імена всем градам [...]», а також вказано, що Чечюнь, Коломыя, Городок на Черемоше, на Днестре Хотень, а се [...] волоскии гради [...]»³².

Після смерті королеви Ядвіги (1397 р.) над Владиславом II нависла загроза розриву унії Польщі з Литвою і нових зіткнень з Вітовтом. Стефан мусив рахуватись з останнім і, можливо, це і стало причиною участі молдавського господаря в битві на ріці Ворсклі 12 серпня 1399 р. У цій битві, можливо, загинув і Стефан, як багато литовського та українського люду.

Загибель господаря спричинила зміну влади в Молдавії, на чолі якої став воєвода Юга, згаданий майже в усіх слов'яно-молдавських літописах XV–XVI ст.³³. Новий володар правив з квітня до червня 1399 р. і не складав присяги польському королеві (принаймні жодного такого документа не знайдено)³⁴.

Після зміщення Юги боротьба за престол розгорнулася між сином Петру Мушата – Івашком та сином Романа Мушата – Александром. Шукаючи допомоги в Польщі, Івашко склав присягу польському королеві та великому литовському князеві Вітовту в грудні 1399 р. У присязі Івашко стверджував: «[...] хочю отступит нашему гедрю крол Полскому то земли Шепинскоѡ и тыхъ городъ што суть в неи. по старую границу [...]». Також Івашко зобов'язувався «забути» про позику свого батька Петра Мушата: «а тежъ штожъ мой отецъ Петръ воєвода позычил п̄нязи моему милому гедрю кролю Полскому, и тыхъ ся отступаю и листы хочю тым вротит [...]»³⁵. Отже, молдавський господар зрікався і права застави на Покуття.

Щодо цього О. Балух вважає, що «отступить земли [...] Шепинской» означало її передачу, а не повернення, як твердили окремі історики. Також вчений погоджується з думкою, що поляки й раніше вимагали від молдавських господарів Шипинську землю³⁶.

Проте до здобуття Шипинської землі справа так і не дійшла. Син Петра Мушата Івашко не закріпився при владі, оскільки з весни 1400 р. трон перейшов Александру – сину Романа Мушата. У літописі про ці події написано: «В льто 6907 м̄сяца априила 23 стал Александръ воєвода господарем у Молдавской земли [...]»³⁷.

Отже, станом на середину XIV ст., Галицько-Волинська держава переживала часи занепаду й зникнення з політичної карти Європи. За її території починалися суперечки між сусідніми державами. Частина її колишніх володінь – Шипинська земля, потрапила у сфери впливу молоді держави – Молдавського господарства (часто в документах згадується як Молдавське воєводство), яке утворилося в 50–х рр. XIV ст. внаслідок міграцій і заселення східнороманським населенням Східного Прикарпаття.

³⁰ Грамоти XIV ст. – С. 126.

³¹ Войтович Л. Границы Галицко-Волынского государства / Л. Войтович // Русин. – Кишинев, 2011. – № 3. – С. 19.

³² Тихомиров М. Н. Русское летописание/ М. Н. Тихомиров. – М. : Наука, 1979. – С. 94. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psrl.csu.ru/biblio/Tihomirov_1979.shtml

³³ Грекул Ф. А. Славяно-Молдавские летописи. – С. 24, 35, 58, 62.

³⁴ Балух О. Назв. праця. – С. 155.

³⁵ Грекул Ф. А. Славяно-Молдавские летописи. – С. 48.

³⁶ Балух О. Назв. праця. – С. 156.

³⁷ Грекул Ф. А. Славяно-Молдавские летописи. – С. 24.

Шипинська земля, або, як її пізніше названо, Буковина, все ж не стала інтегральною частиною господарства, а являлася землею з особливим статусом, яку молдавські воеводи, починаючи з Петра Мушата, намагалися, у контексті відносин із сусідами, зберегти за собою.

The author highlights the issue of the Eastern Pre-Carpathians and Bucovina (Shypynsk's land) colonization by the eastern romance population, and explores the preservation of Shypynsk's land authenticity in the Moldavian state. There are in the article analizys of the fall of the Kingdom of Rus' and the devited the territory of Romanoviches between the neighbours countries.

Key words: *Bukovyna, Shypynsk's Land, Moldovan state, colonization.*

Ігор Іваськів (Івано-Франківськ)

УДК 930 (477)

ББК 63.7. (4Укр)

ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ XX–XXI ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто основні тенденції вивчення історії гайдамацького руху українськими істориками в період 90–х рр. XX – початку XXI ст. Охарактеризовано сучасні тенденції і нові методологічні підходи у вивченні історії гайдамацтва. Висвітлено пріоритетні й актуальні сторони дослідження гайдамацького руху.

Ключові слова: *гайдамацький рух, гайдамаки, І. Гонта, М. Залізняк, історіографія, козацькі традиції, національно-визвольний, повстання, українські історики.*

Після відновлення Україною незалежності в 1991 р. перед українською історичною наукою постала проблема відходу від традиційного для радянської науки істматівської методології. Кардинального перегляду потребував і період XVII–XVIII ст., відомий «епохою великих повстань». Серед актуальних – проблема гайдамацького руху, який активно досліджувався в радянський період, однак із характерними для тієї доби підходами й оцінками. Зауважимо, що всі історичні праці про гайдамацький рух опубліковані в період кінця XX – початку XXI ст., написані з використанням якісно нових методологічних підходів.

Уперше проблему гайдамацького руху з якісно нових позицій опосередковано порушили історики В. Маркіна й В. Крижановська у статті «Селяни Правобережної України в боротьбі за землю і волю (др. пол. XVII–XVIII ст.)». Вони відзначили, що на початку 20–х рр. XVIII ст. боротьба селян і козацтва за землю набула нової форми – гайдамацького руху. Основною причиною повстань і виникнення цього руху називають закінчення вільних років на Правобережжі й економічні утиски українського населення з боку пануючої верстви – польської шляхти¹.

У 1993 р. вийшла стаття В. Смолія, присвячена дискусійним питанням історії гайдамацького руху. Вчений зауважив, що гайдамацькому рухові був притаманний генетичний зв'язок з визвольними змаганнями українців середини – другої половини XVII ст. Історик навів приклади того, що Коліївщина 1768 р. відрізнялась від гайдамацького руху в цілому. Коліївщині були притаманні вищий рівень організації,

¹ Маркіна В. А., Крижановская В. В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII–XVIII вв.) / В. А. Маркіна, В. В. Крижановская // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 156–160.

глибша суспільна свідомість, широка соціальна база, тісний зв'язок з населенням, єдиний керівний центр, поділ війська на підрозділи. У ході цього повстання, зазначив історик, існували тенденції до об'єднання населення Правобережжя і Лівобережжя. Гайдамацький рух продемонстрував стійкість традицій визвольної боротьби українців, виявив генетичний зв'язок з козащиною і організацією життя за козацьким зразком. Автор, як переконуємось, бачив у гайдамацькому русі нову форму визвольної козацької війни в поєднанні з традиціями визвольних змагань українців середини XVII ст.²

Л. Статі й Р. Бутенко опублікували статтю, присвячену розгляду в історіографії особи і діяльності ігумена Мотронинського монастиря – Мелхиседека Значко-Яворського. Дослідники висловили сумнів з приводу того, чи був Мелхиседек ініціатором народного руху, що досліджується, і яка його персональна роль в процесі розвитку повстання 1768 р. Вони дійшли висновку, що діяльність ігумена мала значний вплив на боротьбу за єдність українських земель та відіграла помітну роль в організаційній фазі виступу³.

Історики В. Гоцуляк і В. Масненко розглянули культурні, етнічні й етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху загалом та Коліївщини зокрема. Вчені відзначили, що Коліївщина була закономірним наслідком розвитку нової доби української і східноєвропейської історії. Жорстокість повстанців пояснюють наслідком своєрідної екзистенційної ситуації, викликані реальною загрозою фізичного й морального знищення. На думку дослідників, спонтанний вибух народного гніву не був повністю підпорядкований національними інтересами, а поєднував релігійні, суспільні, етнічні та економічні чинники⁴.

О. Перехрест у своїй статті зазначає, що в основі боротьби, перш за все, були соціальні чинники, хоча повстанці вважали себе борцями за православну віру проти католицизму. Історик також зауважує, що до повстанських загонів приєднувались росіяни, білоруси, поляки, молдаване, що свідчить про складність ситуації в регіоні й для інших народів, окрім українців⁵.

Науковець Н. Пономаренко, розглядаючи питання Коліївщини 1768 р., висловив думку, що дане гайдамацьке повстання являло собою нестримний прояв поневоленого українського народу скинути польсько-шляхетське, а потім і російське (царське) ярмо, здобути державну незалежність для соборної України. Історик відзначає, що гайдамаки створили власне військо, а у визволених містах запроваджували козацький устрій, відновлювали економічне життя і підтримували православну церкву. У цьому проявлялась альтернатива існуючому ладу в Речі Посполитій станом на середину XVIII ст.⁶

У 1994 р. побачила світ «Історія України в життєписах» за редакцією М. Котляра й В. Смолія. До її складу увійшли й описи двох найвідоміших ватажків гайдамацького руху М. Залізняка та І. Гонти, автором яких був В. Смолій. У праці в доволі попу-

² Смолій В. Деякі дискусійні питання з історії Коліївщини (1768) / В. Смолій // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 21–28.

³ Статі Л. Д. Мелхиседик Значко-Яворський: історіографічний нарис / Л. Д. Статі, Р. К. Бутенко // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 50–52.

⁴ Гоцуляк В. В. Культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини / В. В. Гоцуляк, В. В. Масненко // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 55–59.

⁵ Перехрест О. Г. До питання про роль і місце гайдамацького руху і Коліївщини у розвитку антифеодальної боротьби народних мас слов'янських країн у XVIII ст. / О. Г. Перехрест // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських історичних читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 125–127.

⁶ Пономаренко Н. Р. Коліївщина – прояви державотворення гайдамаків / Н. Р. Пономаренко // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 43–47.

лярній формі представлено хід повстання 1768 р., показано його національно-визвольний козацький характер. Автори видання використали широку джерельну базу при розкритті ходу й характеру повстання 1768 року, що свідчить про наукову цінність даного дослідження⁷.

Дослідник В. Замлинський у статті «Українське козацтво і Коліївщина» відзначив, що козацтво було організаційним та ідеологічним стрижнем повстанням 1768 р. Проте зауважує, що заможне козацтво вбачало в Коліївщині загрозу для власного становища, а тому до повстання ставилось насторожено. Історик надає великого значення переходу на бік повстанців сотника І. Гонти, що й відіграло ключову роль у розвитку й кульмінації повстання⁸.

А. Морозов відзначає, що в другій половині XVIII ст. українському селянству стало добре зрозуміло, що економічна свобода є кращим шляхом до свободи національної і релігійної. Вчений серед причин повстання 1768 р. виділяє економічні фактори, які слугували одними з рушійних мотивів повстанців⁹.

Історики М. Кострида й Б. Кругляк на прикладі Житомирщини здійснили спробу розглянути історію гайдамаччини в краєзнавчому аспекті. Вчені відзначили, що обурення внаслідок посилення національного гніту з боку пануючих верств – польської шляхти і єврейських орендарів – висловлювали не тільки посадові особи. Частими були випадки, як стверджують дослідники, коли міщани й селяни чинили опір не тільки поміщикам, але й чиновникам місцевої адміністрації¹⁰.

Інший вчений Л. Мельник у своїй статті «Коліївщина» зауважує, що «твердження щодо примітивної зброї повстанців є безпідставними». Для аргументації цієї тези він наводить приклади того, що козаки були озброєні шаблями, списами, пістолями, гарматами. Історик відзначає, що на визволених територіях було встановлено козацьке самоврядування, що свідчить про політичні мотиви повстання 1768 р.¹¹.

Відомий дослідник історії гайдамаччини Ю. Мицик стверджує, що український народ вбачав у гайдамацьких оборонців своєї віри й допомагав їм, а це сприяло консолідації тогочасного українського суспільства. Історик наводить польський документ, у якому йдеться: «селяни настільки ненавидять і вороже ставляться до польського війська, настільки співчують і помагають гайдамакам». Також Ю. Мицик наголошує на тому, що в діях гайдамаків були чітко виражені козацькі традиції попередньої епохи XVII ст.¹².

Сучасний дослідник О. Ветров зауважує, що запорозька «сірома» й наймити відіграли вирішальну роль у гайдамацьких заворушеннях, а ядром їх загонів були запорозькі козаки. Найактивніший період участі запорожців у гайдамацькому русі припав

⁷ Котляр М. Ф. Історія України в життєписах / М. Ф. Котляр, В. А. Смолій. – К. : Либідь, 1994. – С. 231–233.

⁸ Замлинський В. О. Українське козацтво і Коліївщина / В. О. Замлинський // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських історичних читань. – К.–Черкаси, 1995. – С. 23–27.

⁹ Морозов А. Г. Економічні передумови Коліївщини / А. Г. Морозов // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських історичних читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 86–88.

¹⁰ Кострида М. Ю. Гайдамаччина в історії Житомирщини / М. Ю. Кострида, Б. А. Кругляк // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали III Всеукраїнських історичних читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 165–168.

¹¹ Мельник Л. «Коліївщина» / Л. Мельник // Історія України. – 1998. – № 3. – С. 4–6.

¹² Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія». – 2002. – 187 с.

на час після 1734 р., тобто після створення Нової Січі. Історик також твердить про можливість існування у 20–30-х рр. XVIII ст. гайдамацької Січі в Холодному Яру¹³.

Л. Кудрявцев, журналіст, який присвятив біографічну статтю постаті сотника Івана Гонти, наводить цікаву деталь, що випадків убивства людей особисто І. Гонтою немає, натомість є свідчення про те, що сотник намагався врятувати багатьох поляків. Це доводить неоднозначність персони самого І. Гонти, його високе виховання і людяність¹⁴.

Відомий історик Т. Чухліб з точки зору сучасних методологічних та інноваційних підходів у ряді статей висловив оригінальні й цікаві погляди на історію гайдамацького руху. Зокрема, він наводить факти які свідчать, що виступ носив яскраво виражені козацькі традиції і був спробою відродити козацький устрій на Правобережжі після його остаточної ліквідації в 1714 р. Цікаво й те, що саме на цей період припадають перші письмові згадки слова «гайдамаки». Початок гайдамаччини історик відносить до періоду повстання 1702–1704 рр. на чолі із С. Палієм¹⁵. Учений на підставі джерел доводить, що на визволених територіях було створено адміністрацію за козицьким зразком. Історик зауважує, що одну з ключових причин у гайдамацьких повстаннях відіграв релігійно-етнічний конфлікт між католиками й православними¹⁶.

Хронологічно Т. Чухліб доводить гайдамацький аж до 1792 р., часу другого поділу Польщі. Ця межа пов'язана з так званою «Волинською тривоною», коли під впливом Французької революції і чуток про те, що син І. Гонти очолив нове повстання, відбулись масові виступи населення на Волині. Також історик зауважує, що гайдамацький рух являв собою нову форму козацької війни з яскраво вираженими козацькими традиціями¹⁷.

Дослідник Б. Черномаз, у минулому відомий дисидент, під час розгляду історії гайдамацького руху запропонував цікаву схему, суть якої полягає в тому, що гайдамаки, як і козаки, раніше у своїх повстаннях опинялися у скрутній ситуації. Їм доводилось боротись проти чотирьох сил – Польщі, Російської імперії, євреїв і татар. Історик відзначив, що гайдамацький рух у процесі свого становлення набув форми й ознак партизанської війни¹⁸.

Варто уваги також те, що діячі гайдамацького руху, зокрема Іван Гонта, увійшли до числа «Сто великих українців». Автор статті О. Попельницька високо оцінила дії сотника І. Гонти, відзначивши, що незважаючи на солідне становище в тогочасному суспільстві він підтримував повстанців, пожертвувавши всім, що в нього було¹⁹.

О. Гуржій серед причин гайдамацького руху називає такі: суспільно-економічні, релігійні, ранньонаціональні й політичні. Хронологічно зародження гайдамаччини відносить до початку XVIII ст., а сам гайдамацький рух за його періодизацією, тривав

¹³ Ветров О. Роль козацтва в зародженні гайдамаччини на Черкащині (1715–1730) / О. Ветров // Черкащина в контексті історії України. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 125–132.

¹⁴ Кудрявцев Л. Уманський сотник Іван Гонти / Л. Кудрявцев // Наука і суспільство. – 2008. – № 3–4. – С. 16–21.

¹⁵ Чухліб Т. Визвольний рух на Правобережній Україні у XVIII ст.: видродження традицій / Т. Чухліб // Журнал «Воєнна історія». – 2008. – № 4. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.Arhiwstory.org.ua>

¹⁶ Чухліб Т. Гайдамаччина в Речі Посполитій XVIII ст. (Причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – № 8. – С. 116–125.

¹⁷ Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки «бомжі» чи «вурдалаки»? / Т. Чухліб // Сучасність. – 2010. – № 3. – С. 163–164.

¹⁸ Черномаз Б. Проблема суперечностей у трактуванні гайдамацького повстання XVIII ст. / Б. Черномаз [Електронний ресурс] // Журнал «Воєнна історія». – 2008. – № 4. – Режим доступу: <http://www.Arhiwstory.org.ua>

¹⁹ Попельницька О. О. Іван Гонти / О. О. Попельницька // Сто великих українців. – К. : Арія, 2008. – С. 143–146.

аж до кінця XVIII ст. Історик вказує на те, що виступи носили форму нової козацької війни, під час якої на визволених територіях за козацьким зразком створювалася власна адміністрація²⁰.

Інший дослідник О. Чучалін у своїй статті, присвяченій постаті І. Гонти, зауважував, що на визволених гайдамаками територіях запроваджувався козацький устрій, ліквідовувалась панщина. Територія Уманщини адміністративно була поділена на сотні, влада в яких належала сотникам. Саме повстання, як зазначив автор, наблизило час возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям, хоча й у складі Росії, а згодом і розпад Речі Посполитої²¹.

Проблему озброєння гайдамаків вивчала І. Гуржій. Автор зазначає, що під час повстання 1768 р. гайдамаки мали 152 гармати, а самі були поділені на сотні, що свідчить про козацькі традиції. Військо повстанців складалося з 16 сотень, а містом Уманню управляв П. Уласенко (з 9 до 26 червня). За цей час старі запорожці навчали молодих повстанців військової справи, що свідчило про початки формування військових структур гайдамаками²².

Г. Шенк у своїй книзі «Нариси з історії Польщі. Поляки в Немирові» відзначила, що гайдамацький рух сягає корінням повстань Семена Палія 1702–1704 рр. Зазначає, що повсталі об'єднувались у великі загоны і так з'явилися Шаргородський та інші полки. Історик зауважує, що гайдамацьке повстання 1734 р. на чолі з І. Верланом було російською інтригою, з метою громити прихильників короля С. Лещинського на Правобережжі²³.

Останнім часом гайдамацький рух в Україні став предметом вивчення Г. Цапенко, яка здійснила короткий огляд сучасної української історіографії гайдамацького руху і Коліївщини²⁴. У статті «Національна психологія гайдамаків» вчений відзначає, що селяни бачили страти запорожців, і як наслідок у них актуалізувалися давні історичні образи, нагадування про Хмельниччину. Це все сильно живило гайдамацький рух. Г. Цапенко прослідковує певну закономірність у діях гайдамацьких загонів. Їхні найактивніші заходи припадали на весну–осінь. Відсутність у складі гайдамаків представників провідної верстви, твердить Г. Цапенко, не давало змоги вгамувати вияви ненависті. Дослідниця зауважує, що ворожнечі сприяла обопільна релігійна неприязнь, національні й соціальні суперечності, а також власне застарілий політичний режим Речі Посполитої²⁵.

Таким чином, до пріоритетних належать такі проблеми з історії гайдамацького руху: військове мистецтво учасників, ідеологічні трансформації гайдамаччини у процесі її організаційного оформлення, вплив на геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі в XVIII ст., роль козацтва в організаційному становленні й розвитку гайдамацьких повстань, проблема трактування гайдамацького руху в історіографії, дослідження біографій повстанських отаманів (окрім І. Гонти, М. Залізняка), наприклад О. Неписьменного, С. Неживого, П. Уласенка та інших. Також зауважимо, що на даний

²⁰ Гуржій О. Козаки – Гайдамаки / О. Гуржій, Т. Чухліб // Сто великих постатей козацької України. – К., 2008. – С. 375–379.

²¹ Чучалін О. Іван Гонти – ватажок народно-визвольного гайдамацького повстання 1768 року на Правобережній Україні / О. Чучалін // Історія в школі. – 2010. – № 3. – С. 9–11.

²² Гуржій І. Здобуття Умані повстанцями в 1768 р. Славна перемога і жаклива трагедія / І. Гуржій, О. Гуржій. – Черкаси, 2010. – Вип. 2. – С. 120–123.

²³ Шенк Г.О. Гайдамаччина // Нариси з історії Польщі. Поляки в Немирові / Г. О. Шенк. – Вінниця, 2009. – С. 29–39.

²⁴ Цапенко Г. Сучасна історіографія гайдамацького руху та Коліївщини / Г. Цапенко // Історія в школах України. – 2011. – № 2–3. – С. 42–44.

²⁵ Цапенко Г. Національна психологія гайдамаків / Г. Цапенко // Історія в школах України. – 2011. – № 2–3. – С. 44–47.

час немає цілісної узагальнюючої праці з історії гайдамацького руху, написаної на основі нових методологічних позицій.

Відтак, вивчення історії гайдамацького руху в останні роки набуло нового характеру. Рух повстанців трактується як національно-визвольний, серед причин повстання називають поєднання національних мотивів, суспільно-економічних, релігійних та етнічних суперечностей. Хронологічно історію гайдамацтва сучасні вчені виводять з 1702–1704 рр. (повстання С. Палія). Верхньою хронологічною межею називають народні виступи кінця XVIII ст. Сам же гайдамацький рух у наш час історики вважають продовженням козацьких традицій середини – кінця XVII ст. і навіть як нову форму козацької війни. Вище наведені факти свідчать про суттєві відмінності сучасного трактування історії гайдамацького руху порівняно з попередньою епохою та про перехід сучасної української історіографії на національно-державницькі позиції.

The main tendencies of studying of the history of haidamak's movement at the period of 1990–XXI c. by the Ukrainian historians are overlooked in the article. It was characterized the modern features and the new views at the studying of the history of haidamaks. It was performed the important and actual sides of the reseashment of the haidamaks.

Key words: *haidamak's movement, haidamaks, I. Gonta, M. Zaliznyak, historiography, kossaks tradition, national-liberative, revolt (rise), Ukrainian historians.*

Антон Глованський (Тернопіль)

УДК 34 (477) (092)«1890/1930»Дністрянський
ББК 67.2(4 Укр)

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТАНІСЛАВА ДНІСТРЯНСЬКОГО У 1890–х–1930–х рр.

У статті автор висвітлює наукову діяльність відомого українського вченого-правника, уродженця Тернопільщини – Станіслава Дністрянського. На основі історіографії досліджено численні напрями його наукових студій у сфері права (цивілістика, сімейне, міжнародне, облігаційне, конституційне та трудове право). Особливістю розвідки є використання великої кількості архівних документів, присвячених життю та діяльності Станіслава Дністрянського, які знаходяться в окремому фонді Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО). Також автор проаналізував основні праці вченого, дав їм ґрунтовний науковий коментар. Особливу увагу звернено на роботи, що з ряду причин не були опубліковані, а, отже, є маловідомими широкому загалу.

Ключові слова: *Станіслав Дністрянський, наукова діяльність, Тернопільщина, українська юридична термінологія, облігаційне право, цивільне право, соціологічний метод.*

Дана розвідка присвячена видатному українському ученому-правнику, педагогу й громадсько-політичному діячеві родом з Тернопільщини – Станіславу Севериновичу Дністрянському (1870–1935).

Теоретичне значення роботи полягає в комплексному дослідженні особи С. Дністрянського як відомого українського вченого-правника кінця XIX – першої половини XX ст., висвітленні маловідомих широкому загалу фактів його наукової діяльності в різних галузях правової науки, нагромадженні історичних знань з проблем наукової діяльності С. Дністрянського для розвитку сучасної історіографії.

Практичне значення отриманих результатів та ідей розвідки полягає у тому, що зібраний матеріал і висновки можуть бути використані майбутніми дослідниками для подальшого розвитку цієї тематики в сучасній українській історичній науці.

Що ж до історіографії даної проблеми, то варто зауважити, що вона є доволі значною. Перш за все, слід відзначити монографію М. Мушинки «Академік Станіслав Дністрянський (1870–1935)»¹, у якій він чи не вперше в новітній українській історичній науці висвітлив основні віхи біографії та наукової діяльності видатного ученого. Окрім цього, постаті С. Дністрянського присвячені роботи М. Бармака², В.Возьного³, дисертаційне дослідження А. Ковалю⁴, розвідка А. Савчака⁵, його ж кандидатська робота⁶ та ряд інших публікацій⁷.

Переходячи до питання про джерельну базу, зауважимо, що її переважно складають документи особистого фонду вже згаданого нами М. Мушинки, які він свого часу передав Державному архіву Тернопільської області (ДАТО). Більше того, у ДАТО створено окремий архівний фонд, присвячений постаті видатного українського правника. Цей фонд охоплює: шкільні свідоцтва; залікові та лекційні книжки тих університетів, де навчався С. Дністрянський; вітальні грамоти й листи-подяки; депутатське посвідчення члена Державної Ради Австрії; чехословацький паспорт; оригінал заповіту; рукописи та друквані видання численних наукових праць; документи, що стосуються смерті вченого.

Метою роботи є висвітлення наукової діяльності С. Дністрянського в означений період.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

- ввести в науковий обіг маловідомі широкому загалу факти, що стосуються наукової діяльності ученого (зокрема, подати перелік його неопублікованих робіт);
- проаналізувати праці С. Дністрянського, дати їм ґрунтовний науковий коментар.

Науковою новизною даної розвідки, на наш погляд, є те, що в ній автор дає перелік тих праць С. Дністрянського, які й досі залишаються в рукописному вигляді, є неопублікованими і майже невідомі широкому загалу.

Як відомо, Станіслав Дністрянський народився 13 листопада 1870 р. в Тернополі. У 1876–1880 рр. він навчався в чотирикласній початковій школі при вчительській семінарії в Тернополі⁸, після чого вступив до тернопільської гімназії⁹. У 1888 р. він з відзнакою закінчив гімназію¹⁰ і поступив на юридичний факультет Віденського університету¹¹. Можна стверджувати, що саме тут С. Дністрянський знайшов сприятливий ґрунт для майбутньої наукової діяльності.

¹ Мушинка М. Академік Станіслав Дністрянський (1870–1935) / М. Мушинка. – К., 1992. – С. 5–43.

² Бармак М. Станіслав Дністрянський – правознавець зі світовим ім'ям / М. Бармак, О. Бармак // Київська Старовина. – 2009. – № 4. – С. 145–165.

³ Возьний В. Основоположник українського правознавства / В.Возьний // Вісник Національної Академії Наук України. – 1995. – № 11–12. – С. 59–63.

⁴ Коваль А. Погляди Станіслава Дністрянського на право та на державу (загальнотеоретичні аспекти) / А. Коваль. – Автореф. дис... кандидата юрид. наук: 12.00.01. – Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 220 с.

⁵ Савчак А. Західно-українська народна республіка в конституційному проєкті С. Дністрянського / А.Савчак // Вибори та демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 58–61.

⁶ Савчак А. Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського / А. Савчак. – Автореф. дис... кандидата юрид. наук: 12.00.01. – Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 197 с.

⁷ Савчак А. Станіслав Дністрянський – визначний український вчений-правознавець, громадський діяч, патріот / А. Савчак // Вибори та демократія. – 2005. – № 2 (4). – С. 79–81.

⁸ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-3430, оп.1, спр.82, арк. 1–2.

⁹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 1, 1 арк.

¹⁰ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹¹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

Свої наукові студії майбутній учений розпочав ще в студентському віці. Зокрема, С. Дністрянський написав працю «Трилітній речинець з & 1487, з. к. з. ц.»¹², яку згодом опублікував українською мовою. У ній він накреслив нову теорію про питання строку давності в австрійському цивільному праві, яку згодом було прийнято в практиці найвищого австрійського суду. Саме за цю працю він здобув у 1894 р. звання доктора політичного права¹³. Наукове ж звання доктора австрійського права учений здобув ще в 1893 р.¹⁴.

Одержавши від австрійського міністерства у справах релігії та освіти стипендію в сумі 400 злотих, він навесні 1895 р. вирушив до Берліна, щоб поглибити там свою юридичну освіту¹⁵. У тамтешньому університеті молодий учений прослухав курси лекцій провідних тогочасних німецьких правників, зокрема відомого вченого А. Вагнера¹⁶.

Під керівництвом останнього С. Дністрянським було написано ґрунтовну працю «Полагада шкоди з огляду економічного та соціального» (1897), видану згодом в українському перекладі. Розвідка є доволі оригінальною, оскільки в ній молодий учений чітко сформулював принципи соціально-економічної теорії в юридичній науці, пізніше перейменованої в соціологічну. Соціологічний метод дослідження юридичних явищ, запропонований С. Дністрянським, надовго завоював місце в європейській науці.

Наприкінці 1896 р. учений вирушив із Берліна до Лейпцига, де тоді домінував так званий історично-емпіричний метод у дослідженні права. Там С. Дністрянський ґрунтовно ознайомився з цим методом і написав про нього невелику за обсягом розвідку, яка залишилася в рукописному вигляді¹⁷.

Після цього вчений, озброївшись солідною теоретичною підготовкою, здобутою в університетах Відня¹⁸, Берліна¹⁹ та Лейпцига²⁰, започаткував написання праці про австрійське цивільне й економічне право – «Das Wezen des Werklieferungsvertrages im österreichischen Rechte» (1898; в українському перекладі назва звучить як «Шкода в доставно-вирібному договорі австрійського права»)²¹. Ця робота стосувалася відшкодування збитків у договірних відносинах цивільного права. Це була перша монографія в європейській науці з даної тематики. Вартим уваги також є той факт, що у цій праці вчений запропонував зобов'язати працедавця відповідати в судовому порядку за шкоду, завдану робітнику як особі, що створює матеріальні цінності. Варто також додати, що завдяки їй С. Дністрянський у 1899 р. став доцентом цивільного права Львівського університету²².

Уже перша лекція вченого «Заручини в австрійським праві»²³, виголошена 26 січня 1899 р. українською мовою, викликала значний відгук не лише серед слухачів, а й у пресі. У своїй лекції він розглянув ряд питань, що стосувалися заручин та зовсім не були досліджені в тогочасній юридичній науці.

У 1899 р. С. Дністрянський написав доволі ґрунтовну працю, про юридичні аспекти права спадщини під назвою «Право спадщини»²⁴.

¹² Мушинка М. Назв. праця. – С. 7.

¹³ ДАТО, Ф. Р-3430, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

¹⁴ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁵ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 47, арк. 1.

¹⁶ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 11, арк. 1–6.

¹⁷ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 10, арк. 1–2.

¹⁸ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 8, арк. 1–2; ДАТО, ф. Р-3430, оп.1, спр.46, арк. 1.

¹⁹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

²⁰ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 9, арк. 1

²¹ ДАТО, ф. Р-3430, оп.1, спр. 39, арк. 1.

²² ДАТО, ф. Р-3430, оп.1, спр. 52, арк. 2.

²³ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 40, фрк. 1–7.

²⁴ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 89, арк. 1–205.

У 1902 р. вийшла друком в українському перекладі його нова розвідка «Звичаєве право – і соціальні зв'язки» (в оригіналі – «Das Gewohnheitsrecht und die sozialen Verbände») ²⁵. У ній учений дав наукове обґрунтування соціологічного методу дослідження юридичних явищ.

Однак найвизначнішою працею С. Дністрянського першого десятиліття ХХ ст. є монографія «Aufträge zugunsten Dritter» (1904) ²⁶. Це глибоко концептуальна праця, у якій автор звернувся до початків римського права. Деякі положення цієї монографії він пізніше поглибив у менших за обсягом теоретичних розвідках. Наприклад, у праці «Zur Lehre von der Schuldübernahme» (1908) ²⁷ автор накреслив теорію перебирання боргів.

У 1901 р. С. Дністрянський видав перший том значної за обсягом праці «Австрійське право облігаційне». До 1909 р. опубліковано ще два томи. Праця була присвячена дослідженню загальної частини облігаційного права, у якій автор опрацював майже кожен юридичну категорію. Окрім теоретичних узагальнень, у примітках він навів ряд конкретних прикладів практичного вирішення спірних питань, що стосувалися облігаційного права.

Переселившись до Львова, С. Дністрянський став членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ). Незабаром він очолив правничу комісію НТШ, а в 1900 р. став головним редактором друкованого органу історико-філософської секції «Часопись правнича і економічна» ²⁸.

Окрім цього, із січня 1910 р. учений розпочав видавництво нового наукового журналу (за сумісництвом – друкованого органу Товариства) – «Правничого вісника» ²⁹, що виходив чотири рази на рік. Слід зауважити, що, на превеликий жаль, «Правничий вісник» проіснував недовго. Через три роки після свого заснування (у 1913 р.) він перестав видаватися через брак коштів.

На початку ХХ ст. учений почав приділяти все більше уваги розвитку української юридичної термінології. Зауважимо, що цей напрям наукових досліджень не був для С. Дністрянського новим ³⁰, оскільки ще від початку його наукової кар'єри українська юридична термінологія була в центрі уваги вченого. Справа у тому, що єдиний існуючий український юридичний словник – «Словар правничих висловів» К. Левицького був методологічно застарілим і не відповідав потребам тогочасного права. Саме тому С. Дністрянський приділяв цій проблемі значну увагу.

У 1923 р. учений опублікував монографію на тему «Річеве право», в якій розглянув річ як юридичну категорію ³¹. Соціологічний метод дослідження в юриспруденції учений застосував у своїй фундаментальній праці «Загальна наука права і політики» ³², що поділялася на сім частин: «Гене́за та основи права» ³³, «Історія державного права» ³⁴, «Історія міжнародного, церковного та карного права» ³⁵, «Історія приватного права» ³⁶, «Філософія права» ³⁷, «Економічні проблеми в праві» ³⁸, «Політика» ³⁹. Ця збірна праця

²⁵ Мушинка М. Назв. праця. – С. 9.

²⁶ Там само. – С. 10.

²⁷ Там само. – С. 11.

²⁸ Там само. – С. 13.

²⁹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 85, арк. 23.

³⁰ Там само, арк. 27–29.

³¹ ДАТО, ф. Р-3430, оп.1, спр. 91, арк. 1–128.

³² Мушинка М. Назв. праця. – С. 30.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 36, 1 Арк.

³⁶ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 94, 182 Арк.

³⁷ Мушинка М. Назв. праця. – С. 30.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

була розрахована, перш за все, на студентів юридичних факультетів, з чого випливала і її структура: чіткий поділ на розділи й підрозділи, винесення за поля основних тез, великий список додаткової літератури до кожної теми тощо.

У 1923 р. С. Дністрянський видав перший том цієї збірної роботи, що охопив перші дві частини. Спробуємо коротко охарактеризувати «Загальну науку права і політики».

Перша книга – «Гене́за та основи права» – це, по суті, синтез багатьох попередніх праць автора, у яких він застосував соціологічний метод дослідження права. У цій роботі розглядаються суспільні зв'язки (сім'я, рід, плем'я, держава, народ); організаційні зв'язки (церква, суспільні стани, політичні партії) і соціальні основи права (звичай, авторитет суспільного зв'язку, воля членів зв'язку); соціальні поняття права та основні форми права (звичаєве право, закон, наука права, судова практика).

У другій книзі «Загальної науки права і політики» – «Історія державного права» розглянуто право в державах Стародавнього Сходу (Вавилон, Ассирія, Єгипет, Індія, Китай, Японія), Греції, Стародавньому Римі, середньовічній Європі (Німеччина, Франція, Англія, Україна) та європейських державах до Першої світової війни⁴⁰.

У 1923 р. С. Дністрянський підготував до друку й третю частину «Загальної науки права і політики», присвячену історії міжнародного, церковного та карного права⁴¹. На жаль, фінансові можливості УВУ не дозволили йому видати цю працю. Від неї збереглися лише дві розвідки першої частини (вона охоплювала історію міжнародного права у давню та середньовічну добу).

Четверту частину праці (про історію приватного права), автор підготував до друку у 1926 р., однак з тих же причин і їй не пощастило побачити світ. Зате її рукопис дійшов до нас повністю⁴².

В останньому (восьмому) розділі четвертої частини «Загальної науки права і політики» учений розглянув питання правоздатності громадян у сучасній йому добі. У цій праці він також значно розширив свій початковий соціологічний метод дослідження права, доповнивши його методом еволюційного розвитку в історії права⁴³.

У 1925 р. С. Дністрянський завершив монографію, присвячену теоретичній розробці приватного права, – «Основи модерного приватного права», яку в перекладі на чеську мову видала Чеська академія наук. Монографія складалася з двох частин: у першій автор зробив загальний огляд сучасного йому права (виникнення права та його історичний розвиток, юридично-філософські та соціологічні теорії, наука права); у другій проаналізував основні елементи приватного права.

Через низку обставин учений у 1930 р. подав заяву про вихід із польського громадянства, однак її розглядали майже два роки. Польського громадянства його позбавили лише 7 червня 1932 р.⁴⁴, а 22 вересня 1932 р. йому та його дружині було надано чехословацьке громадянство⁴⁵.

Ставши громадянином ЧСР, С. Дністрянський почав глибше цікавитись питаннями чеського приватного права й частіше публікувати свої наукові розвідки в чеській фаховій юридичній пресі. Уже в 1932 р. він видав розвідку «Примітки до нової основи цивільного кодексу». У «Примітках» учений виходив зі своєї довгорічної праці над реформуванням австрійського цивільного права і його адаптації для потреб українців⁴⁶.

⁴⁰ Там само. – С. 31.

⁴¹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 36, 1 арк.

⁴² ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 92, арк. 1–35.

⁴³ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 92, 35 арк.

⁴⁴ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 18, арк. 1–3.

⁴⁵ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 19, арк. 1.

⁴⁶ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

Не маючи змоги практично використати нагромаджений досвід і знання для свого народу, він вирішив присвятити їх державі, яка надала йому своє громадянство⁴⁷.

У 1928 р. учений написав доволі ґрунтовну розвідку «Родинне право Закарпатської України»⁴⁸, яка збереглася в рукописному варіанті.

Ведучи мову про наукову спадщину С. Дністрянського, зазначимо, що окрім тих наукових праць, які ми вже згадували, існує ще цілий ряд інших. Ми вважаємо, що розглянути їх слід наприкінці нашої розвідки з огляду на те, що ці праці досі не датовані і їх важко хронологічно співвіднести з конкретним періодом життя і діяльності видатного правника⁴⁹.

Усі ці розвідки об'єднує те, що вони (окрім статті «Старі й нові шляхи в науці приватного права») збереглися в рукописному варіанті і з тих чи інших причин не були опубліковані автором. Ось їх перелік: «Границі науки права»⁵⁰, «Старі й нові шляхи в науці приватного права»⁵¹, «Схема наукових праць професора Ст. С. Дністрянського»⁵², «З теорії міждержавного приватного права»⁵³, «Четвертий відділ. Пожиткові річєві права»⁵⁴, «Загальні правні постанови»⁵⁵, «Позив о право власности»⁵⁶, «Наука українського приватного права»⁵⁷, «Правний стан населення земель українських XIV–XVI в.»⁵⁸, «Шляхи до нової теорії цивільного права»⁵⁹, «Населення Московщини XIV–XVII в.»⁶⁰.

Підсумовуючи наукову діяльність С. Дністрянського, відзначимо, що наукова спадщина вченого вражає своєю різнобічністю. Він займався дослідженням у галузі цивільного, сімейного, міжнародного, облігаційного, конституційного та трудового права. Вартим уваги є також і той факт, що, окрім уже опублікованих і відомих широкому загалу робіт ученого, існує ще й цілий ряд інших, які з різних причин не були опубліковані й залишилися в рукописному вигляді.

На наш погляд, це свідчить про винятково плідну наукову діяльність ученого і, на жаль, про той факт, що результати його праці ще й досі належним чином не оцінені сучасними науковцями-правниками та істориками. Тому науково-пошукова робота в цьому руслі досі є перспективною та актуальною і немає сумніву, що в майбутньому науковці зможуть продовжити справу своїх попередників у плані дослідження постаті С. Дністрянського та його наукової спадщини.

The scientific work of the well-known Ukrainian lawyer from Ternopil region – Stanislaw Dnistrianskyj is thrown light upon in the article. On the basis of considerable historiography numerous directions of his scientific studies in the area of law (civil, family, international, bonds, constitutional and labour fields of law) are investigated. The peculiarity of the article is in using of archival documents considerable amount, which are located at the separate fund of State Ternopil Region's Archive (from now on – STRA) and concerned with life and work of Stanislaw Dnistrianskyj. The author also analyzed his fundamental works and

⁴⁷ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 21, арк. 1–3.

⁴⁸ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 37, арк. 1–12.

⁴⁹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 105, арк. 1–38.

⁵⁰ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 34, 18 арк.

⁵¹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 38, 8 арк.

⁵² ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 88, 6 арк.

⁵³ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 97, 19 арк.

⁵⁴ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 98, 138 арк.

⁵⁵ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 99, 96 арк.

⁵⁶ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 100, 40 арк.

⁵⁷ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 101, 56 арк.

⁵⁸ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 102, 6 арк.

⁵⁹ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 103, 14 арк.

⁶⁰ ДАТО, ф. Р-3430, оп. 1, спр. 104, 6 арк.

gave them solid scientific comments. Special attention was paid to the works, which were not published because of some causes, and, therefore, are little known.

Key words: *Stanislaw Dnistrianskyj, scientific work, Ternopil region, Ukrainian juridical terminology, bonds law, civil law, sociological method.*

Тетяна Шелемей (Івано-Франківськ)

УДК 94(477) «1918»
ББК 63.3 (4Укр) 614

ФАСТІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1 ГРУДНЯ 1918 р. – ПЕРЕДУМОВА АКТА ЗЛУКИ ТА СОБОРНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті досліджено Фастівський договір 1 грудня 1918 р. Проаналізовано текст документа, з'ясовано його наслідки та значення. Висвітлено військово-економічну співпрацю урядів УНР та ЗУНР, розпочату після підписання угоди. Доведено, що Фастівський договір активізував дії українців щодо об'єднавчого процесу.

Ключові слова: *Фастівський договір, Українська Народна Республіка (УНР), Західно-українська Народна Республіка (ЗУНР), об'єднавчий процес.*

Ідея створення незалежної соборної України була визначальним чинником національного буття українців протягом багатьох віків. Історики надають важливого значення Акту Злуки, натомість значно менше уваги приділяють Фастівському договору, який, на наше переконання, поклав початок військово-економічній співпраці двох українських урядів, підняв дух української громадськості та заклав глибокі підвалини національної соборності.

Документ був підписаний у Фастові 1 грудня 1918 р. Цьому сприяли такі події: створення Директорії та утворення Західно-української Народної Республіки (далі – ЗУНР), які, за висловом колишнього державного секретаря закордонних справ західно-української держави, «[...] викликали могутню хвилю одушевлення для ідеї з'єднання всіх українських земель в одну державу»¹. З ним погоджується і Микита Шаповал, який зазначає: «Доки не було УНР, доти не могло бути мови про соборну Україну, яку творити можна при передумові, що кожна частина нашої землі стане вільною»². І справді, виникнення на політичній арені цих державних утворень дало поштовх процесу об'єднання українських земель.

Уже 30 листопада 1918 р. до Києва із Золочева, де тимчасово перебував уряд ЗУНР після Листопадової революції, прибула делегація на чолі з Л. Цегельським та Д. Левицьким³. С. Шевчук, описуючи хід переговорів, звернув увагу на те, що «Л. Цегельський, підписуючи умову в Хвастові з д-ром Левицьким та з урядом УНР, мав вражіння, що він скаче в темряву»⁴. Ці сумніви розвіялися тільки тоді, коли 1 грудня з фронту прибув Симон Петлюра.

Того ж дня у Фастові між Українською Народною Республікою (далі – УНР) і ЗУНР було підписано «передвступний договір» «[...] про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». У ньому ЗУНР заявляла про намір

¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень : Український соціологічний інститут, 1922. – С. 67.

² Шаповал М. 22 січня (Спомини і висновки) / М. Шаповал // Трудова Україна. – 1932. – № 7–8. – С. 11.

³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 297 с.

⁴ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання / С. Шевчук. – Торонто : Вид-во В. Дідука, 1965. – С. 43–44.

невдовзі об'єднатися в одну державу з УНР і, тим самим, «[...] перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усею своєю територією і населенням, як складова частина державної цілісності в Українську Народню Республіку». УНР, зі свого боку, об'єднуючись із ЗУНР, зобов'язувалася прийняти всю територію та населення ЗУНР «[...] як складову частину державної цілісності в Українську Народню Республіку». Уряди обох республік, згідно з цією заявою, взяли на себе зобов'язання реалізувати «державну злуку» в найближчому часі. Окремий пункт договору передбачав, що ЗУНР, «[...] з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними і соціальними різницями окремішності життя на своїй території», застерігала за собою право на територіальну автономію, параметри якої повинна була визначити окрема спільна комісія, а ратифікувати – законодавчі й урядові органи обох республік. Тоді ж мали бути узгодженні детальні умови злуки обох держав. Документ був скріплений власноручними підписами членів Директорії та уповноважених представників Ради Державних Секретарів⁵. Загалом договір започаткував реалізацію наміру об'єднання УНР і ЗУНР.

За оцінкою відомого дослідника цього питання М. Стахіва, «передвступний» договір був «першим і основним актом соборності». Парадоксально, та з цієї тезою, по суті, виявився солідарний, мабуть, найактивніший критик зазначеного договору й наступних актів соборності – М. Шаповал. За його словами, «ця «попередня угода» була так би сказати заскороспіла і в засаді хибна: оте взаємне признание «суверенності» двох урядів і двох республік впливало з бажань і домагань галицьких делегатів (Д-р Д. Левицький і Д-р Л. Цегельський), що захищали становище галицької дрібної буржуазії, але для цілої України воно було шкідливе, бо залишало ґрунт для двоєвласти. Однак феастівська угода була вже своєрідним передрішенням форм і підстав акту 22 січня»⁶.

Підписаний договір зразу ж опинився в центрі уваги української преси. Вже наприкінці грудня житомирська газета «Громадянин» присвятила цій проблемі статті «Така воля народу», «Наша орієнтація», «Об'єднання українських земель» та ін.⁷

Військова газета «Українська Ставка» ще напередодні Ухвали Української Національної Ради (далі – УНРади) від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР з УНР вмістила на своїх сторінках статтю «До з'єднання Українських Республік». У ній підкреслювались політичні, військові та економічні переваги об'єднання. В газеті «Республіканські Вісти» П. Мазюкевич у статті «Україна Наддніпрянська і Галицька та наші меншості» зазначав, що нам потрібна єдність, без якої ми ніколи для себе, кожний зокрема в краї своїм, не здобудемо ні волі, ні землі. Автор наголошував: «Не для завоювань ідуть Галичане до Києва, а наші козаки до Львова, а тільки для захисту предківської своєї землі»⁸.

Подібні резолюції та постанови були ухвалені й раніше. Свідченням цього може бути хоча б нарада представників сільських громад та організацій Дрогобицького повіту, яка відбулася 4 грудня 1918 р. У ній взяли участь 186 делегатів, які представляли 53 громади повіту, а також ряд державних працівників ЗУНР. Виступаючи зі звітом УНР в Дрогобичі, він наприкінці своєї промови заявив: «Злука з Україною се одинокий наш клич, се найважливіша політична потреба хвилини, се квестія нашого життя-буття, нашої державної сили». С. Вітик підкреслив необхідність негайного об'єд-

⁵ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко – К. : Наукова думка, 1990. – Ч. III. – С. 254–256.

⁶ Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 382 с.

⁷ Гошуляк І. Ідея соборності в українській пресі (кінець 1918 – початок 1919 рр.) / І. Гошуляк // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки) : Всеукраїнська наукова конференція (Київ, 21 січня 2009 р.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 127.

⁸ Там само. – С. 128.

нання і запропонував ухвалити резолюцію такого змісту: «З'їзд делегатів Дрогобицького повіту вважає злуку усіх українських земель в одну українську республіку як неминучу конечність». Присутні одногосно, з великим піднесенням і вигуками «Хай живе з'єдинена Українська Республіка!» її ухвалили⁹.

У резолюції Київського губерньського селяньського з'їзду (відбувся 21–24 грудня в Києві), на якому В. Винниченко вперше оприлюднив зміст передвступного договору, в одному з пунктів наголошувалося: «Директорія Україньської Народної Республіки повинна всіма засобами допомогти трудовому населенню Галичини, Буковини, Кубані і Чорноморії в боротьбі за визволення, як політичне так і соціальне». Такі постанови, підкреслювалося в одному з тодішніх часописів, «складає наш народ на всіх вільних зібраннях всюди по цілій, широкій Україні»¹⁰.

Окрім того, Фастівський договір започаткував співпрацю урядів УНР та ЗУНР у військовій сфері. Зразу ж після підписання «передвступного» договору, військове командування галичан встановило контакти з Директорією. До складу Україньської Галицької армії (далі – УГА) прибули окремі частини й підрозділи Наддніпряньської армії, зокрема Козятинська стрілецька бригада полковника Кравчука (близько 1000 вояків), гарматні бригади, полк та кілька окремих батарей, Окремий козацький загін ім. Гонти під командуванням отамана А. Долуда, який особливо відзначився у вуличних боях у Львові. Оскільки УНР від кінця 1918 р. опинилася в стані війни з більшовицькою Росією, надати більш вагому допомогу військом вона не змогла. Проте, зважаючи на брак у керівництва ЗУНР вищого командного складу, Директорія скерувала в Галичину на посади командувача УГА досвідченого генерала М. Омелянович-Павленка, начальника штабу армії – полковника Генерального штабу Є. Мешковського; відповідальні посади посіли наддніпряньські генерали В. Генбачів та О. Греків, полковники М. Какурін, Д. Кануков та ін.¹¹. Протягом грудня 1918 р. вона надіслала збройним силам ЗУНР 20 тис. гвинтівків, 300 кулеметів, 80 гармат¹². Згодом усе це приведе до активізації об'єднаної політики.

Активно співпрацювали центральні та місцеві органи українських держав у господарській і торговельній сферах. Ще під час укладення Фастівської угоди сторони домовилися про міждержавний товарообмін. ЗУНР зобов'язувалася постачати на Наддніпрянщину нафту, бензин та залізничні мастила, натомість отримувати звідти цукор, муку й продовольчі жири. Крім того, Рада Державних Секретарів вирішила передати Директорії 47 вагонів нафти, що була призначена ще гетьманському урядові¹³.

Ухвалені резолюції та військово-економічна співпраця ЗУНР і УНР не могли задовольнити українську громадськість, яка розгорнула потужний рух на підтримку негайної й беззастережної злуки.

Багатотисячне віче в Стрию за участю представників усіх верств населення гостро критикувало діяльність Ради Державних Секретарів у питаннях об'єднання українських земель. У виступах на цьому заході висловлювали підозру, що керівництво ЗУНР, уникаючи об'єднання, прагне до утворення окремої держави. В ухвалених резолюціях висувалися такі вимоги до уряду: негайно проголосити злуку всіх українських територій в одну державу; організувати ефективну оборону та закінчити війну з

⁹ Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). – С. 371–372.

¹⁰ Там само. – С. 383

¹¹ Дацків І. Б. Військо-політична й дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР / І. Б. Дацків // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки) : Всеукраїнська наукова конференція (Київ, 21 січня 2009 р.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 163.

¹² Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) / О. Павлишин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37/1. – С. 330.

¹³ Там само. – С. 331.

поляками до початку мирної конференції в Парижі; утриматися від самостійних акцій міжнародного характеру, передавши ці питання на розгляд винятково офіційним представникам соборної України. Резолюція застерігала: «В противному разі буде суспільність приневолена заступити дотеперішній пасивний секретаріат енергійнішим тричленним Директоріатом, який буде провізорично вести усі агенди аж до часу перейому влади через київську централю»¹⁴. Стало очевидним, що без реальної підтримки владою об'єднання громадськість зважиться на рішучі дії.

Подібні рішення, правда, не в такій категоричній формі, затверджено на з'їзді представників громад у Старому Самборі. 22 грудня 1918 р. у місті Самборі конференція за участю повітових комісаріатів Дрогобича, Рудок, Самбора, Старого Самбора й Турки також ухвалила резолюцію про необхідність негайного приєднання ЗУНР до Наддніпрянської України¹⁵.

Прихильниками злуки були й українські селяни та робітники Перемишльського повіту, територія якого на той час перебувала під польською владою. У кінці грудня 1918 р. вони направили делегацію до С. Петлюри. Один із делегатів у листі до депутата УНР-Ради писав: «Хоча в падолисті й грудні, коли нас висилали, урядовав ще греко-католицький чи цісарсько-королівський західний секретаріат Габсбурзьких наймитів, нас слали й ми їхали до Києва, бо Перемищина нічого не хотіла чути о західній Республіці, лише жадає безоглядної злуки з Україною, навіть на випадок якби Україна мала належати до Москви. Справді се нині не грозить, але ми нашого становища не змінюємо»¹⁶.

Подібні настрої виявлялись і на рівні сільських громад. Так, 188 мешканців села Жупин Стрийського повіту підписалися під зверненням, у якому говорилося: «Ми не желаємо Західної окремої Української Республіки, а вносимо резолюцію, щоби східна Галичина, Буковина і північна часть Угорщини заселена українськими жителями, належала і стала сполучена разом з усіма українськими землями, а головною столицею признаємо місто Київ і єго Республіканське правительство в Києві»¹⁷. Так українці висловили своє незадоволення щодо збереження для ЗУНР автономії у складі Української держави.

Підтримували Фастівський договір та ідею соборності й українці у найвіддаленіших куточках. Прикладом може слугувати холмська газета «Рідне слово», відновлена 1 січня 1919 р., що виходила в Бересті, яка в кожному своєму номері незмінно вміщувала на першій сторінці гасло «Нехай живе об'єднана Українська Народна Республіка!». В одному із випусків у ній була надрукована цікава інформація «З Більського повіту на Гроденьщині», в якій розповідалося про цей «найдалі висунутий» північно-західний куток українських земель, жителі якого писали: «Чекаємо, що прийде українська влада, а пани-католики сподіваються Польщі від «можа до можа»¹⁸. Загалом українці Гроденьщини прагнули увійти до складу УНР.

Не можна не згадати й газету «Чернігівщина», яка відразу після виходу в світ, рішуче протестуючи проти агресії сусідніх країн, пристрасно зверталася до них: «Ви, всі останні народи, поза межами нашої Держави суші, дайте нам спокій. Не йдіть з півночі, з півдня, з сходу і заходу заводити у нас порядки. Самі те зробимо і тільки тоді, коли самі робити будем. Лише тоді на Україні в спокійній атмосфері добре порозуміємось ми між собою, лише тоді об'єднаємось всі нації: українці, росіяни, євреї і інші в

¹⁴ Віче в Стрию // Нове життя. – 1918. – Ч. 23–24 грудня. – С. 2. Народна політика (з приводу стрийських резолюцій) // Там само. – Ч. 24–25 грудня. – С. 1.

¹⁵ За з'єдинення України // Наддніпрянські вісти. – Самбір, 1919. – Ч. 5–6. – 6 січня. – С. 4.

¹⁶ Павлишин О. Назв. праця. – С. 332.

¹⁷ Там само. – С. 332.

¹⁸ Гошуляк І. Ідея соборності в українській пресі (кінець 1918 – початок 1919 рр.). – С. 124–125.

міцну армію беззбройну, армію трудящих. Лише тоді збережемо здобутки обох революцій»¹⁹.

Яскраво виражені соборницькі настрої західноукраїнського населення змусили керівництво ЗУНР до активізації об'єднавчих дій: на черговому засіданні уряду 22–23 грудня 1918 р., після обговорення Фастівського договору, було вирішено направити до Києва делегацію для реалізації об'єднання²⁰. А далі, відповідно, підписання Ухвали УНРади від 3 січня та Акта Злуки від 22 січня 1919 р., які, за висловом М. Лозинського, хоча й носили декларативний характер та не створювали єдиної держави, проте «намічали шлях до її утворення»²¹.

Фастівський договір став передумовою соборності українських земель. Він започаткував військово-економічну співпрацю урядів УНР та ЗУНР, підняв українську громадськість на боротьбу за соборну державу, сприяв підписанню Ухвали УНРади та Акта Злуки, заклав глибокі підвалини національної соборності.

The Fastovsky contract on december 1, 1918 is being investigated in the article. It is analyzed the text of the document and found it implications and significance. Military and economic cooperation of UNR and ZUNR governments, begun after the signing of the document, is reflected. It is proved that the Fastovsky contract intensified actions of the Ukrainians in the process of unification.

Key words: *Fastovsky contract, Ukrainian People's Republic (UNR), Western Ukrainian People's Republic (ZUNR), process of unification.*

Христина Вацеба (Івано-Франківськ)

УДК 327:94(477)+94(497.2)«1991/2012»

ББК 63.3 (4 Бол)

БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (1991–2012 рр.)

У статті розглянуто важливі аспекти болгарсько-українського співробітництва в політичній та економічній сферах. Шляхом аналізу договірно-правової бази, що була створена обома країнами впродовж 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., автор прийшла до думки про активний політичний діалог між країнами і можливості поглиблювати двостороннє співробітництво. Разом з тим, існують проблеми, які перешкоджають розвитку болгаро-українських зв'язків.

Ключові слова: *Україна, Болгарія, договірно-правова база, політичний діалог, економічне співробітництво.*

¹⁹ Там само. – С. 126.

²⁰ Павлишин О. Назв. праця. – С. 332.

²¹ Лозинський М. Назв. праця. – С. 73.

Взаємовідносини між Болгарією та Україною мають тисячолітню історію. Проте відродження української державності наприкінці ХХ ст., а також крах тоталітарної системи в Болгарії і перші демократичні перетворення надали новий імпульс співробітництву між двома країнами. Сьогодні багато що поєднує Україну і Болгарію: однаковий економічний і суспільно-політичний розвиток, що ускладнюється сучасними соціальними проблемами; важкі умови трансформаційних процесів, які характерні для пост-тоталітарних держав; позиція щодо НАТО і ЄС причорноморське сусідство. Тому природно, що уряди й народи наших країн прагнуть до тісного співробітництва, спільної реалізації низки завдань. Детальний аналіз болгарсько-українських взаємовідносин і визначає актуальність даної теми.

Дана проблема знайшла своє висвітлення в роботах таких українських дослідників О. Силки¹, Ю. Тимошенка², В. Чорній³, С. Добровольської⁴, В. Кирилича⁵ та ін. Так, О. Силка зазначає, що між Україною і Болгарією протягом 1990–х рр. було практично створено базу міждержавних взаємовідносин. Проте політичний діалог між двома країнами переважав над економічною співпрацею, яка не відповідала потенційним можливостям двох країн⁶. С. Добровольська дослідила перспективи розвитку двосторонніх стратегічних відносин та регіонального співробітництва. Автор вважає, що на сучасному етапі розвитку міждержавних зв'язків Україна та Болгарія не можуть бути стратегічними партнерами. Дійсно реальним залишається шлях розбудови субрегіональних зон, де роль Одеської області стає ключовою, оскільки це місце компактного проживання болгар в Україні⁷.

Мета дослідження – на основі аналізу джерел та з урахуванням результатів історіографії охарактеризувати розвиток болгарсько-українських відносин протягом 1991–2012 рр. Для реалізації поставленої мети дослідження були окреслені такі завдання: дослідити договірно-правову базу двосторонніх відносин, висвітлити політичний діалог між країнами у зазначений період; розкрити головні аспекти торговельно-економічного співробітництва; проаналізувати співпрацю Болгарії та України в міжнародних організаціях.

Суттєвим чинником, який зближує Болгарію та Україну, є проживання на території нашої держави найбільшої болгарської закордонної громади. На 2001 р. її чисельність перевищувала 200 тис. осіб (або 0,4 % від загальної кількості населення). З них понад 150 тис. проживають в Одеській області.

Упродовж 90–х рр. ХХ ст. болгарсько-українські відносини загалом розвивалися динамічно. 5 грудня 1991 р. Республіка Болгарія (РБ) однією з перших країн визнала незалежну Україну, а 13 грудня міністри закордонних справ України (Анатолій Зленко)

¹ Силка О. Політична співпраця між Україною та Болгарією в 90–х рр. ХХ ст. / О. Силка // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. – Історія. – 2005. – Вип. 80–81. – С. 62–64.

² Тимошенко Ю. Українсько-болгарські відносини в 90–х рр. ХХ ст. / Ю. Тимошенко. – Автореферат... дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.02. – Всесвітня історія. – К., 2004. – 16 с.

³ Чорній В. Історія Болгарії / В. Чорній – Львів : ПАІС, 2007. – 404 с.

⁴ Добровольська С. Українсько-болгарські відносини : стратегічне партнерство чи регіональне співробітництво / С. Добровольська // Вісник Одеського Національного університету. – Одеса, 2007. – Т. 12. – Вип. 14. – С. 182–188.

⁵ Кирилич В. Політико-правові засади формування новітніх українсько-болгарських відносин (1991–2004) / В. Кирилич // Пам'ять століть. – 2009. – № 1–2. – С. 181–188.

⁶ Силка О. Політична співпраця між Україною та Болгарією в 90–х рр. ХХ ст. – С. 64.

⁷ Добровольська С. Назв. праця. – С. 185.

і Болгарії (Стоян Ганев) підписали Протокол про встановлення дипломатичних відносин та обмінялися дипломатичними представництвами на рівні посольств⁸.

5 жовтня 1992 р. у Софії між Президентом України Л.Кравчуком та Президентом Болгарії Ж. Желевем було укладено Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Болгарією. Країни задекларували своє прагнення «підтримати стабільні добросусідські відносини між державами Чорноморського регіону на основі поваги принципів територіальної цілісності, суверенітету, рівноправності, незастосування сили та загрози силою, а також невтручання у внутрішні справи»⁹.

Цього ж року було підписано Протокол про взаємну допомогу і співробітництво в галузях прикордонного і митного контролю, котрим закладено загальні правила в'їзду і перебування громадян Болгарії та України на території країн договірних Сторін, окреслено напрями розвитку загальних стратегій двох держав щодо ЄС і НАТО, а також інших міжнародних організацій. З 1993 р. в Софії діє Посольство України, а в Києві з 1992 р. – Посольство Болгарії; в Одесі працює Генеральне консульство Болгарії.

Новим етапом на шляху до розширення політичних контактів між країнами став візит у грудні 1994 р. Президента РБ Ж. Желева до України, який провів переговори з Президентом України Л. Кучмою і прем'єр-міністром В. Масолом. У ході візиту було обговорено перспективи взаємної співпраці, а також участь обох держав у міжнародних структурах ООН, НАТО, Раді Європи. Візит Ж. Желева завершився підписанням низки спільних документів¹⁰. Серед них варто виділити міждержавну Угоду про взаємне сприяння та захист інвестицій, підписану 8 грудня 1994 р. Кожна з країн зобов'язалася забезпечувати на своїй території «[...] інвестиціям інвесторів іншої Договірної Сторони справедливий та рівноправний режим». Він повинен бути «не менш сприятливим, ніж режим, який надається інвестиціям власних інвесторів або інвесторів будь-якої третьої держави»¹¹.

Проте істотний спад виробництва в обох країнах на початку 1990–х рр. внаслідок непослідовності ринкових реформ негативно вплинув на обсяги взаємної торгівлі. Задля подолання цих тенденцій була створена Міждержавна українсько-болгарська Комісія з питань торговельно-економічного співробітництва, яка намагалася запропонувати нові форми співпраці. Приверталася увага до галузей морського торговельного судноплавства та фармакологічної промисловості. Перспективним напрямом стала взаємодія в енергетиці та металургії, сільському господарстві, будівництві¹².

У другій половині 90–х рр. ХХ ст. болгарсько-українські відносини продовжували інтенсивно розвиватися. 19–20 листопада 1995 р. відбувся перший закордонний візит Міністра закордонних справ України Г. Удовенка до Болгарії, під час якого було підписано дев'ять двосторонніх угод, що регламентували співпрацю в економічній сфері. Так, зокрема, Угода про торговельно-економічне співробітництво визначала умови поставки товарів та надання послуг. Передбачалося, що обидві країни будуть

⁸ Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Болгарія (13. 12. 1991). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_006.

⁹ Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарією (05. 10. 1992). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_003.

¹⁰ Силка О. Політична співпраця між Україною та Болгарією в 90–х рр. ХХ ст. – С. 62–63.

¹¹ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія про взаємне сприяння та захист інвестицій (08. 12. 1994 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_622.

¹² Литвин В. Українсько-болгарські відносини: минуле як перспектива майбутнього / В. Литвин // Україна: Європа чи Євразія? / за заг. ред. В. Смолія. – К., 2004. – С. 74–75.

дозволяти «[...] згідно зі своїми національними законодавствами звільнення від сплати митних тарифів на ввіз і вивіз деяких категорій товарів»¹³.

Дані угоди сприяли економічному й торговельному співробітництву між Україною та Болгарією. Товарообіг між країнами в 1995 р. склав 296,3 млн. дол., тобто збільшився на 4 %, порівняно з попереднім роком (278,5 млн. дол.). Імпорт Болгарії зріс на 34 %, порівняно з 1994 р. Переважно Україна експортувала в 1995 р. чорні метали, мінеральне паливо, електричні машини, продукти органічної та неорганічної хімії, молочні продукти тощо. Основу болгарського експорту в Україні складала продукція важкого та транспортного машинобудування, хімічної та фармацевтичної промисловості¹⁴.

Проте вже в 1996 р. спостерігалось зменшення товарообігу між країнами. На це вплинули, перш за все, кризові тенденції в економіці Болгарії – зростання кредитних ставок, знецінення болгарського лева, низька купівельна спроможність болгар. Тогочасний стан торговельно-економічних відносин не відповідав потенційним можливостям обох країн.

Подальшому поглибленню болгарсько-українських відносин у сфері політики сприяв офіційний візит у Софію 23–24 липня 1996 р. прем'єр-міністра України П. Лазаренка, який був прийнятий Президентом Болгарії Ж. Желєвим, прем'єр-міністром Ж. Віденовим. Прем'єр-міністри проінформували один одного про хід політичних і економічних реформ в обох країнах, проаналізували план і перспективи розвитку болгарсько-українських відносин. Під час візиту були підписані Консульська конвенція, Угоди про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичної науки тощо.

У ході офіційного візиту 30–31 жовтня 1997 р. прем'єр-міністра РБ І. Костова в Україну було підписано двосторонні протоколи про переговори між комітетами енергетики Болгарії та України, Міністерством вугледобувної промисловості України. Вони заклали основу нових домовленостей між урядами країн щодо постачання природного газу з України, а також постачання в Болгарію уранового палива для атомної енергетики¹⁵.

Проте існувала ціла низка факторів, які стримували активність економічного співробітництва між країнами. Так, підписані на міжурядовому та міжвідомчому рівні угоди й досягнуті домовленості реалізовувалися дуже повільно. Був відсутній чіткий механізм їхнього виконання. До того ж, з 1997 р. Болгарією було проголошено курс на включення її економіки в економічний простір західних країн, у зв'язку з інтеграцією в НАТО і Європейський Союз (ЄС). РБ почала активно освоювати, перш за все, нові європейські ринки¹⁶.

Значно активізував болгарсько-українські відносини візит Президента України Л. Кучми до Болгарії в березні 1998 р. Відбулися переговори з Президентом Болгарії П. Стояновим. Глави держав висловили прагнення активізувати економічну співпрацю в напрямі стратегічного партнерства. Під час візиту було підписано Декларацію про подальший розвиток та поглиблення співробітництва, Спільну декларацію про взаємодію у митних справах, Угоду про співробітництво у науково-технічній сфері та в галузі

¹³ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія про торговельно-економічне співробітництво (20. 11. 1995 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_683.

¹⁴ Силка О. Українсько-болгарські торговельно-економічні відносини в 90-х роках ХХ ст. / О. Силка // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. – Історія. – 2005. – Вип. 77–79. – С. 46.

¹⁵ Кирилич В. Назв. праця. – С. 185.

¹⁶ Силка О. Українсько-болгарські торговельно-економічні відносини в 90-х роках ХХ ст. – С. 47.

фармацевтичної промисловості тощо¹⁷. Особливе значення мало підписання Меморандуму про заходи, спрямовані на лібералізацію взаємної торгівлі, адже усунення перешкод у розвитку товарообміну було необхідною умовою для прийняття України до Центральноєвропейської зони вільної торгівлі¹⁸.

Для здійснення лібералізації взаємної торгівлі в 1998 р. була створена спільна українсько-болгарська міжурядова комісія та робоча група з питань лібералізації торгівлі. Робоча група провела кілька десятків засідань (1998–1999 рр.), на яких розглядала пропозиції з подолання перешкод у двосторонній торгівлі (спрощення митних процедур, скорочення переліку підакцизних товарів тощо)¹⁹.

Україна і Болгарія плідно розвивають міжрегіональне співробітництво, яке охоплює торговельно-економічну, науково-технічну та культурну сфери. З цією метою було підписано вісім угод між Одеською та Варненською, Київською та Софіївською областями, а також між містами Києвом та Софією, Чернівцями та Плевеном, Глуховом та Свиштовом. Ці взаємозв'язки меншою мірою залежали від політичної кон'юктури²⁰.

У березні 2003 р. з ініціативи Генерального консульства Болгарії вперше за роки незалежності України з офіційним візитом Варну відвідала делегація Одеси, у ході якого досягнуто домовленостей щодо реалізації спільних бізнес-проектів. У цьому ж році відбувся візит делегації мерії Варни в Харків і Печерський район Києва, за результатами якого між Варною і Харковом підписано Угоду про продовження співробітництва в торговельно-економічній, науково-технічній і культурній сферах. За сприяння Генерального консульства Україну відвідало 1899 болгарських бізнесменів (дані на 2005 р.) з регіону консульського округу.

Дієвим інструментом активізації міжрегіонального співробітництва стала створена з ініціативи консульської установи 14 травня 2003 р. у Варні Болгарсько-українська господарська палата (БУГП), співзасновниками якої є болгарські та українські державні й недержавні суб'єкти господарювання. Завдання палати – сприяння в розвитку контактів між болгарськими та українськими господарськими організаціями в галузі економіки і туризму, реалізація спільних економічних проектів тощо²¹.

Стала тенденція зростання обсягів загального товарообороту, виключно за рахунок зростання експорту, мала місце протягом 1996–2000 рр., що було обумовлено виконанням значного обсягу відновлювальних робіт на території колишньої Югославії. У 2001–2002 рр. спостерігалось зменшення обсягів взаємної торгівлі, що відбувалось у зв'язку зі зменшенням обсягів експорту. Так, обсяг загального товарообороту в 2002 р. на 24,9% при зменшенні обсягу експорту на 28,3%. 2003 р. став переломним, оскільки він випередив показники 2002 р., передусім за обсягами експорту²².

Протягом 2001–2002 рр. в Україну експортували товари такі провідні болгарські виробники: Balkanpharma, на яку припадало 47 % експорту; Sopharma – 41 %; Medica – 10 %; Plastchim – 1 %; Dicrasin – 0,6 %; Vramed – 0,3 %; Lavena – 0,3 %; BulgRosa –

¹⁷ Декларація про подальший розвиток та поглиблення співробітництва між Україною та Республікою Болгарія (24. 03. 1998 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_065

¹⁸ Силка О. Політична співпраця між Україною та Болгарією в 90-х рр. ХХ ст. – С. 63.

¹⁹ Силка О. Українсько-болгарські торговельно-економічні відносини в 90-х роках ХХ ст. – С. 48.

²⁰ Тимошенко Ю. Назв. праця. – С. 10–11.

²¹ Барановський О. Генеральне консульство України у Варні: горизонти становлення / О. Барановський // Україна дипломатична : науковий щорічник / упоряд. Л. Губерський і ін. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 511–513.

²² Похвальський В. Україна-Болгарія: стратегічне партнерство в дії / В. Похвальський // Політика і час. – 2004. – № 2. – С. 7.

0,3 % та ін. На 2002 р. на території України діяло 174 підприємства з болгарським капіталом²³.

Основними українськими експортерами до Болгарії є «Криворіжсталь», «Азовсталь», корпорація «Мідланд», акціонерне товариство (АТ) «Інтерком», «Центральний» і «Полтавський» гірничо-збагачувальні комбінати, група «Інтерпайп». Україна у 2005 р. експортувала до Болгарії чорний метал та вироби з нього на 279,4 млн. дол., мінеральне паливо та нафту – 101,1 млн. дол., руду – 27,9 млн. дол., алюміній – 26,9 млн. дол. та деревину – 17,4 млн. дол., що становить 83,2 % загального обсягу експорту товарів з України. Імпорт товарів з Болгарії до України в основному складається з товарів фармацевтичної продукції та мийних засобів – 29,9 млн. дол., мінеральних продуктів – 9,8 млн. дол., електричних машин та устаткування – 9,5 млн. дол., тютюну – 4,1 млн. дол., пластмас – 3,3 млн. дол. та ефірних масел – 2,0 млн. дол.²⁴

Попри негативний вплив світової фінансово-економічної кризи (2008–2009 рр.), з 2010 р. окреслилася позитивна тенденція поступового відновлення та зростання обігу товарами і послугами. Якщо у 2009 р. загальний обіг товарами і послугами між Болгарією та Україною склав 596,8 млн. дол., то у 2010 р. – 716,1. При цьому український експорт товарів в Болгарію становив 450,9 млн. дол. (збільшення на 14 % порівняно з 2009 р.), а імпорт – 217,9 млн. (на 43,6 %). Україна продовжує зберігати позитивне сальдо в торгівлі товарами з Болгарією, яке у 2010 р. склало 233 млн. дол.²⁵

Інший важливий показник українсько-болгарських торговельно-економічних стосунків – це рівень взаємних інвестицій. Станом на 1 липня 2011 р., в економіку України інвестовано 18,8 млн. дол. За даними Болгарського Народного банку, станом на 1 січня 2011 р. загальна сума українських інвестицій в економіку Болгарії складала 17,1 млн. євро. Наразі в Україні діють майже 200 підприємств за участю болгарського капіталу та 67 представництв болгарських компаній. У Болгарії зареєстровано 55 торговельних представництв України, 68 фірм з українською власністю і 112 фірм зі змішаним капіталом.

На 2011 р. договірно-правова база співробітництва між Україною та Болгарією нараховувала 89 чинних документів, у тому числі 9 міждержавних, 32 міжурядових та 48 міжвідомчих, які регламентують розвиток взаємовигідної партнерської співпраці в усіх сферах діяльності – політичній, торговельно-економічній, військово-технічній, культурно-гуманітарній та ін. Ведеться постійна робота щодо подальшої розбудови та вдосконалення договірно-правової бази.

Офіційний візит в Болгарію Міністра закордонних справ України К. Грищенка у 2012 р. був покликаний наповнити двосторонні відносини конкретним прагматичним змістом та, серед іншого, надати поштовх механізму проведення консультацій, які відбуваються на постійній основі між Україною та РБ з широкого спектра питань міждержавної взаємодії – економічного, культурно-гуманітарного співробітництва, консульсько-правових питань, європейської інтеграції, співпраці в рамках міжнародних та регіональних організацій і структур тощо²⁶.

Україна і Болгарія активно співпрацюють та підтримують одна одну в міжнародних організаціях: ООН, НАТО, ОБСЄ, Дунайській комісії тощо. Співпраця в ООН про-

²³ Благоев-Мунін Г. Економічні відносини між Республікою Болгарія та Україною: потенціал і перспективи / Г. Благоев-Мунін, А. Змійов [Електронний ресурс] // Економічний часопис. – XXI. – 2003. – № 3. – Режим доступу : <http://www.google.ru/url?q=http://www.soskin.info/ea/2003/3/20030302.html&sa=U&ei=1h41T7beM8eH4gSGvuXtAQ&ved=0CCIOFjAI&usg=AFQjCNFYNPQZtRRdRfHYefYa2LelrelXA>.

²⁴ Чорній В. Назв. праця. – С. 369.

²⁵ Балтажи М. Українсько-болгарські відносини: погляд у майбутнє / М. Балтажи [Електронний ресурс] // Зовнішні Справи. – Регіональна політика (27. 12. 2011) Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnaumka/view/article/ukrajinsko-bolgarski-vidnosini-pogljad-u-maibutnje/>.

²⁶ Там само.

водилася в кількох напрямках. Зокрема, було вироблено механізм міжнародної підтримки ринкових реформ, які проводилися в країнах з перехідною економікою. Країни виступали за реформування фінансової системи ООН та встановлення справедливого розміру внеску, який би відповідав реальним економічним можливостям обох країн.

В ООН Болгарія підтримала Спільну заяву стосовно 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 рр. у листопаді 2003 р. А у вересні–жовтні 2003 р. на 32-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО у Парижі Болгарія сприяла обранню України до Міжнародного бюро з питань освіти, Міжурядової ради Міжнародної програми розвитку комунікацій та Комітету по штаб-квартирі²⁷.

Особливо близькою та напруженою була співпраця обох країн у Дунайській комісії – міжнародній інституції, яка слідкувала за дотриманням режиму судноплавства на Дунаї. У 1999 р. під час 57-ї сесії Дунайської комісії Україна та Болгарія підтримали постанову, де містилося прохання до ООН та інших міжнародних організацій та фінансових інституцій надати допомогу в організації і проведенні робіт з відновлення фарватеру на Дунаї та взяти участь у процесах з економічної реабілітації регіону, річкових портів держав – членів Дунайської комісії та придунайських країн²⁸.

З початку 1990-х рр. країни спробували реалізувати свій потенціал у Чорноморському регіоні. Це підтверджується участю України та Болгарії в діяльності Парламентської асоціації Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС 1992 р.). Для держав це, насамперед, механізм взаємодії урядових та підприємницьких структур, покликаний забезпечити розвиток економічного співробітництва в руслі курсу на повноцінне входження в загальноєвропейський економічний простір²⁹.

Київ радо привітав Софію з офіційним приєднанням до НАТО у 2004 р. та інтеграцією в ЄС у 2007 р. Болгарія засвідчила готовність сприяти європейській та євроатлантичній інтеграції України. Уже 14 квітня 2004 р. між країнами була підписана Декларація про співробітництво між МЗС України та МЗС РБ у галузі європейської та євроатлантичної інтеграції. Її метою, зазначається в документі, є «[...] обмін досвідом європейської та євроатлантичної інтеграції та обговорення актуальних питань двоїстороннього співробітництва в контексті інтеграційних процесів»³⁰.

Реальні перспективи двосторонньої співпраці, що відповідають реалізації обопільних інтересів у євроінтеграційній площині, полягають у можливості залучення українських підприємств та корпорацій до реалізації інфраструктурних проектів у РБ, котрі фінансуються ЄС, головним чином, як субпідрядників болгарських фірм і постачальників окремих матеріалів та обладнання. Це стосується реалізації проектів у сфері енергетики, в тому числі атомної (модернізація та поставка обладнання), буріння свердловин для видобутку нафти та конденсату на шельфі Чорного моря тощо³¹.

Враховуючи готовність Болгарії всебічно підтримувати європейський вибір та прагнення України до членства в НАТО і ЄС, 29 листопада 2005 р. між урядами двох країн було підписано Меморандум про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції. Він передбачав співпрацю «[...] в

²⁷ Похвальський В. Назв. праця. – С. 10.

²⁸ Силка О. Політична співпраця між Україною та Болгарією в 90-х рр. XX ст. – С. 64.

²⁹ Добровольська С. Назв. праця. – С. 185.

³⁰ Декларація про співробітництво між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Республіки Болгарія у галузі європейської та євроатлантичної інтеграції (14. 04. 2004 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_047

³¹ Похвальський В. Назв. праця. – С. 8–9.

галузі візової політики, прикордонного контролю та міграції шляхом консультацій, координації та надання технічного й адміністративного сприяння»³².

Для України важливим є набуття досвіду з методики освоєння коштів європейських фондів; вироблення цілісної міграційної політики, що передбачає формування відповідного об'єктивного ставлення громадян країни до іноземців; вивчення особливостей інституційного механізму РБ з питань приєднання до ЄС, який являє собою структуру координуючих органів³³.

Отже, розвиток договірно-правової бази двостороннього співробітництва України та Болгарії мав позитивний вплив на стан взаємин обох країн. Практично всі напрями міжнародної співпраці охоплені двосторонніми угодами, протоколами, конвенціями. Широка документально-правова база дозволяє Україні та Болгарії нарощувати зовнішньополітичні пріоритети співпраці. Проте слід відмітити, що стримуючим фактором на шляху активізації двосторонніх відносин виступали внутрішньополітичні проблеми обох країн, а також те, що окремі підписані угоди не були реалізовані. Загалом держави мають багато спільних завдань і проблем, розв'язання яких можливе лише шляхом координації дій, поглиблення співробітництва і взаємної підтримки. Для України вкрай важливим є вивчення досвіду Болгарії у сферах політики та економіки задля уникнення власних помилок.

Important aspects of Bulgarian-Ukrainian cooperation are reviewed in the article. Political and economic relationships are brought into focus. Using negotiation and legal base created between both countries during the period of 90s XXth the beginning of the XXIth century, the author concluded about active political dialogue between two countries and possibilities to develop bilateral cooperation. At the same time there are problems which interfere with development of relationships between Bulgaria and Ukraine.

Key words: *Ukraine, Bulgaria, legal framework, political dialogue, economic cooperation.*

---

³² Меморандум про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія (29. 11. 2005 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_063

³³ Кирилич В. Євроінтеграційний шлях Республіки Болгарії: досвід для України / В. Кирилич // Політика і час. – 2005. – №11. – С.44-45.

ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ

Марек Войнар (Краків, Польща)

УДК 908
ББК 63.3(4Укр)лб

ЛЕГЕНДИ ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ*

Із Чернелицьким замком пов'язані різноманітні легенди. Частина з них загально-відома, інші торкаються повсякденних людських справ. Серед знаних легенд – оповідання про підземні переходи, про слуг які підробили листи князя Михайла Чарторийського, про трагічне кохання княгині Єфросинії Чарторийської до місцевого юнака. Існують також розповіді, які не відомі науковій літературі. Серед них – легенди про замкову криницю і про пам'ятник Сталіну в замкових підвалах.

Ключові слова: Чернелицький замок, Чернелиця, князь Чарторийський, Євфросинія Чарторийська, легенди.

Стародавні мури замків і фортець – це справжня скарбниця міфів та легенд. Так само є і у випадку мальовничих руїн замку в Чернелиці, розташованої на Покутті неподалік Дністра. На фоні бурхливої історії цього регіону, зокрема козацьких і татарських нападів, австрійських і польських часів, двох світових війн, німецької та російської окупації, врешті-решт реальності «соціалістичного раю», складено численні історичні перекази та оповідання. Але легенди, пов'язані з Чернелицьким замком, асоціюються не тільки зі сторінками історії. Вони розповідають також про побутові аспекти людського буття: про любов і ненависть, зраду, життя і смерть. Частину історій записано й вони стали основою для літературних творів, інші зберігаються лише в пам'яті народу. Декотрі з розповідей відносяться до XVII ст., коли замком володіла родина Чарторийських. Інші зв'язані з недалекою минувшиною – з часами Другої світової війни та радянським періодом.

Найтісніше з історичним минулим фортеці пов'язана легенда про таємні підземні переходи з Чернелицького замку. Розташована неподалік Дністра фортеця відіграла важливу роль під час турецьких війн польського короля Яна III Собеського. У локальних розповідях згадується, що під час боротьби з турками майбутній володар велів побудувати два підземні переходи, через які була б можливою евакуація людей із замку на випадок його зайняття ворогом. Один із ходів мав вести до Дністра, другий – до костелу в Чернелиці або до замку в Раківці. У праці Володимира Никифорчука і Романа Смерачинського знаходимо інформацію, що підземний перехід із замку до костелу Св. Антонія Падуанського в центрі Чернелиці дійсно існував¹. Цей факт підтверджують свідчення мешканців селища, які розповідають про таємничі осування землі вздовж

* Дана стаття написана в рамках міжнародного проекту «Чернелицький замок: історія і сучасний стан», який реалізується групою дослідників під керівництвом доктора Віталія Нагірного в Інституті історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) при співпраці з Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника та Івано-Франківським національним технічним університетом нафти і газу (Івано-Франківськ, Україна).

¹ Никифорчук В. Старожитності Городенківщини / В. Никифорчук, Р. Смерчанський. – Снятин, 1995. – С. 21.

дороги, що поєднує замок з костелом². Місцеві жителі розповідають і про існування підземних ходів у напрямку Дністра³. Можливо, цей тунель міг існувати ще в 30-х рр. XX ст. В усних переказах теж є інформація про підземні ходи, які вели у напрямку села Хмелева та урочища Ластів'яче Гніздо⁴. Імовірність існування підземного ходу до замку в Раківці чи до костелу в Городенці достеменно не підтверджена.

Інша з легенд, пов'язаних із замком, говорить про історію княгині, яка за відсутності чоловіка і його брата розтратила родове майно. Ця розповідь існує у двох варіантах. Один із них стверджує, що княгиню на ім'я Єфросинія підвели слуги, які підробляли листи її чоловіка, завдяки чому вона розпочала будівництво численних церков і костелів, чим спричинила розтрату родового майна. Після того, як князь Чарторийський дізнався правду, княгиня наклала на себе руки⁵. У іншому варіанті цієї легенди місце слуг займають козаки, які перевозили пошту від князя Чарторийського до його жінки. У цій версії знаходимо більше деталей. Дізнаємося, наприклад, що костели, збудовані княгинею, знаходилися в Чернелиці, Гвіздці й Городенці. З'являється також інформація, що княгиня звеліла побудувати три церкви. Врешті-решт дізнаємося, як вона померла – покінчила з життям, кинувшись із замкової вежі. Засмучений князь на пам'ять про темноволосу і смугляву дружину назвав село Чернелицею⁶.

Найпопулярнішою, але одночасно найменш пов'язаною з історичними реаліями, є легенда про любов княгині Єфросинії до місцевого юнака. Коли князь Чарторийський вирушив у віденський похід під прапорами Яна III Собеського, його дружина завела роман з юнаком зі свого двору, у результаті чого завагітніла. Після того, як це стало відомо оточенню княгині Єфросинії, вона наклала на себе руки, стрибнувши із замкової вежі. Тіло померлої, за різними версіями легенди, було замуровано або в замковій стіні, або в стіні Чернелицького костелу⁷. Більш повну картину подій, пов'язаних з коханням княгині до сільського юнака, представили Ярослав Ярош і Григорій Підлісний. За їхньою версією, за відсутності князя княгиня часто їздила верхи околицями володінь. Одного разу вона зустріла місцевого хлопця, якого палко покохала. Почуття виявилось взаємним. Пізніше закохані ще багато разів зустрічалися. Про роман княгині дізналися люди в замку й стали ширитися чутки. Однак Чарторийська на це не зважала, доки не побачила карети свого чоловіка, який повертався до замку. Зрозумівши безвихідність свого становища, княгиня, побоюючись, що буде змушена жити з чоловіком, якого не кохає, стрибнула з найвищої стіни замку вниз. Міхал Чарторийський тяжко пережив смерть дружини, а на пам'ять про неї звелів викути її ініціали над в'їзними воротами замку, а тіло Єфросинії замурувати в одній із замкових стін⁸. Між іншим, серед місцевих жителів поширена легенда про привид княгині, який ночами блукає замком⁹.

І легенда про підземні ходи, і розповіді про кохання княгині Єфросинії Чарторийської стали основою оповідання Юрія Угорчака під назвою «Привид Чернелицького

² Стенограма опитування жителів селища Чернелиця, Бергілевича Михайла Миколайовича і Дутчака Павла Григоровича. Опитування провів Віталій Нагірний. Чернелиця, дитинець замку, 4 липня 2012 р.; Стенограма опитування жительки селища Чернелиця, Макарук Марії Олексіївни. Опитування провела Магда Арсенич. Чернелиця, 6 липня 2012 р. (Стенограми зберігаються в архіві кафедри історії Східної Європи Інституту Історії Ягеллонського університету в Кракові, Польща).

³ Стенограма опитування жительки селища Чернелиця, Макарук Марії Олексіївни. Опитування провела Магда Арсенич. Чернелиця, 6 липня 2012 р.

⁴ Там само.

⁵ Никифорчук В. Назв. праця. – С. 21.

⁶ Випасняк І. П. Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис) / І. П. Випасняк, Я. М. Яценюк. – Чернівці : Технодрук, 2007. – С. 93.

⁷ Там само. – С. 109.

⁸ Ярош Я. Легенда про кохання / Я. Ярош, Г. Підлісний // Консомольський прапор. – Івано-Франківськ. – 1970. – 21 березня.

⁹ Розмова з пані Марією Олексіївною 6 липня 2012 р.

замку». Цей твір описує події, які мали б відбуватися в твердині між 1646–1648 рр. Князь Міхал Чарторийський представлений у ньому як людина люта, жадібна й жорстока, зокрема щодо своїх підлеглих. Князь не любив своєї дружини і зраджував їй від весілля. Саме одруження князя з Єфросинією було мотивоване тільки прагненням здобути вплив при дворі королеви Цецилії Ренати за допомогою родинних зв'язків своєї дружини. Однак, коли королева померла й король Ян Казимир одружився з Марією Людвікою Гонзаге, у Варшаві почала домінувати «французька партія», а Чарториський опинився в безвиході¹⁰. Переломним моментом в оповіданні є фрагмент кохання княгині до місцевого юнака Василя Патики, котрий мав врятувати їй життя, затримавши коней, що в шаленому темпі мчались у напрямку замкового рову. Почуття, які виникли між княгинею та українським хлопцем, принесли їм тільки нещастя. Після повернення з походу князь Чарторийський дізнався правду про коханців. Василеві вдалося втекти, але Єфросинії пощастило менше – розлючений чоловік наказав замурувати її у віддаленому коридорі замкових підвалів. Епілог історії мабуть відбувся два роки пізніше, під час повстання Богдана Хмельницького, коли білий привид замордованої княгині ввів козацьку армію через потаємний хід усередину фортеці¹¹.

Літературне оповідання Ю. Угорчака лише частково базується на легендах. Князь Міхал Чарторийський, традиційно представлений в легендах як люблячий чоловік, у творі сучасного письменника постає як негативний образ і протиставлений Василеві, юнаку з тяжкою долею. Зрештою, весь твір заснований на конструкції літературної опозиції між польською шляхтою та українським народом.

Представлені вище легенди стосуються часів, коли замком володів рід князів Чарторийських. Однак це не всі оповідання про чернелицьку фортецю. Частина з них походить із недавнього минулого. В центрі однієї з таких легенд замкова криниця, розташована посередині дитинця. Об'єкт завширшки 2,5 метра і глибиною 20–25 метрів мав бути засипаним під час відступу радянських військ у 1941 р. Згідно зі згадками місцевих жителів, червоноармійці скинули в неї невикористану амуніцію, спорядження та вози. Серед місцевих мешканців побутує легенда, що на дні криниці знайшлася навіть вантажівка типу Газ–АА, більш відома як «полуторка». У 1980–х рр. були зроблені спроби очистити криницю, яка могла б стати корисною для місцевої лікарні, однак після розчищення перших 2–3 метрів роботу було припинено через побоювання можливого вибуху боєприпасів, що могли знаходитись там ще із 1941 р.¹²

Інша легенда стосується 50–х рр. ХХ ст. За словами мешканців селища, після ХХ з'їзду КПРС у 1956 р., на хвилі боротьби з культом особи Сталіна, місцевий пам'ятник колишньому радянському лідеру, який знаходився перед райкомом компартії, вночі, за допомогою трактора, було перевезено в замок, де скинуто в підвал житлового будинку в північно-західній частині фортеці неподалік четвертого бастіону¹³.

Наведені вище легенди, звичайно, не вичерпують теми. Можна припустити, що в людській пам'яті збереглися ще й інші історії. Можливо, деяких із них ми не почуємо ніколи, а ті, хто їх знав, уже відійшли з цього світу. Інші, імовірно, залишаються прихованими в пам'яті старших мешканців селища. Але одне можна ствердити напевно – історія не закінчується і руїни замку в Чернелиці далі стоять. Отже, не можна виключити, що через кілька десятків років розповідь про замкові легенди продовжиться вже з новими героями.

¹⁰ Угорчак Ю. Привид Чернелицького замку / Ю. Угорчак // Никифорчук В. Старожитності Городенківщини... – Снятин, 1995. – С. 24–26.

¹¹ Там само. – С. 33–41.

¹² Стенограма опитування жителів селища Чернелиця, Бергілевича Михайла Миколайовича і Дутчака Павла Григоровича. Опитування провів Віталій Нагірний. Чернелиця, дитинець замку, 4 липня 2012 р.

¹³ Там само.

The castle in Chernelytsya is related to many legends. Some of them are connected to grand history, while the others touch the most simple aspects of human life. Among the best known there are stories about: underground passages, peasants counterfeiting the Czartoryski's letters and duchess' tragic love with a local farmer. There are also some legends, which are unknown to the literature. Among them there are legends about the well and the Stalin's monument.

Key words: *Chernelytsya, Chernelytsya castle, Efrosynia Czartoryska, Prince Czartoryski, legend.*

Перекладено українською мовою: Софія Феніковська

Магда Арсеніч (Краків, Польща)

УДК 908

ББК 63.3(4Укр)лб

ЧЕРНЕЛИЦЬКИЙ ЗАМОК НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.*

У даній статті прослідковується доля замку в Чернелиці на зламі ХІХ – ХХ ст. на основі неопублікованих архівних джерел з Центрального державного історичного архіву у Львові (фонд Грона Консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини). Автор піднімає питання про зацікавлення Чернелицьким замком як історичною пам'яткою і його збереження за австрійських часів. У дослідженні розглянуто спроби перебудови фортеці в останньому десятилітті ХІХ ст. та відбудови замку після пожежі в перші роки ХХ ст.

Ключові слова: *Чернелицький замок, Чернелиця, Гроно Консерваторів, Самуель Мосберг.*

Перші зацікавлення замком як історичною пам'яткою.

Замок у Чернелиці над Дністром, який було збудовано в ХVІІ ст., залишається сьогодні однією з небагатьох фортифікаційних пам'яток часів Речі Посполитої, збережених на території сучасної Івано-Франківської області. В більшості наукових досліджень на цю тему, піднімаються питання пов'язані з історією фортеці під час воєн ХVІІІ ст., коли він виконував важливу оборонну функцію¹. У цій статті я хочу звернути

* Дана стаття написана в рамках міжнародного проекту «Чернелицький замок: історія і сучасний стан», який реалізується групою дослідників під керівництвом доктора Віталія Нагірного в Інституті Історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) при співпраці з Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника та Івано-Франківським національним технічним університетом нафти і газу (Івано-Франківськ, Україна).

¹ Загальні дані про історію замку, щоправда, не завжди достовірні, див.: Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów : Nakładem autora, 1892. – S. 12–13; Нельговский Ю. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII в. / Ю. Нельговский, Е. Годованок // Архитектурное наследие. – Вып. 34. – М., 1986. – С. 126–128; Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів, 1993. – С. 39–40; Нагірний В. Чернелицький замок / В. Нагірний // Матеріали ІІІ Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия, 1997. – С. 38–39; Polak T. Zamki na Kresach. Białołęka, Litwa, Ukraina / T. Polak. – Warszawa, 1997. – S. 171; Вечерський В. Фортеці й замки України / В. Вечерський. – К., 2011. – С. 521–522; Його ж. Замки и крепости Украины. – К., 2005. – С. 113; Прибега Л. Замки та фортеці / Л. Прибега. – К., 2007. – С. 116–117; Випасняк І. П. Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис) / І. П. Випасняк, Я. М. Яценюк. – Чернівці: Технодрук, 2007. – С. 89–93; Смеречанський Р., Каглян О., Никифорок В. Городенківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – С. 48–50;

увагу на менш відомі аспекти історії замку в Чернелиці – на його долю на зламі ХІХ – ХХ ст., коли він повністю втратив свою колишню оборонну функцію і почав набувати статусу історичної пам'ятки, про яку потрібно дбати.

В другій половині ХІХ ст. з'явилися перші зацікавлення замком у Чернелиці, що можна побачити з фото твердині як одного з експонатів відомої Етнографічної виставки Покуття, що відбулася в Коломиї у 1880 р. На відкритті заходу був присутній імператор Франц Йосиф І. Ця фотографія згадана в «Каталозі виставки» поруч з фотографією руїн із сусіднього Раковця над Дністром². Згадана виставка була першою такого масштабу подією європейського рівня в самому місті. Як зазначив один з її організаторів, Марцелій Туркавський, тодішнього секретаря Чорногірського Татранського Товариства, автором фотографій, представлених на виставці був знаний коломиїський фотограф Юліан Дуткевич³.

Можна припустити, що це була саме та фотографія, яка відома нам з виданої в 1892 р. праці Олександра Чоловського «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej»⁴, де автор умістив фотографію брами замку в Чернелиці. У додатковій інформації йшлося про те, що фото зроблене Ю. Дуткевичем і знаходиться в зібраннях Владислава Пшибиславського в Уніжі. Сам В.Пшибиславський брав активну участь в організації культурного заходу в Коломиї⁵. На жаль, пошуки оригінальної фотографії з 1880 р. і досі не увінчалися успіхом, тому не можемо з певністю стверджувати, що зображення Чернелицького замку, відоме нам з праці О. Чоловського, є тим самим, що експонувалося на Етнографічній виставці, водночас – найстаріше з усіх досі відомих⁶.

Зростання зацікавлення замком у Чернелиці пов'язане з діяльністю Грона Консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини, яке, як громадська установа, дбало про збереження старожитностей і опікувалося історичними об'єктами⁷. Одним із таких була Чернелицька твердиня. Відповідно до протоколу засідання Грона Консерваторів від 5 березня 1891 р., консерватор Владислав Пшибиславський, який мешкав у сусідньому Уніжі, був офіційно призначений стежити за руїнами замків у Чернелиці й сусідньому Раковіці⁸. Цей факт також підтвердив О. Чоловський в опублікованій роком пізніше праці⁹. Взяття Чернелицького замку під опіку зацікавлених осіб урятувало фортецю від руйнування.

Перехід замку до власності Самуеля Мосберга та перша спроба його перебудови.

Обставини переходу Чернелицького замку до нового власника Самуеля Мосберга не відомі. Збережені джерела не дозволяють прослідкувати точну хронологію зміни власників замку після Ценських, які перестали володіти ним у першій половині ХІХ ст. Можемо стверджувати тільки, що Самуель Мосберг придбав об'єкт до початку квітня

Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні / Д. Антонюк. – Ч. 1. – К. : Грані-Т, 2011. – С. 104.

²Katalog przedmiotów Wystawy Etnograficznej Oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego obejmującej powiaty: kołomyjski, kossowski, śniatyński, horodeński, zaleszczycki i borszczowski, połączonej z wystawą płodów górskich która zaszczyconą obecnością Najjaśniejszego Cesarza i Króla Franciszka Józefa I otwartą została w dniu 15 września 1880 roku w Kołomyi. – Lwów, 1880. – S. 17.

³Turkawski M. Wystawa Etnograficzna Pokucia w Kołomyi / M. Turkawski. – Kraków, 1880. – S. 35.

⁴Czołowski A. Op. cit. – S. 12–13.

⁵Turkawski M. Op. cit. – S. 35.

⁶Інші старі фотографії та рисунки замку з кінця ХІХ ст. детально описані в статті: Щупак А. Найдавніші зображення Чернелицького замку з 80-х рр. ХІХ століття / А. Щупак // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2013. – Ч. 22 (в друці).

⁷Zima I. Aleksander Czołowski 1865 – 1944. Luminarz lwowskiej kultury / I. Zima. – Gdynia : Novae Res, 2011. – S. 68–69.

⁸Центральний Державний Історичний Архів у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 616, оп. 1, спр. 16., арк. 14.

⁹Czołowski A. Op. cit. – S. 12–13.

1892 р., бо з листа городенківського старости Норберта Лорша (Norbert Lorsch) до С. Мосберга від 8 квітня 1892 р.¹⁰ дізнаємося, що замок на той час уже перебував у власності останнього¹¹. Це також підтверджується протоколом засідання Грона Консерваторів від 29 квітня 1892 р., яке зверталось до С. Мосберга як власника замку в Чернелиці, окресливши його словами «новий його власник єврей»¹². Самуеля Мосберга, як тогочасного власника замку згадує також член Грона Косерваторів О. Чоловський у своїй праці «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej», виданій 1892 р.¹³. Не відомо, за яких обставин замок потрапив у власність С. Мосберга. Зі згаданого вище листа городенківського старости і протоколу Грона Консерваторів можемо хіба здогадуватися, що той викупив замок у попередніх власників.

За свідченням О. Чоловського, після придбання замку С. Мосберг мав би мешкати в одноповерховому житловому будинку, розташованому поруч із четвертим бастионом замку, в його південно-західній частині¹⁴. У згаданій праці міститься також цінний опис збережених на той час частин замку. Так у найкращому стані перебувала західна частина замкових мурів із в'їзною брамою, на якій було вміщено герб «Погоня» і яка була покрита дахом. Уже тоді герб над брамою був пошкоджений у місці, де, на думку О. Чоловського, мав би міститися рік заснування замку. Натомість, на внутрішній стороні брами містився герб «Пилява» з ініціалами княгині Єфросинії Чарторийської¹⁵. Старі житлові будівлі по обидві сторони від брами в той час були вже знищені або використовувалися як стайні. Другий поверх вежі мав залишатися порожнім. Територія всередині мурів замку слугувала, в основному, як город для вирощування овочів¹⁶. Цікаво відзначав О. Чоловський, що житлові будівлі розташовувалися по обидві сторони від брами, однак це суперечить усім відомим ілюстративним джерелам, за якими з упевненістю можна стверджувати, що житлові кімнати знаходилися тільки між брамою та четвертим, південним бастионом.

Також О. Чоловський у своїй праці вмістив згадку про фотографію брами замку, зроблену Ю. Дуткевичем, яка знаходилася тоді в колекції В. Пшибиславського в Уніжі¹⁷. Вона є найстарішою з опублікованих фотографій замку в Чернелиці. Можна припустити, що саме цей знімок експонувався на Етнографічній Виставці Покуття в Коломиї 1880 р.

На додаток до опису тогочасного стану пам'ятки О. Чоловський подав дуже цікаву інформацію про те, що того ж 1892 р. Самуель Мосберг намагався перебудувати замок¹⁸. Ці заходи, не узгоджені ні з Гроном Консерваторів, ні з місцевою адміністрацією, викликали негативну реакцію тодішнього городенківського старости Норберта Лорша¹⁹, який заборонив внесення будь-яких змін у замкові будівлі.

У раніше не публікованому листі від 8 квітня 1892 р. до Самуеля Мосберга стосовно перебудови замку городенківський староста зазначив, що «[...] Пан, як покупець старовинного замку в Чернелиці, піддав його перебудові – розмиваючи таким

¹⁰ У згаданому листі прізвище власника записано як «Mossberg», однак у всіх інших джерелах воно записане як «Mosberg».

¹¹ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 9, арк. 38.

¹² «nowy jego nabywca żyd», Там само, спр. 16, арк. 28.

¹³ Czołowski A. Op. cit. – S. 12–13.

¹⁴ Ibidem. – S. 12–13.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Czołowski A. Op. cit. – S. 12–13.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Про Н. Лорша, див.: Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1892. – Lwów, 1892. – S. 18.

чином його історичний характер»²⁰. Староста нагадував новому власникові: «[...] згаданий замок належить до пам'яток старовини, які перебувають під опікою цк. Уряду»²¹. Далі Н. Лорш, під загрозою 200 злотих штрафу, заборонив С. Мосбергові закінчувати «реставрацію в мурі»²² до прийняття рішення влади з цього питання²³. Староста надіслав лист такого ж змісту консерватору В. Пшибиславському, котрий відповідав за стан справ щодо замку, з метою дослідження ним цієї проблеми і вживання подальших кроків²⁴. У свою чергу, В. Пшибиславський передав його до Грона Консерваторів для ознайомлення з цією справою графа Войцеха Дідушицького, керівника II секції Грона²⁵.

На підставі наведеного листа можна зробити висновок, що С. Мосберг самовільно здійснив значні реконструкції історичного вигляду замку, і тільки заборона городенківського старости та загроза штрафу завадили втіленню його планів перебудови твердині. Цю інформацію не підтверджує О. Чоловський, який згадує тільки про спроби С. Мосберга перебудувати замок, які успішно були зірвана владою²⁶.

Після оприлюднення згаданого листа городенківського старости на черговому засіданні Грона Консерваторів у Львові 29 квітня 1892 р. було прийнято рішення «[...] просити консерватора Пшибиславського, щоб він як заступник гр. Дідушицького оточив замок свою турботою і не допустив його руйнування»²⁷.

Діяльність С. Мосберга в 1892 р. є першою підтвердженою документами спробою змінити оригінальний вигляд Чернелицького замку, який викликав занепокоєння консерваторів. Городенківський староста, обороняючи замок, покликався на факт, що він знаходиться під захистом австрійського уряду. Це перше відоме підтвердження державної опіки над Чернелицькою фортецею як пам'яткою старовини.

Пожежа в замку 1904 р. і чергова спроба його перебудови.

Долю твердині від моменту згаданої першої спроби відбудови в 1892 р. і аж до 1904 р., коли виникла пожежа, на даному етапі досліджень відтворити важко. Можемо констатувати тільки, що замок і надалі перебував у власності Самуеля Мосберга.

Згідно з інформацією, яка міститься в листі Казимира Пшибиславського²⁸ до Грона Консерваторів від 31 травня 1904 р. відомо, що 18 травня цього року Чернелицький замок згорів²⁹. На жаль, відомі нам джерела не дають вичерпної інформації про масштаби пожежі та обсяги шкоди, якої вона завдала будівлі. Однак, із пізнішого листування С. Мосберга з Гроном Консерваторів, а також з періодичного видання консер-

²⁰ «[...] Pan jako nabywca starożytnego zamku w Czernelicy, poddał go przeistoczeniu – zacierając tym sposobem tegoż charakter historyczny», див.: ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 9, арк.38.

²¹ «[...] rzeczony zamek należy do zabytków przeszłości, które pozostają pod opieką ck. Rządu», Там само.

²² «[...] restauracyj w murze», Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само, арк.39 (під тим номером в архівній справі знаходиться кілька аркушів, в даному випаку мова йде про другий аркуш).

²⁵ Там само, арк.39 (під тим номером в архівній справі знаходиться кілька аркушів, в даному випаку мова йде про третій аркуш).

²⁶ Czołowski A. Op. cit. – S. 12–13.

²⁷ «[...] prosić konserwatora Przybysławskiego, by w zastępstwie konserwatora hr. Dzieduszyckiego otoczył zamek swoją opieką i nie dopuścił do jego niszczenia», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 16, арк.28.

²⁸ Казимир Пшибиславський був близьким родичем, можливо сином Владислава Пшибиславського (Władysław Przybysławski), власника маєтностей в Уніжі, котрий протягом довгого часу був членом Грона Консерваторів і опікувався історичними пам'ятками в кількох повітах Тернопільського і Станіславського воєводств, в тому числі замком в Чернелиці, див.: (ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 16, арк. 14, а також – Protokół posiedzenia Koła Konserwatorów z dnia 5 marca 1891 r. // Teka Konserwatorska. – 1892. – S. 159). Не виключено, що після того як Владислав Пшибиславський зайняв посаду заступника керівника Грона Консерваторів і переїхав до Львова, його функції міг перейняти Казимир Пшибиславський.

²⁹ ЦДІАЛ, ф.616, оп. 1, спр. 36, арк. 72. В листі спочатку було написано «квітень», а потім перекреслено і рукою автора листа зверху написано «травень».

ваторів «TeKa Konserwatorska» довідуємося, що вогонь пошкодив дах на в'їзній брамі й той потребував термінового ремонту.

Лист К. Пшибиславського подає досить загальний опис будівлі в той час. За словами автора, «[...] замчище це, перебудоване сучасним власником, частково на приватне помешкання, згоріло»³⁰, а, отже, С. Мосберг ще до пожежі завершив перебудову, пристосовуючи замок для житлових потреб. Непросто встановити, коли саме було проведено реконструкцію. Можливо, у 1892 р., коли С. Мосберг, імовірно, здійснив перебудову відразу після отримання замку. Без сумніву, це мало б відбутися між 1892–1904 рр. На жаль, у документах Грона Консерваторів не збереглися жодні додаткові відомості про це.

Після згаданої пожежі С. Мосберг здійснив чергову, цього разу кардинальну спробу перебудови замку. К. Пшибиславський у наведеному листі до Грона Консерваторів писав: «Тепер пан Мосберг має намір його [замчисько] відбудувати, вежі знести, а з цього матеріалу житловий дім у замку відбудувати»³¹. Далі в листі автор просить консерваторів, щоб вони звернулися до староства в Городенці, з метою зобов'язання жандармерії Чернелиці охороняти замок і не допустити будь-яких змін в будівлі без попередньої згоди консерваторів. Лист закінчувався закликом, «[...] щоб с.к. жандармерія не допустила до руйнування/розбирання мурів і башт спаленого замчиська»³².

Про реконструкцію Чернелицького замку після пожежі згадується також в періодичному виданні «TeKa Konserwatorska». У звіті за період з лютого до липня 1904 р., є лаконічний запис, що підтверджує інформацію з листа К. Пшибиславського про наміри змін у будівлі, які планував здійснити С. Мосберг. У цьому записі зазначено, що власник «[...] має намір розібрати вежу, щоб отримані таким чином матеріали використати для відбудови свого житлового дому»³³, що, за умови успішної реалізації, могло б знищити найбільш самобутню частину Чернелицького замку. Тому немає нічого дивного в реакції консерваторів, які, за сприяння місцевої влади, заборонили проведення будь-яких змін будівлі без їх попередньої згоди.

У черговому звіті за період від липня 1904 р. до березня 1905 р. міститься нотатка, яка підтверджує факт, що консерватор Теодор Таловський особисто розглянув справу Чернелицького замку після пожежі. На його думку, «[...] як цікавий тип польського оборонного будівництва, цей замок повністю заслуговує на реставрацію»³⁴. Він відзначив, що найважливішим на той час для порятунку твердині було питання накриття дахом вежі. Гроно Консерваторів постановило виділити для цього 400 крон, якщо власник покриє решту видатків на ремонт (оцінювався приблизно в 1000 крон)³⁵. Сторони дійшли до порозуміння тільки роком пізніше, коли 14 січня 1906 р. С. Мосбергу була вислана сума в розмірі 400 крон для покриття дахом брами замку³⁶.

З того часу збереглося креслення замкової вежі авторства Т. Таловського. Швидше за все, це був проект відновлення брами замку після пожежі. Про те, що це лише

³⁰ «[...] zamczysko to przerobione przez obecnego właściciela w części na mieszkanie prywatne, spłonęło», Там само.

³¹ «Obecnie p. Mosberg zamierza je [zamczysko] odbudować, basztę znieść, materiałem tym dom mieszkalny w zamczysku odbudować», Там само.

³² «[...] by c. k. żandarmeria nie dopuściła do ruszenia/ rozbiernia/ murów i baszt spalonego zamczyska», Там само.

³³ «[...] zamierza rozebrać basztę, by materyału stąd stąd uzyskanego użyć na odbudowę swego domu mieszkalnego», Там само.

³⁴ «Jako interesujący typ polskiego fortalicium murowanego, zamek ten w pełni zasługuje na konserwację», Там само, спр. 34, арк. 14; Sprawozdanie Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej // TeKa Konserwatorska. – Т. 3 : lipiec 1904 – marzec 1905. – № 22–30 – S. 2.

³⁵ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 34, арк. 14. Sprawozdanie Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej // TeKa Konserwatorska. – Т. 3 : lipiec 1904 – marzec 1905. – № 22–30. – S. 2.

³⁶ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 45, арк. 8.

проект, а не тогочасне зображення замку, свідчить дата, вказана на рисунку, який тепер знаходиться в Архіві Інституту мистецтва Польської Академії наук у Варшаві³⁷. На оригіналі креслення подана дата – 16 лютого 1905 р., що співпадає з даними звіту, в якому Т. Таловський підтверджував необхідність покриття дахом вежі.

Питання виділення субсидії на ремонт даху брами не було легким, незважаючи на чіткі декларації консерваторів щодо гострої потреби збереження пам'ятки. Протягом 1905 р. виникло кілька інших варіантів розв'язання справи. По-перше, в лютому 1905 р. якийсь Мотель Фалік з Чернелиці написав до консерваторів донесення на С. Мосберга з інформацією, що той нечесно виманював гроші на ремонт даху брами, тоді як сам був людиною заможною³⁸. На жаль, в архівній кореспонденції не збереглося жодної відповіді на те донесення, яке Т. Таловський подав до відома консерваторів. Можна однак стверджувати, що це мало вплинуло на хід подій, оскільки, як уже згадано вище, власник замку отримав, хоч аж через рік, узгоджені 400 крон на зазначену мету.

У документах Грона Консерваторів знаходиться також лист від 16 травня 1905 р., написаний до посла Петра Гурського, який у Польському Колі займався питаннями виділення коштів на реставраційні роботи у Східній Галичині. В доданому списку найбільш актуальних справ згадується і ремонт брами Чернелицького замку, оцінений на суму 1500 крон³⁹.

У червні 1905 р. Гроно Консерваторів в офіційному меморандумі, скерованому до Міністерства у справах релігії та освіти Австро-Угорської монархії, де були детально вказані різні фінансові потреби, згадало також про ремонт брами замку в Чернелиці. На цей раз вартість реставраційних робіт була визначена сумою 5000 крон⁴⁰.

Як зазначено у звіті про консерваторські видатки за 1904 р., датованому 6 червня 1905 р., Гроно Консерваторів намагалося отримати від цісарського уряду 5000 крон для відновлення брами Чернелицького замку⁴¹. Така ж сума вказана і в машинописному варіанті німецькою мовою, направленому до Міністерства⁴². На жаль, не знаємо нічого про результати старань Грона Консерваторів, оскільки в нашому розпорядженні немає офіційної відповіді Міністерства у справах релігії та освіти. Можна, однак, припускати, що, швидше за все, з боку уряду не було ніякої підтримки цієї ініціативи, а обіцяні 400 крон Гроно Консерваторів переказало С. Мосбергові з власного фонду, тому решту витрат власник замку мав покрити своїм коштом.

Спроба ремонту замкових кімнат

Після успішної реставрації замкової брами власник замку Самуель Мосберг намагався знову отримати додаткові кошти на реконструкцію замку. Для цього 14 березня 1906 р. він звернувся з листом до консерваторів, у якому попросив 2000 крон (або кредит на цю суму з погашенням протягом десяти років), необхідні для покриття дахом

³⁷ Оригінал креслення: Archiwum Instytutu Sztuki PAN, Sygn. 5849, 1 ark; Фотокопія 1975 року: Ibidem, Sygn. Negatyw nr 114218, 1 ark. Оригінал креслення, незнаний дослідникам, виявлений в березні 2013 р. доктором Віталієм Нагірним в Архіві Інституту Мистецтва ПАН. Натомість фотокопія Ю.Ходини з 1975 р. публікувалась єдиний раз, див.: *Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920–1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego) / red. R. Brykowski, G. Ruszczyk. – Warszawa, 1998. – S. 132.*

³⁸ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 42, арк. 43.

³⁹ Там само, спр. 41, арк. 66 (під тим номером в архівній справі знаходиться кілька аркушів, в даному випадку мова йде про другий аркуш).

⁴⁰ Там само, спр. 39, арк. 3. *Sprawozdanie Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – T. 3 : marzec – grudzień 1905. – № 30–40. – S. 5.*

⁴¹ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 41, арк. 99.

⁴² Там само, арк. 130 (під тим номером в архівній справі знаходиться кілька аркушів, в даному випадку мова йде про другий аркуш).

і капітального ремонту кімнат замку⁴³. Беручи до уваги мету листа, а також імовірність певного перебільшення автором масштабів руйнувань замку, задля кращої переконливості, варто звернути увагу на кілька особливо цікавих фрагментів. Зокрема, С. Мосберг писав, що «[...] сусідній передній мур, що містить у собі 2 поверхи і просторі кімнати, підлягаючи впливам природи, через якихось декілька років упаде і зробить даремними всі видатки і старання, які підписаний докладає до замку протягом кількох років»⁴⁴.

Ці слова вказують на те, що в березні 1906 р. в мурі ще існували два поверхи, які прилягали до задовго до цього відремонтованої брами, де знаходилися давні житлові кімнати. Власник заявляв, що їх стан був критичним – вони були без даху, а мур міг завалитися в будь-який момент. На підставі цих слів важко прослідкувати час руйнування самого даху. Невідомо чи це був результат пожежі 2 роки перед цим, чи власник свідомо використав такі перебільшення для досягнення бажаної мети. Нагадаємо: більше десяти років тому О. Чоловський згадував, що вже тоді колишні житлові приміщення були «зруйновані або перетворені на стайні»⁴⁵.

У відповіді на лист С. Мосберга львівські консерватори в короткому повідомленні від 6 квітня 1906 р. сповістили, що через брак коштів вони не в змозі дати йому суму, яку він просив для ремонту замку⁴⁶. У згаданому вище листі, власник позиціонує себе як захисника фортеці, який роками дбає про його збереження. Однак наведені часті заклики консерваторів, а також староства в Городенці, адресовані до С. Мосберга, свідчать, що сучасники, безсумнівно, трактували діяльність чернелицького єврея як загрозу автентичності твердині.

На жаль, джерела, які знаходяться в нашому розпорядженні, не висвітлюють усіх аспектів, пов'язаних з діяльністю консерваторів і власника фортеці. Листи, які збереглися, дають нам тільки фрагментарну інформацію. Тому, описуючи долю замку на межі XIX – XX ст., не можемо остаточно з'ясувати реальний вплив С. Мосберга на зміни в замку протягом цього періоду. Як уже згадувалося, з листів консерваторів і звернень старости випливає, що, напевно, на початковому етапі власник не піклувався про замок як історичну пам'ятку, намагаючись використати його для своїх житлових цілей. Після пожежі, під час якої постраждала в'їзна брама, він повинен був самостійно оплатити більше половини витрат на ремонт даху брами. Маючи перспективу отримання додаткових джерел фінансування ремонту, новий господар часто звертався з відповідним проханням до офіційних органів.

Не знаємо, за яких обставин і коли саме Самуель Мосберг перестав бути власником замку в Чернелиці і в якому стані залишив пам'ятку. Натомість відомо, що після Першої світової війни з'явилася нова власниця твердині – Тереза Петровичова (Teresa Petrowiczowa)⁴⁷. Замок під час Першої світової війни, швидше за все, зазнав деяких пошкоджень. Фотографії початку 1920-х рр. представляють мур поряд з брамою без даху і в дуже поганому стані⁴⁸. Попри це, на фото об'єкта з 1930-х рр. давні житлові

⁴³ Там само, спр. 45, арк. 63 і зворот.

⁴⁴ «Mur ten od szeregu lat jest bez dachu, wskutek czego woda deszczowa [...] na dobre do wnętrza pokoi ścieka: Ścianę zaś frontową tegoż muru ścieki wodne tak u fundamentu wypłykały, że zachodzi obawa, by ta ściana w lat kilka nie upadła», Там само.

⁴⁵ «[...] zniszczone lub zamienione na stajnie», див.: Czołowski A. Op. cit. – S. 13.

⁴⁶ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 45, арк. 63 і зворот.

⁴⁷ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 139, арк. 29.

⁴⁸ Львівська Національна Наукова бібліотека НАН України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-47/16, арк. 144–149; спр. УК-47/17, арк. 151. Детальний опис фотографій подано в статті: Щупак А. Чернелицький замок на невідомих фотографіях 1921 р. з фондів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника / А. Щупак // Студентські історичні зошити. – 2013. – Вип. 4. – С. 153–158.

приміщення поруч з брамою вже були покриті дахом⁴⁹. На жаль, документи, які вдалося відшукати на даний час, не дають відповіді на питання про те, хто, коли і якою мірою відремонтував дах над кімнатами поруч з брамою.

Однак, джерела, в основному раніше не публіковані архівні матеріали Грона Консерваторів з Центрального державного історичного архіву у Львові, у співставленні з нечисленними науковими публікаціями, а також з відомими на сьогодні фото дають нову інформацію про долю Чернелицького замку на зламі XIX–XX ст. Можна лише припустити на основі доступних нам уривчастих відомостей, що не менш цікаві процеси відбувалися в багатьох ще не досліджених замках і пам'ятках Покуття.

Переклад українською мовою: Іванна Пана

The fate of the castle in Chernelytsya at the turn of the XIXth – XXth centuries, based on the unpublished archival sources that are in the fund of Bunches of Conservatives of the Eastern Galicia monuments of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, is investigated in the article. The author raises the issues related to the beginning of the interest to the Chernelytsky castle as the historical monument and its conservation problems during the Austrian times. The castle reconstruction efforts in the last decade of the XIXth century and its reconstruction after the fire in the early years of the XXth century are examined in the study.

Key words: *Chernelytsky castle, Chernelytsya, Bunch of Conservatives, Samuel Mosberh.*

Адам Щупак (Краків, Польща)

УДК 94 (477.86):728.81/.82

ББК 63.3 (4Укр)

ЧЕРНЕЛИЦЬКИЙ ЗАМОК НА НЕВІДОМИХ ФОТОГРАФІЯХ 1921 р. З ФОНДІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА*

У статті публікуються не введені до наукового обігу світлини замку в Чернелиці на Покутті, які зберігаються у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника. На підставі детального аналізу ілюстрацій автор відтворює стан збереження Чернелицької фортеці у 1921 р.

Ключові слова: *Чернелицький замок, Чернелиця, фотографії.*

⁴⁹ Див.: Zbiory Ośrodka „Karta” w Warszawie, Archiwum Fotografii, sygn. 004879.

* Дана стаття написана в рамках міжнародного проекту «Чернелицький замок: історія і сучасний стан», який реалізується групою дослідників під керівництвом доктора Віталія Нагірного в Інституті Історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) при співпраці з Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника та Івано-Франківським національним технічним університетом нафти і газу (Івано-Франківськ, Україна).

Замок у Чернелиці є однією з багатьох архітектурних пам'яток Західної України, що на сьогодні перебувають у занепаді. Він знаходиться на узвишші правого берега річки Дністер. Колись фортеця входила до складу лінії фортифікаційних споруд Руського воєводства, зведених з метою налагодження оборони проти турків і татар. Будівництво замку розпочалося в першій половині XVII ст., а закінчилося перед 1659 р. завдяки старанням Міхала Єжи Чарторийського¹. Фортеця відіграла важливу роль у польсько-турецьких війнах другої половини XVII ст. як центр мобілізації польського війська. Протягом наступних століть вона переходила з рук у руки, перебуваючи під владою Дідушицьких, Потоцьких, Ценських. Починаючи з 1835 р., після смерті Теофілії Ценської з роду Бахмінських, замок почав занепадати. Цей процес тривав і протягом кількох наступних десятиліть².

У контексті зростання зацікавлення до пам'яток минулого на межі XIX–XX ст. Чернелицький замок знайшов своє відображення у працях багатьох фотографів. Найстаріша відома нам фотографія датується 1880 р., а її автором був коломийський фотограф Юліуш Дуткевич. Знімок представили на Етнографічній виставці в Коломиї, організованій Чорногорським відділом Татранського товариства³. Через 12 років фотографію опублікував також Олександр Чоловський у книзі «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej»⁴. Пізніше з'явилися й інші зображення замку, які відтворювали поетапні зміни у стані його збереження⁵.

У даній статті представлено не опубліковані раніше фотографії Чернелицького замку, виконані у вересні 1921 р., які зараз знаходяться у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника. Згадані фото включені до складу матеріалів Консерваторського бюро Львівського воєводства. Один із відділів цієї установи – охорони пам'яток культури та мистецтва – займався документуванням стану збереження архітектурних та інших пам'яток минулого на теренах тогочасної південно-східної Польщі. Результатом діяльності названої інституції стала поява колекції знімків. Матеріали Відділу охорони пам'яток культури та мистецтва знаходяться у фонді 26. Алфавітний каталог фотографій згаданої установи можна знайти у справі УК-50/II даного фонду⁶.

¹ Akta Grodzkie i Ziemskie z Archiwum Ziemińskiego we Lwowie (AGZ). – Lwów : Nakładem Towarzystwa Naukowego z zasiłkiem Funduszu Kultury Narodowej, 1931. – Т. 24. – С. 157.

² Загальні дані про історію замку, щоправда інколи помилкові див.: Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów : Nakładem autora, 1892. – С. 12–13; Polak T. Zamki na Kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina / T. Polak. – Warszawa, 1997. – С. 171; Нагірний В. Чернелицький замок / В. Нагірний // Матеріали III Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия, 1997. – С. 38–39; Вечерський В. Фортеці й замки України / В. Вечерський. – К., 2011. – С. 521–522; Его же. Замки и крепости Украины. – К., 2005. – С. 113; Прибега Л. Замки та фортеці / Л. Прибега. – К., 2007. – С. 116–117; Смеречанський Р. Городенківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – С. 48–49.

³ Turkawski M. Wystawa etnograficzna Pokucia w Kołomyi / M. Turkawski. – Kraków : Nakładem redakcji, 1880. – С. 34–35.

⁴ Czołowski A. Op. cit. – С. 13. У 1903 р. фото Ю. Дуткевича було вміщено в часописі «Tydzień», № 45. – С. 550. Воно також опубліковане сучасними дослідниками, див.: Смеречанський Р. Назв. праця. – С. 49.

⁵ Див. наприклад: Jandaurek J. Das Königreich Galizien und Lodomerien und das Herzogthum Bukowina / J. Jandaurek. – Wien : Verlag von Karl Graeser, 1884. – С. 150; Смеречанський Р., Каглян О., Никифорук В. Назв. праця. – С. 48. Старі фотографії та рисунки замку з кінця XIX ст. детально описані в статті: Щупак А. Найдавніші зображення Чернелицького замку з 80–х рр. XIX століття / А. Щупак // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2013. – Ч. 22 (в друці).

⁶ Львівська Національна Наукова бібліотека НАН України імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ), відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-50/II: Каталог фотознімків пам'яток архітектури за алфавітами місцевостей, арк. 57.

У матеріалах Відділу охорони пам'яток культури та мистецтва є також 18 фотографій, що відображають архітектурні споруди в Чернелиці – замок та римо-католицький костел Св. Антонія з Падуї, споруджений у XVII ст. Фотографії фортеці вміщені в справі УК-47/16. Мова йде про шість знімків (арк. 144–149), датованих 1921 роком⁷. Ще одне зображення замку знаходиться, очевидно помилково, в сусідній справі⁸. Усі фотографії замку виконано – 12 вересня 1921 р.⁹. Цим днем датуються також знімки костелу, хоча справа, в якій вони знаходяться, хронологічно відноситься до 1922 р.¹⁰. Одна з фотографій, яка відображає внутрішню частину святини, датується 22 вересня 1921 р.¹¹. Швидше за все, усі фото чернелицьких пам'яток виконані однією людиною, прізвище якої не вдалося встановити. Не відомо, чи згадана особа спеціально прибула зі Львова до Чернелиці, чи Консерваторське Бюро скористалося послугами фотографів з Городенки або Коломиї. Можливо, знімки, виконані в 1921 р., були включені до матеріалів Відділу охорони пам'яток та мистецтва пізніше. З'ясування цього питання вимагає подальших досліджень.

Фото 1. Замок у Чернелиці 1921 р. ЛННБ, Відділ рукописів, ф.26, спр. УК-47/16, арк. 146.

Перша фотографія виконана на твердому глянцевому папері у форматі 12 x 9 см. На тильній стороні є рукописний напис, виконаний олівцем: «Чернелицький замок.

⁷ Там само, спр. УК-47/16, арк. 144–149.

⁸ Там само, спр. УК-47/17, арк. 151.

⁹ Там само, спр. УК-47/16, арк. 144–149.

¹⁰ Там само, пр. УК-47/17, арк. 150–161.

¹¹ Там само, арк. 158.

Загальний вид». Також там міститься довоєнний інвентарний номер – 656/1 і дата – 12/9 [19]21. Біля верхнього лівого кута фотографія трохи пошкоджена¹².

Знімок передає зображення Чернелицького замку з північно-західної сторони. У центрі фотографії знаходяться в'їзна брама та надбрамна вежа з новим більш похилим дахом, що складався з двох частин. Не зберігся також комин з лівої сторони башти, про існування якого дізнаємося з фотографій кінця XIX ст.¹³. Північне вікно у верхній частині вежі було замуровано. Можна також побачити стіни замку, покриті у верхніх частинах рослинними заростями, а також фрагменти бастионів: першого – на півночі й четвертого – на півдні. Між надбрамною вежею та четвертим бастионом помітний фрагмент житлового будинку, розміщеного на подвір'ї, у якому в різні періоди мешкали власники замку. Будинок мав двосхилий дах, покритий бляхою. Між брамою та четвертим бастионом, уздовж західного муру фортеці, можна побачити частину позбавлених даху приміщень, де колись знаходилися сховища провіанту й амуніції. Територія довкола замку загалом занедбана та заросла чагарниками.

Аркуші 145 та 146 являють собою копії згаданої фотографії. Перша з них є ідентичною, а друга відрізняється дещо більшим форматом (13 x 9,5 см) і темнішими кольорами¹⁴.

Фото 2. Надбрамна вежа із західної сторони. ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-47/16, арк. 149.

Друга фотографія виконана на твердому глянцевому папері у форматі 13 x 9,5 см. На тильній стороні знаходиться авторський напис: «Чернелицький замок, в'їзна

¹² Там само, спр. УК-47/16, арк. 146.

¹³ Czołowski A. Op. cit. – S. 13.

¹⁴ ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-47/16, арк. 145–146.

вежа із зовнішньої сторони» та довоєнний інвентарний номер – (658/3) і дата – 12/9 [19]21¹⁵.

Знімок відображає надбрамну вежу Чернелицького замку із західної сторони. У верхній її частині досить помітними є дефекти стіни, причому вони, здебільшого, неправильної форми. Крім того, мало місце пошкодження нижньої частини герба «Погоня», розміщеного на верху вежі. Натомість, у доброму стані збереглися волюти. Помітними є дефекти в стіні надбрамної вежі, зосереджені переважно у верхніх рядах. Вікна із західної сторони не замуровані. Непогано зберігся портал в'їзної брами, виконаний у стилі бароко. Виступ над порталом порослий травою. По обидві сторони брами розміщені бійниці, праву з яких пізніше замуровано. Добре збереглися розташовані над ними потрійні барокові причілки.

Аркуш 144 являє собою ідентичну копію зазначеної фотографії¹⁶. Ще одну копію цього знімка можна знайти в матеріалах сусідньої справи УК-47/17, яка містить також фотографії костелу в Чернелиці. Однак даний знімок має менший розмір – 13 x 9 см та виконаний на м'якому папері¹⁷.

Фото 3. Надбрамна вежа зі сторони подвір'я замку. ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-47/16, арк.148.

Третя фотографія форматом 10,5 x 8,5 см виконана на твердому глянцевому папері. На тильній стороні знаходиться зроблена від руки замітка: «Чернелицький

¹⁵ Там само, арк. 149.

¹⁶ Там само, арк.144.

¹⁷ Там само, спр.УК-47/17, арк. 151.

замок, вежа з брамою зі сторони подвір'я», довоєнний інвентарний номер – (657/1) і дата – 12/9 [19]21¹⁸.

Фотографія відображає вид зі східної частини подвір'я замку на в'їзну браму. Власне, вона являє собою найстаріший знімок фортеці, який містить інформацію про стан її збереження з внутрішньої перспективи. Вона, очевидно, є єдиним відображенням тієї сторони замку аж до середини ХХ ст. Вікна у верхній частині вежі майже повністю замуровані. Використаний з цією метою камінь узято з іншого фрагмента мурів споруди. В кам'яному витку вежі помітні два дефекти, зосереджені в основному в трьох рядах, два з яких прилягають до нижнього ярусу. Збереглося виконане в стилі бароко обрамлення брамової арки. Зліва від башти, вздовж західної стіни замку, можна побачити приміщення, яке раніше використовували як склад. Збереглося барокове віконне обрамлення. Кам'яна забудова цієї споруди має дефекти у своїй верхній частині та вкрита рослинністю. Над нею також не вистачає даху. На лівій стороні фотографії можна побачити фрагмент розташованого у дворі житлового будинку, відбудованого в ХІХ ст. Видно також бляшаний двосхилий дах, фасад та дерев'яні двері. У дворі замку збереглися залишки покритої травою бруківки.

Фотографії Чернелицького замку з фондів Відділу рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника є важливим джерелом для вивчення вказаної пам'ятки. Проте вони не подають комплексної інформації про фортецю, а відображають, головним чином, в'їзну браму з надбрамною вежею та сусідні з ними споруди. Значна частина замку залишилася поза увагою фотографів. Однак, дані знімки містять цінний матеріал про ступінь збереження західної частини фортеці станом на 1921 р. Саме завдяки їм можна отримати інформацію про характер реставраційних робіт, які мали місце на початку ХХ ст. Мова йде про зміну конструкції даху надбрамної вежі в 1905–1906 рр., після пожежі в замку в травні 1904 р. На це вказують як фото з 1912 р., так і креслення з проектом відбудови даху на вежі, датовані 16 лютого 1906 р. архітектором Теодором Таловським¹⁹. Фотографії 1921 р. дають також можливість прослідкувати характер змін, пов'язаних з реставраційними роботами міжвоєнного періоду. Знімки 30-х рр. ХХ ст. відображають дах будинку для прислуги, розміщеного між надбрамною вежею та четвертим бастіоном уздовж західного муру фортеці²⁰. У 1921 р. цієї покрівлі, напевно, ще не було. Залишається відкритим питання, коли і з чієї ініціативи воно було виконане. Власне, це не єдина проблема при вивченні історії Чернелицького замку, поглиблене дослідження якої вимагає проведення подальших студій.

In the paper there are published unknown in professional literature images of castle in Chernelytsya in Pokuttya, which are kept in Vasyl Stefanyk National Scientific Library in Lviv. Basing on the preserved photographs, the author attempts to evaluate the state of this castle in 1921.

Key words: *Chernelytsya castle, Chernelytsya, photographs.*

¹⁸ Там само, спр. УК–47/16, арк. 148.

¹⁹ Оригінал креслення: Archiwum Instytutu Sztuki PAN, Sygn. 5849, 1 ark; Фотокопія 1975 року: Ibidem, Sygn. Negatyw nr. 114218, 1 ark. Оригінал креслення, незнаний дослідникам, виявлений в березні 2013 р. доктором Віталієм Нагірним в Архіві Інституту Мистецтва ПАН. Натомість фотокопія Ю. Ходини з 1975 р. публікувалась єдиний раз, див.: Zabytki województwa stanisławowskiego. – S. 132.

²⁰ Див.: Zbiory Ośrodka «Karta» w Warszawie, Archiwum Fotografii, Sygn. 004879; Смеречанський Р. Назв. праця. – С. 48. Автори даної публікації помилково датують фото з міжвоєнних років початком ХХ ст.

МІСЦЕВЕ

Ольга Мороз (Краків, Польща)

УДК 94
ББК 63.3(2)4

ПРИЙОМ ПОСЛІВ ПРИ МОСКОВСЬКОМУ ДВОРІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. У СВІТЛІ «RERUM MOSCOVITARUM COMENTARIИ» СИГІЗМУНДА ФОН ГЕРБЕРШТЕЙНА

XVI століття в історії Великого князівства Московського характеризувалося активною дипломатичною діяльністю московських володарів на міжнародній арені. Відтак зацікавлення населення Європи східними теренами суттєво зросло. В період правління Василя III Івановича (1505–1533 рр.) і його наступника Івана IV Васильовича (1533–1584 рр.), Московське князівство приймало численні закордонні посольства, серед яких велике значення відіграла місія барона Сигізмунда фон Герберштейна, автора унікальної праці «*Rerum Moscoviticarum Comentarіi*», де відображено щоденне життя московитів. У статті автор акцентує увагу на описі звичаїв, пов'язаних з прийомом посольств при московському дворі в XVI ст. на основі згаданої вище праці.

Ключові слова: Сигізмунд фон Герберштейн, «*Rerum Moscoviticarum Comentarіi*», Василь III Іванович, Велике князівство Московське, дипломатичні місії.

У XVI ст. зацікавлення населення Західної Європи теренами на іншій стороні ріки Вісли суттєво зросло. Щораз більше в реляціях західних авторів стосовно повсякдення на східних землях викристалізовувався образ Русі як імперії, що керується деспотичною рукою царя, де піддані беззастережно готові доручити в розпорядження володаря всі аспекти свого життя. Під таким кутом зору Русь представлялась як відстала, порівняно з європейськими державами, варварська країна. Особливої уваги заслуговувало Московське князівство разом із вражаючими відмінностями тамтешніх звичаїв та прав. Переломним пунктом у сприйнятті Русі, а зокрема Великого князівства Московського, стала праця «*Rerum Moscoviticarum Comentarіi*» авторства Сигізмунда фон Герберштейна. Створений ним проникливий і деталізований твір, опертий на безпосередні реляції мешканців Московії, є доволі унікальною писемною пам'яткою. Дана праця яскраво ілюструє європейське бачення тогочасної Русі як абсолютної монархії. Такий погляд на Московію, безперечно, не був новим, проте реалістичний і критичний підхід при написанні цього твору вирізняє його серед інших праць авторів XVI ст.

Опираючись на власні спостереження, отримані під час двох посольств до Москви, Сигізмунд фон Герберштейн доволі достовірно окреслив руські звичаї в різноманітних аспектах, зокрема життя підданих та функціонування княжого двору. У статті акцентуємо увагу на описах, які дотичні звичаїв прийому посольств на московському дворі в XVI ст., що репрезентують цілий ряд традицій у свідомості населення Великого Князівства Московського даного періоду.

Сам автор був австрійським дипломатом, письменником та істориком народився 24 серпня 1486 р. у Віпаві, помер 28 березня 1566 р. у Відні. З 1499 р. вивчав право та філософію у Віденському університеті. Під час військової служби в імператорському війську від 1506 р. брав участь у багатьох мілітарних кампаніях, в тому

числі проти Туреччини та Венеції. У 1508 р. отримав шляхетський титул, наданий особисто Максиміліаном I Габсбургом. Через сім років вступив до Державної Ради, звідки й розпочав свою дипломатичну кар'єру¹.

До 1553 р. він, як посол Священної Римської імперії, виконав біля 69 закордонних місій, серед яких дві на Русь. Уперше він побував у Москві 1517 р., у зв'язку з переговорами між великим князем Василем III Івановичем та Сигізмундом I Старим. Наступна поїздка відбулася в 1526 р., адже, за порадою Фердинанда I Габсбурга, Герберштейн був відправлений для підписання миру між Великим Князівством Московським та Польщею. Обидва візити, які тривали понад вісім місяців, окрім виконання головних завдань, дали можливість дипломатові суттєво дослідити культуру і звичаї московитів².

Знання словенської мови, отримані в молодості, сприяли вільній комунікації посла з населенням Русі, яка, так само, як і Словенія, належала до спільної слов'яно-мовної групи. Перебування барона у Великому князівстві Московському увінчалось написанням його знаменитої праці, яка вперше була опублікована на латині 1549 р. у Відні³. Наступне видання з'явилося в 1551 р., а в 1557 р. вийшов її німецькомовний варіант⁴. Протягом наступних століть праця Герберштейна багато разів перевидавалася в різних мовах⁵. У своєму творі барон помістив значну кількість малюнків, які репрезентували Московію та прилеглі до неї терени, зразки одягу мешканців, сцени прийому офіційних делегацій, низку портретів великого князя Василя III Івановича та ін.

Сигізмунд фон Герберштейн проілюстрував історію Русі, починаючи від перших володарів аж до правління Василя III Івановича. Описував релігію, звичаї, права, урядування, торгівлю, географію, промисли та ін. Також знайомив читача з відомостями про землі Великого князівства Московського та інших народів – татар, литовців, чехів, угорців, німців, поляків, мешканців сучасної України, Білорусі та Латвії, а також шведів, голландців, норвежців, датчан, народів Уралу, турків, китайців, єгиптян. Географічні знання автора про вище названі терени є ґрунтовними, а в описі своїх подорожей барон часто звертався до деталізації окремих міст, сіл, рік або земель⁶. Місії Герберштейна до Москви неодноразово привертала увагу істориків, будучи часто цінним джерелом для наукових досліджень – як для давнішої⁷, так і сучасної історичної літератури⁸. Водночас ніхто не звертав окремої уваги на вивчення звичаїв про прийом послів.

¹ Герберштейн Сигизмунд // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1892. – Т. 8. – С. 454–455.

² Geiger L. Herberstein Siegmund / L. Geiger // Allgemeine Deutsche Biographie. – Leipzig 1880. – В. 12. – S. 35–39; Сигизмунд Герберштейн и его «Записки о Московии» // Сигизмунд Герберштейн, Записки о Московии / под. ред. А. Л. Хорошкевич. – М., 1988. – С. 7–45.

³ Sigismund von Herberstein Rerum Moscovitarum Commentarii / verbesserte Ausgabe Basel bei Johannes Oporinus. – Wien, 1549.

⁴ Sigismund von Herberstein, Moscovia der Hauptstat in Reissen / verbesserte Ausgabe Basel bei Michael Zimmermann. – Wien, 1557.

⁵ Sigismund von Herberstein. Notes Upon Russia / trans. R. H. Major. – N.-Y., 1851–1852; Сигизмунд Герберштейн, Записки о Московии. – М., 1988; Сигизмунд Герберштейн, Записки о Московии : в 2 т. / под ред. А. Л. Хорошкевич, пер. А. И. Малеева, А. В. Назаренко. – М., 2008; Ioannes Dantiscus' correspondence with Sigmund von Herberstein / ed. by M. A. Janicki, T. Ososiński. – Warsaw-Cracow, 2008 [series: Corpus Epistularum Ioannis Dantisci].

⁶ Сигизмунд Герберштейн и его «Записки о Московии». – С. 7–45.

⁷ Корелкин И. Сигизмунд, барон Герберштейн, его жизнь и значение как писателя о России / И. Корелкин, И. Григорович, И. Новиков // Сборник, издаваемый студентами Петербургского университета. – СПб., 1857; Замыславский Е. Герберштейн и его историко-географические известия о России / Е. Замыславский // Записки ИФФ. – СПб., 1884.

⁸ Federmann R., Popen und Wojaren. Herbersteins Mission im Kreml, / R. Fedemann. – Graz-Wien, 1963; Cross A.G., Russia under western Eyes. 1517–1825 / A. G. Cross. – London, 1970; Poe M. T. A People Born to Slavery. Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748 / M. T. Poe. – N.-Y., 2000; Picková D.

У своїй праці «*Rerum Moscoviticarum Comentarii*» автор вмістив опис звичаїв пов'язаних з прийомом посольств на московському дворі. Перш за все, автор занотував, що коли послы наближалися до кордонів Руської держави, то висилали до найближчого міста гінця (вестника) для інформування про прибуття делегації. Далі гінця запитували від якого правителя прибули послы, який титул у дипломата і скільки людей в делегації. Після цієї процедури разом зі своєю свитою до послів, відповідно до їхнього рангу, відправляється муж на привітання. Водночас великого московського князя повідомляють звідки і від кого прибули амбасадори. Під час зустрічі двох сторін Герберштейн був зобов'язаний злізти з коня, як і інші послы, адже слова, переказані від правителя, можна слухати тільки стоячи. Не зважаючи на це, він намагався уникнути даного звичаю.

Для продовження привітання потрібно було зняти головні убори, після чого репрезентанти обох сторін подавали один одному долоні правої руки й запитували як пройшла подорож. У дорозі посланці князя пильно стежили за послами, щоб ніхто не відлучався від групи й водночас розпитували про їхні імена, родичів, з яких теренів походять, якими мовами володіють, які мають титули й чи колись уже бували в цих землях. Отриману інформацію таємно переказували великому князеві⁹. Коли послы доїжджають до кордонів Великого Князівства Московського, то ночують просто неба. Далі дорога багаторазово переривалася ночівлями та зупинками, під час яких нарратор підозрював руську свиту у навмисній затримці подорожі. Також у якийсь момент послам не вистачило провіанту, що змусило Герберштейна шукати поживи поза табором, але отримав заборону від посланця (пристава). У цій ситуації посол пригрозив, що поскаржиться князю, адже призначений його делегації провіант привласнили московити¹⁰.

Під Москву посольство Герберштейна прибуло 24 квітня. На зустріч з делегатами з'явилися посланці Василя III Івановича. Обидві сторони вели досить помпезну розмову, акцентуючи увагу на власних титулах і заслугах. Усі присутні, на знак вияву поваги один до одного, знімали головні убори. Автор описує, що посол московського князя настільки переймався відповідальністю представляти інтереси свого володаря, що потів від страху. Після закінчення ритуалу представлення обидві сторони могли злізти з коней, а німецьким послам було подаровано по двоє коней, на яких останні повинні були продовжувати дорогу (власних коней вели обабіч). Жестом подяки був потиск правої долоні руки. Далі послы проїхали кілька годин в напрямку замку. Наступного дня, коли посольський ескорт зупинився на постій, Герберштейн був змушений далі рухатися самотійно, що викликало в нього здивування та обурення. Для князівських посланців охорона закордонного прибульця, який намагався самотійно мандрувати даними теренами, не була обов'язковою¹¹.

Описуючи прибуття до Московії, автор праці виразно підкреслював, що умови прийому послів та відповідні звичаї, відрізнялися, залежно від того, з якої країни прибула делегація. Більше того, вся діяльність щодо послів регулювалася через спеціальні розпорядження і накази. Наприклад, кожного дня дипломатам у певній кількості видавали продукти харчування: хліб, м'ясо, масло, рибу, вівсо, сіль, перець, цибулю та напої (три види меду і два пива). Використання печі теж чітко регламентувалося. Всі потреби королівських амбасадорів були повністю задоволені, тим більше московити навіть ображалися, через те, що Герберштейн нікому не сказавши відправив своїх

První moskevská mise císařského diplomata Siegmunda von Herberstein (1517) / D. Picková // *Staletí objevů, diplomacie a válek*. – Praha, 2005 (seria: *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica*, 1 – 2003, *Studia Historica LV*).

⁹ Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии. – С. 204–206.

¹⁰ Там же. – С. 206–209.

¹¹ Там же. – С. 209–210.

послів на купівлю свіжої риби. Відповідний акт з боку послів окреслює ряд претензій стосовно честі самих делегатів та володаря держави в питанні щедрості. Проте дана проблема була вирішена, а доставка свіжої риби після цього інциденту, налагодилася щоденно. Після двох днів, відведених на відпочинок, Герберштейн спробував узгодити дату аудієнції у князя, яку остаточно перенесли на другий день. Напередодні аудієнції до делегації був призначений «пристав» з княжими перекладачами, які нагадали німецьким послам умови щодо відповідного одягу та приготувань для зустрічі з великим володарем. Незабаром усім повідомили, що прибули «великі люди» (большие люди), яких належить привітати з повагою. Далі родич правителя, князь Василь Ярославський урочисто повідомив, що великий володар уже очікує послів. Після цього делегація кінями вирушила до Кремля для зустрічі з монархом¹².

Перед Кремлем зібралась велика кількість людей. Таку резонансність автор пояснював у своїй праці двома причинами. Перша – демонстрація перед послами величезної кількості підданих князя, що підкреслювало його силу; друга пов'язана з ілюстрацією в очах населенням авторитету володаря, до якого прибувають такі поважні делегації від сусідніх правителів. На сходах Архангельського собору, що ведуть до великокняжих покоїв, делегація зустріла численні вітання від знаті, послів, шляхти та радних людей. Герберштейн відзначав, що ніхто з присутніх у залі не надавав їм честі, і при спробі привітання з кимось знайомим останній вдавав ніби його не знає. Після офіційного прийняття та привітання, розпочиналася презентація привезених подарунків. Послів оголошували такими словами: «Великий господин, граф Леонард (так само Сигізмунд) бьет челом на великой твоей милости»¹³. Великий князь сидів на високому престолі біля стіни, на якій видно зображення якое святого. Праворуч від князя на лавці знаходилася шапка-ковпак, а ліворуч булава з хрестом (палка с хрестом). Неподалік розташована також посудина з водою і рушник, які використовували для миття рук після потисків долонь з прибулими, адже, як вважав князь, руки римокатоликів є нечистими й забруднені гріхом. Коли князь чув імена правителів Карла V Габсбурга чи Фердинанда I Габсбурга, то вставав зі свого місця і, після вислуговування привітання до кінця запитував про здоров'я цих правителів. Далі, потискаючи руку посла, князь промовляв слова «По здорову ли ты ехал?», на що, згідно з традицією, посол відповідав: «Дай Бог тебе здоровья на многие лета: по благости Божией и твоей милости по здорову»¹⁴.

Коли церемонія привітання разом з оглядом подарунків добігла кінця, амбасадорів запросили до трапезного столу. Під час трапези великому князю за столом відведена певна кількість вільного місця для зручного та безперешкодного доступу до їжі. Праворуч від правителя знаходився його старший брат, ліворуч молодший. На протилежному столі визначено місця для послів та їх свити. Будь-яка їжа, призначена для князя, дегустувалася стольником. Час від часу гостей частували хлібом та сіллю. В цій ситуації щоразу, як під час виголошення тостів, потрібно встати й поклонитися князю та співтрапезникам. Хліб символічно означає прихильність володаря, а сіль – милосердя. Герберштейн згадував, що князь після підняття келиха робив ковток і передавав його послам, запрошуючи таким чином до пиття з однієї чаші. Трапеза, як відзначав дипломат, надзвичайно приємна, проте тривала кілька годин і могла закінчитися навіть о першій годині ночі. Більше того, відповідно до застільних звичаїв, гості зобов'язані брати участь у кожному тості, після виголошення яких потрібно випити келих і перевернути посудину над головою догори дном, щоб наочно довести повне споживання вмісту чарки. В іншому випадку залишки в чарці потрапляли на голову посла. Гербер-

¹² Там же. – С. 210–211.

¹³ Там же. – С. 212–213.

¹⁴ Там же. – С. 215.

штейн також згадував, що на бенкетному столі було багато видів алкогольних напоїв, зокрема меду та пива, що підкреслювало заможність і щедрість правителя; відповідно послі повинні були скуштувати всі напої. Також автор додавав, що не був прихильником безперервного вживання алкоголю, тому для того, щоб уникнути зневаги володаря, часто вдавав із себе п'яного та втомленого – тобто не здатного до проведення переговорів¹⁵. Наступного дня послі брали участь в одній з найулюбленіших розваг князя – полюванні на дрібну звірину (в даному випадку полювали на зайців)¹⁶.

У кінці посольської місії амбасадорів Священної Римської імперії ще раз запросили до палацу для прощального бенкету. Більше того, делегація отримала численні подарунки – підшитий соболеним хутром одяг, а також сорок дві соболіні, триста горностаєвих та п'ятсот білячих шкур. У своїй праці автор згадував, що під час останнього візиту до Московії йому було подаровано сани з красивим накриттям, шкуру полярного ведмеда та різні види риби. Після отримання дарів у кімнаті князя прислужник знову від імені послів виголосив слова подяки: «Великий господин, граф Леонард и Сигизмунд бьет челом на великой твоей милости». Після закінчення усіх урочистостей послам сіддали коней і вони зі своєю свитою покидали Кремль. Під час зворотньої дороги амбасадорів до кордонів Московії і Русі загалом супроводжував княжий ескорт¹⁷.

Сигизмунд фон Герберштейн вказував на пишність царського двору, який покликаний справляти враження на приїжджих. Водночас автор не зупинявся на поверхневому спостереженні, а відкривав цілий ряд непомітних механізмів в роботі з послами, які опираються на звичаї та традиції. Наприклад, натовпи людей, зібраних перед Кремлем, посол окреслював як штучне інсценування владою, а не вияв цікавості чи уваги зі сторони підданих. Описуючи своє перебування на московському дворі, Герберштейн згадував, що князь був наділений правом повного контролю життя своїх підданих. Про особу великого князя автор писав, що його влада над людьми була набагато потужніша, ніж у будь-якому іншому королівстві. Івана III дипломат називав великим тираном і женоненависником, схильним до алкоголізму. Певні риси характеру свого батька перейняв також Василь III Іванович. Для Герберштейна кожен церемоніал при дворі приховував у собі подвійне значення: матеріальне й символічне. Саме тому хліб та сіль, якими обдаровували приїжджих, виступали своєрідним запевненням прихильності й милості від правителя. Такі складові церемонії прийому послів були покликані підкреслити величність та потугу влади й викликати в прибулих повагу, створити єдиний цілісний образ Московії, який автор описав такими словами: «До кінця не відомо чи власне варварський народ потребує монарха-тирана, чи князь-деспот зумовлює варварство і жорстокість цього народу»¹⁸.

Переклад українською мовою Андрія Стасюка

Grand Prince of Moscow, in the XVIth was characterized by intensified international diplomatic activity. Thereby, interest to the eastern areas, constantly increased among European people. During the reign of Vasil' III Ivanovich (1505–1533) and then Ivan IV Vasilyevich (1533–1584) Grand Prince of Moscow was hosting a number of foreign envoys, among them, Siegmund Herberstein's missions were highly important, because of his magnificent work «Rerum Moscoviticarum Comentariorum», which shows customs and day-to-day life of Moscow inhabitants. In this article the author will focus on description of manners,

¹⁵ Там же. – С.219.

¹⁶ Там же. – С.220.

¹⁷ Там же. – С.223-224.

¹⁸ Там же. – С.28.

associate with hosting legations in Grand Prince of Moscow in the XVIth, based on above-mentioned source.

Key words: *Siegmund von Herberstein, «Rerum Moscoviticarum Comentarii», Vasil' III Ivanovich, Grand Prince of Moscow, diplomatic missions.*

Роман Глінка (Івано-Франківськ)

УДК 929.652:336.742

ББК 63.221

МОНЕТНЕ КАРБУВАННЯ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1569–1795 рр.)

У статті проаналізовано монетну справу Речі Посполитої з 1569 до 1795 р. Подаються відомості про місця карбування монет, їх метрологічні дані, введення до обігу нових номіналів і монетно-грошову систему країни загалом.

Ключові слова: *грошовий обіг, Річ Посполита, монетне карбування, ринок.*

Монетне карбування в Речі Посполитій упродовж останньої третини XVI–XVIII ст. є, на наш погляд, цікавою сторінкою в європейській історії цього періоду. Його дослідження пов'язане не лише з процесами економічного, а й політичного характеру, дозволяє історика зробити більш повну реконструкцію подій соціально-економічного та суспільно-політичного характеру в державі.

Процес уніфікації польської та литовської монетних систем остаточно завершився після підписання Люблінської унії 1 липня 1569 р. Один з її пунктів стверджував, що надалі монета, як у Королівстві Польському, так і у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ), має бути однаковою за вагою, пробою та легендами. Прагнення польських королів до уніфікації всіх монетно-грошових систем, що існували на території польсько-литовської держави, завершилось успіхом. Монетні ординації, видані після Люблінської унії, створили єдину для всієї держави грошову систему, яка відповідала вимогам економічного розвитку країни та потребам грошового ринку.

У 1572 р. помер Сигізмунд II Август. Почався період безкоролів'я, коли кожне зі шляхетських угруповань намагалося встановити на трон свого представника. За короткого панування Генріха Валуа (1574 р.) та в перші роки правління Стефана Баторія (1576–1586 рр.) монетні двори не функціонували, що спричинило брак розмінної монети. Щоб виправити становище, було вирішено відкрити монетний двір в місті Олькуш, на якому 1579 р. випущено невелику кількість солідів, грошів та трояків, однак це не покращило ситуації і не вплинуло позитивно на грошовий ринок. Зважаючи на це, в січні 1580 р. уряд схвалив нову монетну ординацію. По суті, це було завершення формування єдиної грошової системи польсько-литовської держави¹.

Зовнішнє оформлення монет мало відповідати рішенням Люблінського сейму 1569 р., тобто на кожному номіналі були зображені герби Польщі та Литви. Того ж 1580 р. на ринку з'явилися перші відкарбовані в Олькуші коронні талери, які емітувалися до 1583 р. На їх виробництво монетний двір витрачав від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ всього срібла². Півталери емітували незначним накладом лише в 1583 р., були й недатовані. Найбільш масово впродовж 1579–1586 рр. карбувалися трояки, гроші та соліди. 1584 р. було

¹ Шуст Р. НумізMATика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навчальний посібник / Р. Шуст. – К.: Знання, 2007. – С. 164.

² Gumowski M. Monety polskie / M. Gumowski. – Warszawa, 1924. – S. 97.

відкрито познанський монетний двір. Тут емітували лише соліди та трояки, а також незначну кількість дукатів у 1586 р.³

Трояк, Стефан Баторій, 1586 р.

За правління Стефана Баторія функціонувала міська монетарня у Гданську. Основну кількість продукції цієї монетарні становили денарії та соліди. Рідше емітувались гроші та трояки. Із золотих номіналів карбувалися дукати і його кратні (2 і 4 дукати).

Монетна справа на території ВКЛ розвивалася значно інтенсивніше, ніж у Польщі. Хоча тут функціонував лише вільнюський монетний двір, на ньому випускали майже всі номінали (крім півталерів), передбачені монетною ординацією 1580 р. Метрологія литовських монет повністю відповідала польським. Продукція пенязів (денаріїв) була дуже незначною. Їх місце посіли соліди, карбування яких розпочалося ще в 1579 р. Литовські гроші Стефана Баторія є рідкісними, що свідчить про незначні масштаби їх емісії. Значно більше у вільнюській монетарні карбувалося трояків, які надовго стали найпопулярнішою монетою населення Речі Посполитої. Їх емітували впродовж 1580–1586 рр. На відміну від коронних монетних дворів, вільнюська монетарня в 1581 р. та 1585 р. випускала високопробні срібні монети – шостаки. З великих номіналів литовського карбування відомими є талери (1580 та 1585 рр.) та дукати 1586 р. Всі вони дуже рідкісні, що свідчить про незначні масштаби їх карбування⁴.

Після смерті короля Стефана Баторія в грудні 1586 р. монетне виробництво на території Речі Посполитої припинилося. Розпочалося безкоролів'я. У боротьбі за трон перемогу отримав шведський королевич Сигізмунд III Ваза (1588–1632 рр.). Вже 1588 р. соліди, гроші та трояки карбували олькуська та познанська монетарні. Оскільки масштаби монетного карбування не задовольняли потреб ринку, протягом короткого часу в Польщі було відкрито ще кілька монетних дворів: у 1591 р. – мальборзький, у 1594 р. – всховський та бидгощський, у 1595 р. – люблінський, у 1598 р. – краківський. Крім того, відновили свою діяльність гданський (1587 р.), ризький (1588 р.), вільнюський (1589 р.), а також мітавський та кенігсберзький монетні двори. До кінця XVI ст. основними номіналами залишалися соліди та трояки, значно меншою була питома вага інших номіналів. Золоті монети в цей час емітувала лише познанська монетарня⁵.

У перші роки правління Сигізмунда III метрологічні показники всіх монетних номіналів узгоджувалися з нормами монетної ординації 1580 р. Однак через значне зростання вартості срібла, а також збільшення інших видатків уже наприкінці 90–х рр. XVI ст. дотримуватися її стало неможливо. Саме тому в 1598 р. довелося знизити монетну стопу трояків і карбувати з краківської вагової гривни срібла не 83, а 84 монети цього номіналу⁶.

³ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Котляр – К. : Наукова думка, 1981. – С. 62.

⁴ Шуст Р. Назв. праця. – С. 167.

⁵ Szwagrzyk A. Pieniadz na ziemiach polskich X–XX w. / A. Szwagrzyk. – Wrocław, 1970. – S. 185.

⁶ Gumowski M. Op. cit. – S. 104.

Незважаючи на значні масштаби монетного виробництва Речі Посполитої у 90-х роках XVI ст., на грошовий ринок держави надходила у значній кількості дрібна неякісна іноземна монета. Вона витісняла з обігу повновартісну коронну та литовську монету. У 1604 р., за рішенням варшавської сеймової комісії, було проведено девальвацію дрібних номіналів: соліда, гроша, трояка та шостака. Найбільше зменшилась вартість дрібних номіналів, які найчастіше завозилися з-за кордону. Дане рішення польського уряду робило їх імпорт не вигідним⁷.

З 1608 р. на грошовому ринку Речі Посполитої з'явився новий номінал – орт, вартість якого дорівнювала 1/4 талера. Карбування цих монет вартістю 10 польських грошів розпочалося на міському монетному дворі у Гданську. З краківської вагової гривни срібла випускали 29 гданських ортів, кожний з яких важив 6,958 г (6,089 г чистого срібла). У 1615 р. вартість гданських ортів дещо знизилася – вміст чистого срібла в них зменшився до 5,676 г.

Коронні орти вперше було відкарбовано в 1618 р. З вагової гривни срібла виготовляли 31 монету цього номіналу, кожна з яких містила 5,222 г чистого металу. Масова емісія їх розпочалася лише в 1621 р. на бидгощському монетному дворі за новою монетною ординацією. Вміст чистого срібла в цьому номіналі знову зменшився до 4,955 г. Його вартість тоді становила 21 коронний гріш⁸.

Орт, Сигізмунд III, 1623 р.

Від 1614 р. розпочалася емісія ще одного нового номіналу – півторака ($\frac{3}{2}$ гроша). Зразком для нього стали німецькі апфельгрошени, або драйпелькери, про що свідчить вміщена на їх аверсі цифра $\frac{1}{24}$ (в Німеччині з 24 таких монет складався один лічильний талер). З краківської гривни срібла карбували 128 півтораків. У кожному з них містилось 0,739 г чистого срібла⁹.

Півторак, Сигізмунд III, 1623 р.

У другій половині XVI ст. у Центральній та Східній Європі дедалі відчутнішими ставали наслідки так званої «революції цін». Через зміни співвідношення цін на товари торговий баланс Речі Посполитої ставав дедалі більше від'ємним. Для ліквідації його

⁷ Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Котляр. – К, 1971. – С. 65.

⁸ Шуст Р. Назв. праця. – С. 171.

⁹ Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII / A. Mikołajczyk. – Łódź, 1980. – S. 39.

дефіциту використовувалось багато дорогоцінних металів, у тому числі у вигляді монети. Це призвело до зростання вивозу за кордон великої кількості срібної повновартісної польської монети. Якісна коронна та литовська монета за межами держави масово перекарбовувалась на низькопробні дрібні іноземні номінали, які відразу ж надходили на грошовий ринок Речі Посполитої, створюючи на ньому загальний хаос¹⁰.

Саме тому 1627 р. було прийнято рішення про припинення карбування розмінних монет. Надалі дозволялось продукувати лише повновартісну золоту та срібну монету – дукати та талери. Більшість монетарень було закрито.

За Владислава IV Вази (1632–1648 рр.) емітувалися лише повновартісні номінали. Діяли два коронні монетні двори: бидгощський та краківський. На обох монетарнях періодично випускали півталери, талери та дукати. Бездіяльним залишався литовський монетний двір у Вільнюсі. Лише у 1639 р. тут виготовили великий золотий номінал – португал (10 дукатів). Зберігалися значні масштаби продукції міських монетарень: Гданська, Торуня, Ельблонга¹¹.

Талер, Владислав IV, 1633 р.

Загалом другу чверть XVII ст. можна вважати одним із найбільш стабільних періодів в історії грошового обігу на українських землях. Масова емісія розмінної монети в монетарнях Речі Посполитої та її васалів призвела до насичення нею грошового ринку і зупинила поширення на території держави неякісних дрібних номіналів іноземного виробництва.

У грошовому господарстві Галичини в першій половині XVII ст. сталися позитивні зміни. Ринок наповнився великою масою розмінних і повновартісних номіналів, що ліквідувало монетний голод. У першій половині XVII ст. тут домінувала розмінна монета, випущена за Сигізмунда III. Найдрібнішим номіналом залишалися денарії ($\frac{1}{18}$ гроша), або пенязі. У перші десятиліття XVII ст. їхнє місце на грошовому ринку посіли соліди (шеляги), масове карбування яких вели коронні, литовський та ризький монетні двори. Більшість монет цього номіналу, наявних у монетних скарбах, відкарбована у 1620–1627 рр. Значно меншу частку в загальній монетній масі, через незначні масштаби карбування, посідали тернарії (3 денарії) та півгроші. До другого десятиліття найпоширенішою монетою Речі Посполитої був гріш коронного й рідше литовського карбування. З другого десятиліття XVII ст. найбільшого поширення на українському грошовому ринку набули півтораки. Їх емісія розпочалася 1614 р., проте найчастіше трапляються монети, відкарбовані в 1620–1627 рр. Популярними були також і трояки. Значно рідше зустрічаються ранні емісії Сигізмунда III. Це пояснюється тим, що ці високоякісні монети масово вивозилися за кордон, а також вилучалися з обігу для подальшого перекарбування на монетарнях польсько-литовської держави.

¹⁰ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – С. 66.

¹¹ Шуст Р. Назв. праця. – С. 175.

У середині XVII ст. відбувся перелом в історії Речі Посполитої, яка вступила в смугу політичних і військових конфліктів, що призвело до економічної та фінансової кризи, занепаду міст, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, до виникнення інших негативних явищ у різних сферах життя країни¹². Новим королем у 1648 р. став брат Владислава IV Ян II Казимир. 16 травня 1650 р. оголосили нову монетну ординацію. Надалі з однієї вагової гривни срібла передбачалось карбувати вісім талерів на суму 24 польських злотих. Планувалося виготовлення з гривни срібла 36 ортів вартістю 18 грошів, 108 шостаків, 216 трояків. Пробу металу двогрошів та грошів понизили у два рази (з 875 до 437,5). Новими для польської грошової системи стали засади карбування солідів (шелягів). Якщо до цього вони були білонними, то надалі монети цього номіналу мали виготовлятися з міді. Один польський гріш складався з чотирьох, а не трьох, як раніше, шелягів. Вартість цього номіналу мала залежати від ринкової ціни на мідь¹³.

Відкарбовані тоді мідні шеляги важили близько 2,6 г і були повновартісними монетами. На один польський гріш ішло чотири такі монети. Деяко пізніше розпочалось карбування монет на познанській монетарні.

Після тривалої перерви відновила роботу монетарня у Вільнюсі. У 1650 р. тут карбували півтораки, а в 1652 р. – соліди, гроші, півтораки, трояки та шостаки¹⁴. У 1656 р. Польща була окупована шведським королем Карлом X Густавом (1654–1660 рр.). Лише незначна частина південно-східних земель залишалася під владою Яна II Казимира. У Львові було вирішено відкрити монетний двір. Саме тут розпочалось карбування ортів, а згодом і шостаків, яке тривало до початку 1657 р.¹⁵

В умовах гострої економічної кризи, яка проявилася у падінні обсягів товарного виробництва, занепаді торговельної діяльності та інших негативних явищах, відбулося скорочення податкової бази та зменшення надходжень до державної скарбниці. Саме тоді декілька нововведень у справі фінансового реформування запропонував Тіт Лівій Боратіні – італієць, який перебував на польській службі. У березні 1659 р. черговий сейм схвалив запропоновані ним пропозиції щодо реформування грошової системи. Зокрема було передбачено дозвіл на одноразову емісію по одному мільйону злотих мідними шелягами (всього 180 млн. шт. шелягів) для Польщі та Литви.

Згідно з новою монетною стопою, вага шеляга мала становити 1,35 г, тобто удвічі менше, ніж у шелягах, що випускались у 1650 р. Оскільки за фунт міді на той час давали 45 солідів, а карбували з нього 300 штук, то реальна вартість шеляга становила лише 15 %. Для карбування коронних шелягів на суму 1 млн. злотих Т. Л. Боратіні відкрив монетний двір у місті Уяздув, неподалік Варшави. Він розпочав свою роботу в листопаді 1659 р., а 1 грудня видали універсал про запровадження цих монет в обіг. По своїй суті це були перші польські кредитні гроші. В народі їх прозвали боратинками від імені автора¹⁶. Всього їх було відкарбовано до 1666 р. приблизно 1,8–2 млрд. шт.¹⁷

Згідно з рішенням сейму, карбування литовських солідів на суму 1 млн. злотих стартувало на початку 1660 р. на уяздовському монетному дворі, оскільки Вільно окупували шведи¹⁸.

¹² Szwagrzyk A. Op. cit. – S. 192.

¹³ Зварич В.В. Нумізматика: Довідник / В. В. Зварич, Р. М. Шуст. – Тернопіль, 1998. – С. 212.

¹⁴ Mikołajczyk A. Op. cit. – S. 62.

¹⁵ Szwagrzyk A. Op. cit. – S. 199.

¹⁶ Шуст Р. Назв. праця. – С. 183.

¹⁷ Зварич В. В. Назв. праця. – С. 307.

¹⁸ Там само. – С. 67.

Боратинка коронна, Ян II Казимир, 1664 р.

2 червня 1661 р. Т.Л. Боратіні подав на розгляд сейму звіт про емісію мідної монети, який доводив, що рішення сейму 1659 р. було повністю виконане. Усупереч очікуванню, випуск 180 млн. мідних шелягів фінансового становища держави не поліпшив – він лише прискорив наростання інфляційних явищ. Тому в січні 1663 р. з Т. Л. Боратіні було укладено контракт про виготовлення мідних шелягів на суму 5 250 тис. Злотих на засадах монетної ординації 1659 р. У 1664–1665 рр. коронні шеляги карбувались у величезній кількості на уяздовському монетному дворі¹⁹.

Автор грошової реформи уклав з урядом контракт на виготовлення литовських шелягів на віленському монетному дворі, який відновив свою діяльність з червня 1664 р. і функціонував до грудня 1666 р. З огляду на велику потребу Литви у грошових засобах, у липні 1665 р. було вирішено відкрити монетні двори у Бресті та Ковно²⁰.

Другим видом неповновартісної монети, яка з'явилася на грошовому ринку Речі Посполитої в цей час, були срібні злотівки. Ініціатором їх випуску був орендар коронних монетних дворів Андрій Тимф. Щоб хоч якось призупинити фінансову катастрофу, уряд Речі Посполитої схвалив його проект у 1663 р. Він зводився до того, щоб випускати монети номіналом 30 срібних грош (злотий) із срібла 500-ї проби у кількості 60 штук із краківської гривни срібла.

Монети повинні були мати масу 6,729 г і діаметр 31 мм, у тому числі 3,364 г чистого срібла, що з огляду на вартість срібла на ринку становило лише 40 % номінальної вартості. Реальна вартість злотівки не перевищувала 12 грошів. Це зазначалося в легенді монети: «DAT: PRETIUM: SERVATA: SALUS / POTIORQ3. METALLO. EST» – «БАЖАННЯ ВРЯТУВАТИ ДЕРЖАВУ ДОРОЖЧЕ, НІЖ ВАРТІСТЬ МЕТАЛУ». Їх емісія здійснювалась у Львові, Бидгощі та Кракові. Від прізвища автора проекту випуску білонних злотівок Андрія Тимфа ця монета отримала народну назву «тимф». Усього їх було відкарбовано близько 11 млн 250 тис. шт.²¹.

Тимф (злотівка), Ян II Казимир, 1664 р.

¹⁹ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – С. 70.

²⁰ Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – С. 58.

²¹ Шуст Р. Назв. праця. – С. 185.

Крім двох видів неповновартісних монет – мідних шелягів та білонних злотівок, коронні та литовський монетні двори випускали значну кількість повноцінної срібної та золотої монети.

Наприкінці 1660 р. відновив свою діяльність львівський монетний двір. Його було передано в оренду терміном на один рік (з 1 жовтня 1660 р.) купцеві-італійцю Джованні Баттіста Аморетті. Згодом термін оренди було продовжено. В цей період у Львові карбували півтораки (1661 р.), шостаки (1660–1662 рр.), орти (1660 р.), талери (1661 р.), дукати (1661 р.) та дводукати (1661–1662 рр.). Діяльність Аморетті на львівській монетарні припинилась наприкінці червня 1662 р. Імовірно, саме тоді її було передано новому орендареві – Андрію Тимфу. З липня 1662 р. до квітня 1663 р. тут виготовлялися шостаки. Після цього основну монетну продукцію становили злотівки-тимфи²².

Монетна справа ВКЛ була зосереджена у Вільні. Після нетривалого функціонування у 1652–1654 рр. діяльність віленської монетарні було відновлено на початку 1660-х років, коли її орендарем став Т. Л. Боратіні. Крім мідних шелягів, тут карбували трояки, шостаки, орти, півдукати та дукати²³. За правління Яна II Казимира, користуючись своїми привілеями, активну емісійну діяльність вели міста Торунь, Гданськ та Ельблонг.

Унаслідок тривалого функціонування коронних та литовського монетних дворів, грошове господарство країни опинилося в стані глибокої кризи. Черговий сейм у 1667 р. прийняв рішення про закриття всіх монетарень на території Речі Посполитої²⁴.

Коротке правління Михайла Корибута Вишневецького (1669–1673 рр.) не принесло змін у грошове господарство польсько-литовської держави. Монетні двори залишалися бездіяльними. Ринок був наповнений монетними емісіями часів Сигізмунда III та Яна II Казимира, а також іноземною монетою. Єдина коронна монетарня працювала в Бидгощі. Тут відкарбували 5 тис. пробних злотівок та ще менше дукатів і дводукатів.

Злотівка (1671 р.) мала на аверсі портрет короля в лавровому вінкові, на реверсі – п'ятипільний герб і номінал « $\frac{1}{3}$ » (талера). Маса монети 9,34 грама. Дукати і дводукати за оформленням повторювали злотівку. Обидві монети були виконані одним штемпелем. Монетний двір Гданська випускав соліди, дукати, півторадукати, дводукати і тридукати. Шеляги карбували в 1670 р. Монета з короновою монограмою «MR» на аверсі та багатостроковою легендою і гербом Гданська на реверсі мала масу 0,72 г і діаметр 18 мм. Тираж – близько мільйона примірників. Торунський монетний двір випускав тільки соліди й рідкісні сьогодні дводукати. Менниця Ельблонга у великій кількості карбувала низькопробні соліди й рідкісні півталери, талери, дукати і дводукати²⁵. Розміри всіх емісій були дуже незначними й на становище грошового ринку країни суттєво не впливали.

Після раптової смерті Михайла Корибута Вишневецького новим королем у 1674 р. став Ян III Собеський (1674–1696 рр.). Передбачалось відкрити монетні двори терміном на один рік і випускати лише талери та дукати. Вже 1677 р. розпочато карбування срібних та золотих монет на основі ординації 1658 р. З 1677 р. почала функціонувати бидгощська монетарня, а 1678 р. – краківська. Основними номіналами, що емітувалися за Яна III Собеського, були коронні шостаки та орти 1677–1687 рр.²⁶.

²² Крижанівський А. Шестигрошовики Яна II Казимира, карбовані у Львові у 1660–1663 роках / А. Крижанівський, Р. Шуст // Львівські нумізматичні записки. – 2006. – № 3. – С. 19.

²³ Mikołajczyk A. Op. cit. – S. 80.

²⁴ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – С. 72.

²⁵ Gumowski M. Op. cit. – S. 148.

²⁶ Шуст Р. Назв. праця. – С. 207.

Шостак, Ян III Собеський, 1684 р.

У перші роки правління Августа II (1697–1733 рр.), який був одночасно герцогом Саксонії, монетно-грошові стосунки на землях польсько-литовської держави перебували у стані глибокої кризи. Більшість монетарень не функціонувала, грошовий ринок країни був наповнений неповновартісною вітчизняною та іноземною розмінною монетою. Ситуація ще більше погіршилась після вступу Речі Посполитої до антишведської коаліції і початку Північної війни (1700–1721 рр.). Через дестабілізацію політичного життя, окупацію країни військами Карла XII та ряд інших причин уряд не міг розпочати монетну емісію на власній території. Виробництво монет, згідно з польською монетною стопою, велося на саксонських монетних дворах²⁷.

Наступну спробу реформування польської монетної системи було здійснено наприкінці 40–х рр. XVIII ст. за правління Августа III (1734–1763 рр.). Перші півтора десятиліття правління коронна монета не карбувалася. Тільки в 1749 р. без дозволу сейму король почав карбувати польську монету на саксонських монетних дворах. Це були мідні соліди, а потім і гроші. Тиражі були величезними. Емісія приносила неабиякі прибутки королю. З фунта міді виготовляли спочатку 360, а з 1753 р. – 380 солідів²⁸. У 1752 р. в Ляйпцігу почали карбувати срібну й золоту монету. Новинкою став августдор. У 1753 р. було встановлено пробу монетного сплаву. Для августдорів – 900, дукатів – 986, талерів, ½ і ¼ талера – 800, тимфів – 330, шостаків, трояків і півтораків – 300. Коронні монети випускали в Дрездені (1749 р.), Ляйпцігу (1752–1762 рр.), Грюнтхалі (1750–1751 рр.) і Губені (1751–1755 рр.)²⁹.

За Станіслава Августа Понятовського (1764–1795 рр.) уряду вдалося впорядкувати грошове господарство країни. Карбована у великій кількості, згідно з реформою 1766 р., високоякісна польська монета швидко посіла панівне становище на ринку. З міді в Кракові (у 1765–1768 рр.) та Варшаві (у 1765–1795 рр.) випускалися шеляги, півгроші, гроші та трояки. Срібні номінали, які карбувалися у варшавській монетарні, представлені монетами вартістю 6 та 10 мідних грошів, 1 та 2 срібних гроші, 1 та 2 злотих, 1/2 талера та 1 талер.

2 злоті (8 грош), Станіслав Август Понятовський, 1766 р.

²⁷ Szwagrzyk A. Op. cit. – S. 209.

²⁸ Зварич В. В. Назв. праця. – С. 312.

²⁹ Gumowski M. Op. cit. – S. 176.

Однак позитивні наслідки грошової реформи 1766 р. не вдалось утримати надовго. Перший поділ Речі Посполитої 1772 р. між Пруссією, Росією та Австрією не лише призвів до значних територіальних втрат, а й суттєво погіршив економічне становище держави. Другий поділ Польщі 1793 р. спричинив повну кризу фінансової системи³⁰. Наслідком глибокого занепаду всіх ланок політичного та соціально-економічного життя Речі Посполитої став її третій поділ (1795 р.) та зникнення цієї держави з політичної мапи Європи.

Підсумовуючи огляд, варто зазначити, що не лише складне зовнішньополітичне становище Речі Посполитої привело до її розпаду, але й не останню роль у такому розвитку подій відіграла непродумана політика у сфері монетного карбування. Намагання наповнити державну скарбницю за допомогою кредитних грошей та обіг в державі великої кількості іноземних монет зумовили її економічний крах.

The article tells about the monetary coinage in the Rzeczpospolita for the period of its existence as an independent state from 1569 to 1795. The details of the minting places of coins, their metrological data, input to the circulation of new denominations and monetary system of the Rzeczpospolita as a whole are analyzes.

Key words: *monetary circulation, Rzeczpospolita, monetary coinage, market.*

---

³⁰ Шуст Р. Назв. праця. – С. 212.

Наукова хроніка

Андрій Стасюк (Івано-Франківськ)

COLLOQUIA RUSSICA III: ВАРШАВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «РУСЬ В ЕПОХУ МОНГОЛЬСЬКИХ НАПАДІВ: 1223–1480» 15–17.11.2012.

У середині листопада минулого року в столиці Польщі відбулася III Міжнародна конференція із серії «*Colloquia Russica*», присвячена вивченню історії середньовічної Русі в епоху монгольських нападів 1223–1480 рр. Наукове дійство проведено за усебічної підтримки Інституту історії Польської Академії наук, Варшавського, Ягелонського університетів та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). У конференції взяло участь понад 30 науковців з 8 країн Центральної та Східної Європи. Зокрема ціла група вже відомих та молодих дослідників представляли Польщу, Україну, Чехію, Словаччину, Угорщину, Росію, Білорусь і Литву. З офіційними привітаннями до учасників конференції звернулися директор Інституту історії Польської Академії наук Войцех Крегсейсена, директор Інституту історії Варшавського університету Даріуш Колодзейчик та посол Російської Федерації в Польщі – Александр Аліксеєв.

Традиційно конференція була побудована у форматі професорсько-студентської співпраці. Окрім наукових доповідей студентів і аспірантів, усі присутні мали змогу відвідувати професорські дебати й цікаві тематичні лекції найвідоміших дослідників середньовічної Русі. Цінним науковим досвідом для молодих істориків стали концептуальні виступи професорів Марти Фонт (Угорщина), Даріуша Колодзейчика, Яна Тенговського, Анджея Янечека, Даріуша Домбровського (усі з Польщі), Леонтія Войтовича (Україна) і Олександра Майорова (Росія). Не менш цікавими та знаковими були доповіді докторів та кандидатів наук Віталія Михайловського, Мирослава Волощука (обидва з України), Вітаса Янкаускаса, Крістіни Фьодоровайте, Лаурінуса Седвідіса (всі з Литва), Степана Темушева (Білорусія), Адріана Юсуповіча та Рафаля Корчака (обидва з Польщі).

Також ґрунтовними і змістовними були наукові доповіді молодих дослідників – студентів та аспірантів вищих навчальних закладів названих країн. Професори й доктори після кожного виступу науковців-початківців давали їм об'єктивну оцінку та різноманітні дружні поради надзвичайно важливі для подальших досліджень. Упродовж конференції учасниками обговорили найбільш цікаві та актуальні питання історії Русі в епоху монгольських нападів 1223–1480 рр., які торкалися політики, культури, економіки, військової справи та релігії. Часто запропоновані доповіді супроводжувалися жвавими та конструктивними дискусіями. У рамках конференції були презентовані нові монографічні та періодичні дослідження, присвячені середньовічній історії Русі.

Загалом варшавська конференція залишила надзвичайно приємні й корисні враження, які спонукають, у першу чергу, молоде покоління істориків до глибшого вивчення минулого Русі. Тому від імені делегації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника виголошуємо щире подяку організаторам конференції у Варшаві – доктору Адріану Юсуповічу (Варшава) та доктору Віталію Нагірному (Краків), а також усім, хто долучився до організації і проведення цього наукового свята! З нетерпінням очікуємо IV конференції, яка відбудеться 14–16 листопада 2013 року в місті Могільно (Польща).

Автори

Адамович Віктор – докторант II курсу Філософського факультету Університету імені Томаша Масарика (Брно, Чехія). Сфера наукових інтересів – середньовічна історія Словаччини та країн Центрально-Східної Європи.

Арсеніч Магда – докторант I курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси – історія Галичини початку XX ст., історія Покуття, польські старожитності на Україні в сучасній історичній пам'яті.

Баюрчак Назарій – студент III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує космогонічні уявлення населення Карпат.

Бжозовська Софія – докторантка III курсу філософсько-історичного відділення Інституту історії Лодзького університету (Лодзь, Польща). Займається вивченням візантійського впливу на церковне життя Русі доби Середньовіччя.

Буджак Ростислав – студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає монгольське військове мистецтво доби Середньовіччя.

Вацеба Христина – випускниця Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує українсько-болгарські відносини кінця XX – початку XXI ст.

Войнар Марек – докторант III курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси – розвиток української національної ідеї на початку XX ст., діяльність Дмитра Донцова, польські старожитності на Україні в сучасній історичній пам'яті.

Делестович Норберт – студент IV курсу Історичного інституту Університету імені Адама Міцкевича в Познані (Польща). Наукові інтереси – історія середньовічної Польщі, русько-польські відносини в XI ст.

Галеє Філіп – докторант II курсу Філософського факультету Університету імені Томаша Масарика (Брно, Чехія). Сфера наукових зацікавлень – русько-німецькі в XII ст.

Глінка Роман – студент V курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає пам'ятки нумізматики Речі Посполитої XVI–XVIII ст.

Глованський Антон – студент V курсу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна). Сфера наукових інтересів: українська та зарубіжна біографістика (дослідження постатей С. Дністрянського, А. Кримського, В. Антоновича, В. Цепеша).

Голембовська-Тобіаш Анета – докторантка III курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Вивчає археологію Русі, поховання номадів у Східній Європі.

Граля Марчін – докторант IV курсу Інституту історії Папського університету Папського університету Яна Павла II (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів – Православна Церква у середньовічній Русі, історія Тверського князівства.

Іваськів Ігор – випускник Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає гайдамацький рух в Україні XVIII ст.

Калиниченко Віталій – студент V курсу факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна). Цікавиться археологією військової історії Русі.

Левицький Антон – студент III курсу історичного факультету Білоруського державного університету (Мінськ, Білорусь). Напрями наукових студій – історія середньовічної Білорусі, Городенське князівство.

Мадей Анна – студентка III курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Досліджує культуру вживання алкогольних напоїв на Русі та в країнах Центрально-Східної Європи.

Мадер Адам – студент IV курсу Університету Яна Амоса Коменського (Братислава, Словаччина). Вивчає Великоморавську державу та постать князя Святополка.

Месяркін Адам – докторант III курсу Університету Яна Амоса Коменського (Братислава, Словаччина). Досліджує етногенез слов'ян доби раннього Середньовіччя.

Мірчук Володимир – студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає етносоціальні процеси в Карпатському регіоні.

Міхальський Міхал – випускник Інституту історії Папського університету Папського університету Яна Павла II (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів – історія Русі XI – XII ст., відносини Мономаховичів з половцями.

Мороз Ольга – студентка V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Досліджує образ Московської Русі XVI ст. у творах західних авторів.

Носенко Андрій – студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Цікавиться історією князівств Північно-Східної Русі XII–XIII ст.

Олійник Олег – студент III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – середньовічне озброєння та військова техніка.

Орловайте Она – студентка IV курсу Факультету гуманітарних наук Університету імені Вітовта Великого (Каунас, Литва). Займається дослідженням історією Великого князівства Литовського XV ст., відносини Ягеллонів з московськими і тверськими правителями.

Падбярзькін Філіп – студент IV курсу історичного факультету Білоруського державного університету. Сфера наукових інтересів – історія середньовічного Новгороду, відносини Новгороду з Лівонським і Тевтонським орденами.

Петраш Андрій – студент III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає середньовічні єретичні рухи XI–XIV ст.

Повшенюк Назар – студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – середньовічне озброєння та військова техніка.

Рева Богдан – випускник Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – бджільництво у традиційній українській культурі.

Савіцькі Войцех – студент IV курсу Інституту історії і міжнародних відносин Університету Казимира Великого (Бидгощ, Польща). Наукові зацікавлення – «Хроніка» Генріха Латвійського, як історичне джерело. Русь та Східна Європа в оцінці Генріха Латвійського.

Семенюк Олеся – студентка III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує українську діаспору Великобританії.

Скіра Юрій – студент IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна). Сфера наукових інтересів: історія Англії та Франції в епоху Середніх віків.

Скурко Поліна – студентка IV курсу історичного факультету Білоруського державного університету. Наукові інтереси – історія Великого князівства Литовського кінця XV – перша половина XVI ст., діяльність Андрія Курбського і Костянтина Острозького.

Стасюк Андрій – аспірант III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує діяльність Ордену францисканців на Русі в XIII–XV ст.

Тяніна Олена – аспірантка III курсу Московського державного університету імені Михайла Ломоносова (Москва, Росія). Вивчає місце та роль язичницьких культів у християнському середовищі руських земель.

Фабія Лукаш – студент V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси – церемоніал монаршого двору у середньовічній Польщі, середньовічна історіографія Польщі.

Фрішке Габріела – студентка IV курсу Інституту історії і міжнародних відносин Університету Казимира Великого (Бидгощ, Польща). Наукові зацікавлення – образ руських князів на сторінка пізньосередньовічних польських хронік.

Фьодоровайте Кристина – магістрант III курсу Факультету гуманітарних наук Університету імені Вітовта Великого (Каунас, Литва). Досліджує литовсько-татарські та литовсько-руські відносини доби Середньовіччя.

Христан Назарій – студент IV курсу факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна). Вивчає русько-візантійські матримоніальні стосунки.

Шелемей Тетяна – студентка II курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – національно-визвольний рух українців на початку XX ст.

Шуст Тарас – студент V курсу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сфера наукових інтересів: археологія України епохи енеоліту

Щупак Адам – докторант I курсу Інституту історії Ягеллонського університету. Наукові інтереси – історія Української греко-католицької Церкви XIX – першої половини XX ст., сакральна архітектура, догматика, обрядовість.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	4
МАТЕРІАЛИ ІV МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ІЗ СЕРІЇ COLLOQUIA RUSSICA «ДИНАСТИЧНІ ЗВ’ЯЗКИ РЮРИКОВИЧІВ: ПОЛІТИКА, ЗВИЧАЇ, КУЛЬТУРА, РЕЛІГІЯ (X–XVI ст.)», 14–16 ЛИСТОПАДА 2013 р., МОГІЛЬНО, ПОЛЬЩА	
<i>Адамович Віктор (Університет імені Томаша Масарика, Брно, Чехія).</i> Династичні відносини між Рюриковичами та Пшемислідами: реальні та вигадані шлюби	6
<i>Бжозовська Софія (Лодзький університет, Лодзь, Польща).</i> Античні та візантійські впливи в руській політичній думці на початку XII ст. у світлі листів київського митрополита Никифора I	8
<i>Буджак Ростислав (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, Україна).</i> Участь монгольських загонів у князівських усобицях: приклад найму чи боротьба за сфери впливу	10
<i>Делестович Норберт (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща).</i> Політичні зв’язки руського князя Ізяслава з Болеславом Щедрим, Генріхом IV та папою Григорієм VII	12
<i>Галеє Філіп (Університет імені Томаша Масарика, Брно, Чехія).</i> Німецько-руські контакти в період правління Фрідріха Барбаросси	15
<i>Големб'ювська-Тобіаш Анета (Ягеллонський університет, Краків, Польща).</i> Контакти половецької родової аристократії з Рюриковичами у світлі археологічних джерел	17
<i>Граля Марчін (Ягеллонський університет, Краків, Польща).</i> Князь–монах: образ ідеального православного володаря на прикладі Михайла Олександровича	19
<i>Левіцький Антон (Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь).</i> Походження городенських князів	22
<i>Мадей Анна (Ягеллонський університет, Краків, Польща).</i> Що пили на руських князівських дворах у X–XII ст.?	25
<i>Мадер Адам (Університет імені Яна Амоса Коменського, Братислава, Словаччина).</i> Святопук (Святополк) у слов’янській історії	28
<i>Месяркін Адам (Університет імені Яна Амоса Коменського, Братислава, Словаччина).</i> Коли Чех, Лех і Рус стали братами?	29

- Міхальський Міхал (Ягеллонський університет, Краків, Польща). Родинні зв'язки та контакти Андрія Володимировича Доброго з половцями* **31**
- Мороз Ольга (Ягеллонський університет, Краків, Польща). Релігійні звичаї московитів у світлі «*Rerum Moscoviticarum Comentarii*» Сигізмунда Герберштейна* **33**
- Носенко Андрій (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, Україна). Вплив шлюбної політики рязанських князів останньої чверті XII – першої половини XIII ст. на зовнішньополітичні орієнтири Рязанського князівства* **35**
- Орловайте Она (Університет імені Вітовта Великого, Каунас, Литва). Життя Олени Іванівни у світлі рахункових книг двору Олександра Ягеллончика* **37**
- Падбяр'озкін Філіп (Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь). Герхард, граф Клевський, та його приватний конфлікт із Новгородом* **39**
- Савицькі Войцех (Університет Казимира Великого, Бидгощ, Польща). Руські князі на сторінках «Хроніки» Генріха Латвійського* **42**
- Скурко Поліна (Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь). Андрій Курбський і Костянтин Острозький: спільність інтересів та різниця світосприйняття князів-інтелектуалів XVI ст.* **45**
- Стасюк Андрій (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, Україна). Домініканці та францисканці на сторінках Галицько-Волинського літопису* **47**
- Тяніна Олена (Московський державний університет імені Михайла Ломоносова, Росія). Інокультурні дохристиянські традиції в духовній культурі середньовічного Новгорода (за археологічними даними)* **50**
- Фабія Лукаш (Ягеллонський університет, Краків, Польща). Жест і ритуал при зустрічах польських та руських володарів у висвітленні старшої історіографії Польщі й Русі* **53**
- Фрішке Габрієла (Університет Казимира Великого, Бидгощ, Польща). Київська княгиня Ольга очима польських хроністів XVI ст.* **55**
- Фьодоровайте Кристина (Університет імені Вітовта Великого, Каунас, Литва). Роль Литви у взаємовідносинах між Полоцьком та Орденем меченосців: друга половина XIII – перша половина XIV ст.* **57**
- Христан Назарій (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна). Чи була Феофано Музалон дружиною князя Олега Святославовича?* **60**

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

- Шуст Тарас (Тернопіль).* **Формування системи трипільських поселень на території України у світлі історіографії** 64
- Калиниченко Віталій (Чернівці).* **Наконечники стріл типу «зрізні» з території Буковини: функціонально-інтерпретаційний аспект** 68
- Баярчак Назарій (Івано-Франківськ).* **Космогонічні вірування українців Карпат** 75
- Рева Богдан (Івано-Франківськ).* **Продукти бджільництва (мед, віск) у народній культурі Опілля** 81
- Семенюк Олеся (Івано-Франківськ).* **Особливості святкування релігійних свят сучасних українських емігрантів у Великобританії** 89

STUDIA MEDIAEVALIA

- Петраш Андрій (Івано-Франківськ).* **Характер та обставини формування ідеології західноєвропейських єретиків** 94
- Скіра Юрій (Львів).* **Військово-політичне протистояння між Іоанном Безземельним та Філіпом II Августом за континентальні володіння Плантагенетів на початку XIII ст.** 100
- Буджак Ростислав (Івано-Франківськ).* **Битви при Легніці та на ріці Шайо у 1241 р.: спроба порівняльного аналізу** 104
- Повшенюк Назар, Олійник Олег (Івано-Франківськ).* **Озброєння та обладунки польсько-литовських військ у битві при Грюнвальді–Танненберзі 15 липня 1410 р.** 109

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

- Мірчук Володимир (Івано-Франківськ).* **Входження Шипинської землі до складу Молдавського господарства (1340–1400 рр.)** 114
- Іваськів Ігор (Івано-Франківськ).* **Тенденції вивчення гайдамацького руху в Україні на рубежі XX–XXI ст.: історіографія проблеми** 120
- Глованський Антон (Тернопіль).* **Наукова діяльність Станіслава Дністрянського у 1890–х–1930–х рр.** 125
- Шелемей Тетяна (Івано-Франківськ).* **Фастівський договір 1 грудня 1918 р. – передумова Акта Злуки та соборності українських земель** 131
- Вацеба Христина (Івано-Франківськ).* **Болгарсько-українське співробітництво (1991–2012 рр.)** 135

ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ

Войнар Марек (Краків, Польща). Легенди Чернелицького замку 143

Арсеніч Магда (Краків, Польща). Чернелицький замок на зламі ХІХ–ХХ ст. 146

Щупак Адам (Краків, Польща). Чернелицький замок на невідомих фотографіях 1921 року з фондів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника 153

MISCELLANEA

Мороз Ольга (Краків, Польща) Прийом послів при московському дворі в першій половині ХVІ ст. у світлі «Rerum Moscoviticarum comentarii» Сигізмунда фон Герберштейна 159

Глінка Роман (Івано-Франківськ). Монетне карбування в Речі Посполитій (1569–1795 рр.). 164

НАУКОВА ХРОНІКА

Стасюк Андрій (Івано-Франківськ). Colloquia Russica III: Варшавська конференція «Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480» 15–17.11.2012. 173

АВТОРИ 174

ЗМІСТ 178

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Інститут історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (місто Івано-Франківськ) приймає статті до п'ятого випуску наукового журналу *«Студентські історичні зошити»*, проблематика якого охоплюватиме актуальні питання етнології, археології, історії давніх цивілізацій, Середніх віків, Нової та Новітньої історії, джерелознавства, історіографії та історії України.

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Матеріали необхідно надіслати до **31 березня 2014 р.** за електронною адресою myrko79@rambler.ru (відповідальний секретар – **Волощук Мирослав Михайлович**), studentnotebooks@mail.ru (студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин – **Андрій Носенко**) або ж подати на диску разом з одним видрукуючим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації – українська. Посилання слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А.Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Н. Насонов. – СПб. : Алетей, 2002. – С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК та ББК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по-батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**

*Інститут історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: 0506651069, 0981204650

**З повагою
редакційна рада**

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2013. Вип. 4.**

Збірник студентських наукових праць

Літературне редагування
і верстка
Обкладинка

*М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська
Р. Буджак, А. Носенко*